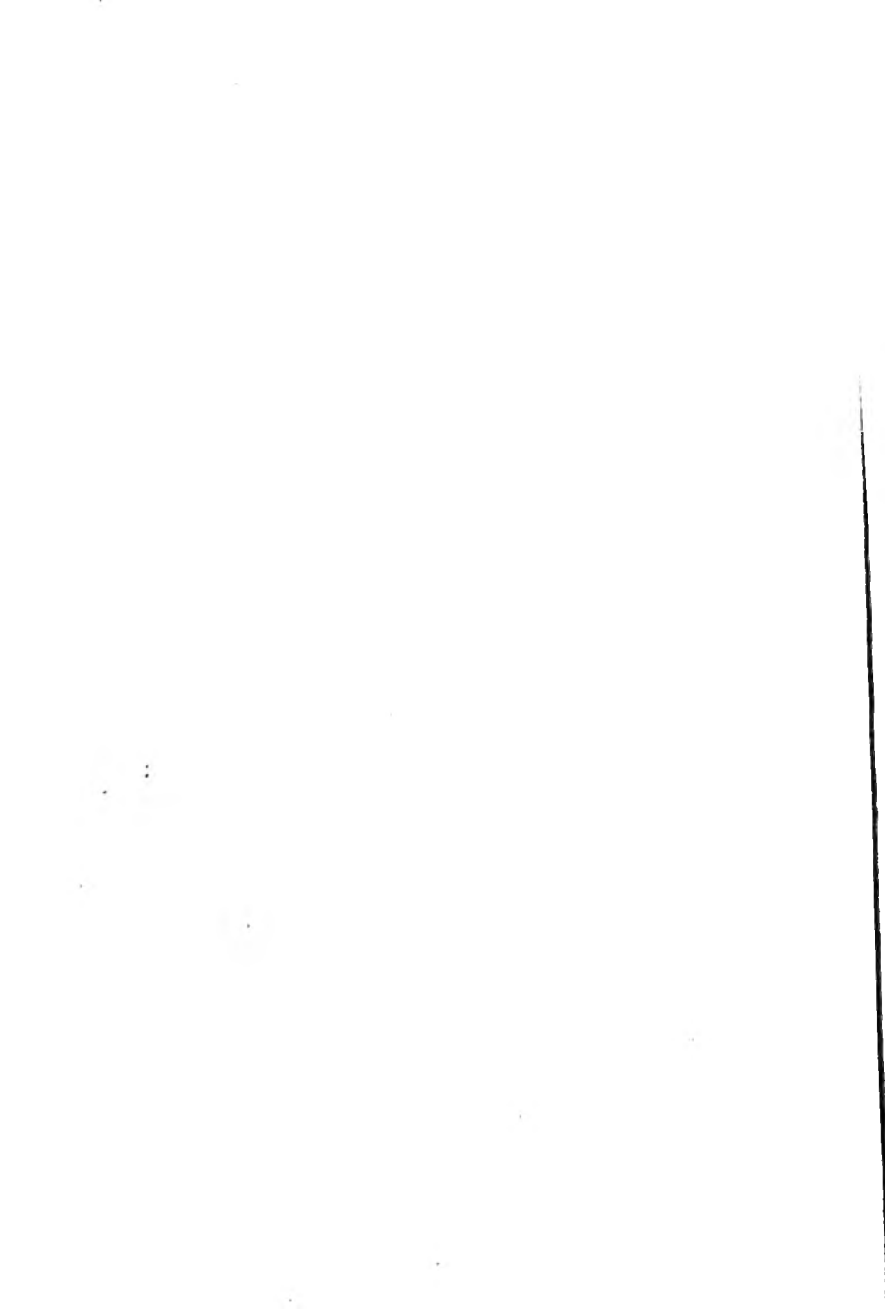

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

VII
ТВОРИ

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО НА ЗАСЛАННІ.
Автопортрет 1848 р.

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

ТОМ VII

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ

КНЯГИНЯ – МУЗИКА – НЕЩАСНИЙ – КАПІТАНША

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПАВЛА ЗАЙЦЕВА

ДРУГЕ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

diasporiana.org.ua

**Видавництво Миколи Денисюка
Чікаго**

1959

TARAS SHEVCHENKO

WORKS

VOLUME VII

**MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1959**

Всі права застережені

Library of Congress Catalog Card Number: 59-12164

Copyright, 1959,

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

MANUFACTURED IN THE U S A

Повісті, що їх охоплює цей том, за винятком „Княгині“, це чернеткові нариси. Шевченко не опрацював їх для друку. Отже, оцінюючи їх мистецьку вартість, читач повинен мати на увазі, що це не закінчені твори, а літературні спроби без остаточного стилістично - композиційного оформлення.

Проте, ідеологічна та історично - документальна їх вартість дуже велика.

В „Музиці“ (як і в „Княгині“) Шевченко дає яскраву картину кріпацького ладу на Україні, що з ним була звязана і драма його особистого життя. Коли в обох тих творах автор виразно протиставляє моральній нікчемності тодішніх панів-дідичів високі прикмети людей, що походять із селянського або селянсько-кріпацького середовища, то в особі героя повісти „Капітанша“ дає він типовий образ представника високої духової культури, виплеканої й збереженої українським селянством помимо розкладових впливів чужої псевдо-цивілізації і того соціально-політичного устрою, що його виразником була вона на Україні. В усіх цих творах віра Шевченка в село, як основу нашого національного й морального відродження, висловлювана й у поетичних творах, знайшла собі ще більш умотивоване поглиблення.

Повість „Нещасний“ — це єдиний прозовий твір, де вся акція відбувається по-за Україною — на Московщині. Тут Шевченко широко розгорнув проблему виховання, малюючи ті фатальні на-

слідки, що їх тягне за собою брак християнських моральних засад у психічному розвитку людини.

Історично-документальна вартість цих творів тим більша, що ролю творчої фантазії обмежено в них лише до функції композиційної: окремі події та типи списані тут з натури, і в них не тяжко пізнати конкретні, історично знані факти й особи. Значення цих повістей збільшується ще й тим, що автор часто вводить до них елемент автобіографічний (початок „Княгині“, подорожі й зустрічі в інших творах) або, зображаючи своїх героїв, обективізує в них свої власні переживання (як, напр., у „Музиці“). Примітки та статті редактора коментують відповідні моменти, не обмежуючись літературно - критичними оцінками та примітками загально - культурного змісту.

Усі ці твори виразно відбивають на собі прикмети т. зв. сентименталізованого натуралізму. Вони дуже наглядно ілюструють, як розвивалися погляди Шевченка на завдання мистецької творчости та як для своїх дидактичних цілей він усе поширював свою соціяльну тематику, не спиняючись перед зображенням найогидніших явищ людського життя в ім'я поборювання причин, що ті явища викликали.

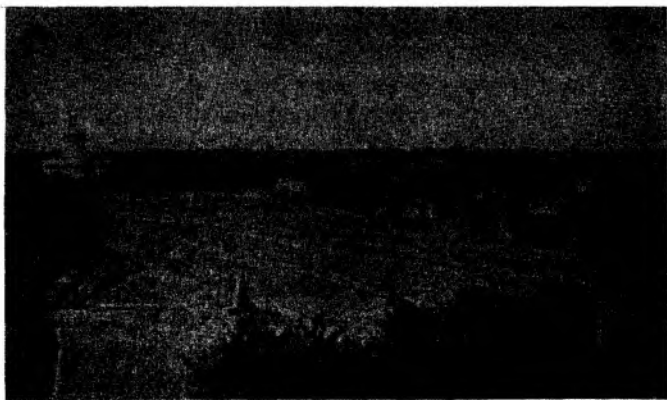
Оповідання „Княгиня“ переклав В. Саницький, повість „Музика“ — В. Якубовський, повісті „Нещасний“ та „Капітанша“ — С. Сірополко. Редагували: М. Славинський, П. Зайцев, В. Якубовський при участі О. Лотоцького.

КНЯГИНЯ

Присвячується Б. Ф. Залеському

Загальний вид Керелівки, рідного села Т. Шевченка.

Село!... Гай-гай, скільки любих, чарівливих образів прокидається в моєму старому серці з цим дорогим для серця словом! Село... І от стоїть передо мною наша вбога, стара, біла хата з потемнілою солом'яною стріхою та чорним димарем; біля хати на причілку — яблуня з червонобокими яблуками, а круг яблуні — квітник, улюбленець моєї незабутньої сестри, моєї терпеливої, моєї ніжної няньки; біля воріт стоїть стара розлога верба з засохлим верхів'ям, а за вербою — клуня, оточена стогами жита, пшениці й усякого збіжжя, а за клунею косогором піде вже сад, та який сад! Бачив я багато на своїм віку таки путящих садів, — як наприклад Гуманський, чи Петергофський, — та що то за сади! Шага мідного не варті, як порівняти з нашим пишним садом: густим, темним, тихим, — одне слово, другого такого саду нема на цілому світі. А за садом — левада, за левадою — долина, а в долині тихий, ледве дзюрчить, струмочок, оточений вербами й калиною та повитий широколистими темнозеленими лопухами, а в цьому струмочку під навислими лопухами

купається кубічний білявий хлопчик; викупавшись, біжить він долиною та левадою, вбігає до тінистого саду, падає під першою грушею чи яблунею й засипає справжнім, безтурботним сном. Прокинувшись, дивиться на протилежну, за садом, гору, дивиться, дивиться й сам себе питає: »А що воно там, за горсю? Там мають бути залізні стовпи, що підпирають небо. А що, якби піти та подивитися, як вони там його підпирають? Піду та подивлюсь, бо це ж недалеко.« Встав він і, не надумуючись, пішов долиною та левадою просто на гору. Ось виходить він за село, минув царину, іде з півверстви полем, а в полі стоїть висока чорна могила; видряпався він на могилу, щоб з неї подивитися, чи далеко ще до тих залізних стовпів. Стоїть хлопя на могилі й дивиться на всі сторони: і по цей бік село, і по той бік село, і там із-за темних садків виглядає трьохбанна церква, білою бляхою вкрита, і тут теж виглядає церква з темних садків, і теж білою бляхою вкрита. Хлопець задумався. Ні, гадає він, сьогодні пізно, не дійду я до тих залізних стовпів, а вийду завтра разом із Катрею. Вона до череди корови пожене, а я піду до залізних стовпів; а сьогодні одурю Микиту (брата), скажу, що я бачив залізні стовпи, ті, що підпирають небо. І він, клубочком скотившись з могили, встав на ноги і, не оглядаючись, пішов до чужого села. На його щастя, зустрінулись йому чумаки, спинили й запитали:

— А куди ти мандруєш, парубче?

— Додому.

— А де ж твоя дома, небораче?

— В Керелівці!

— Так чого ж ти йдеш у Моринці?

— Я не в Моринці, а в Керелівку йду.

— А коли в Керелівку, так сідай на мою мажу, товаришу, ми тебе доведемо до дому.

Посадили його на скриньку, що буває в чу-

мацькому возі на передку, і дали йому в руки батіг; поганяє він собі воли, наче нічого не сталося. Підїжжаючи до села, побачив він на протилежній горі свою хату та й гукнув весело:

— Он де, он де наша хата!

— А коли вже ти бачиш свою хату, — сказав хазяїн возу — то йди собі з Богом!

Він зняв хлопця з возу, спустив його на землю і, звертаючись до товаришів, сказав:

— Нехай іде собі з Богом.

— Нехай іде собі з Богом, — промовили чумаки, і хлопець побіг собі з Богом у село.

Надворі вже смеркало, коли я (бо цей кубічний, білявий хлопець був ніхто інший, як скромний автор цього, хоч і не сентиментального, а проте сумного оповідання) підійшов до нашого перелазу; дивлюся через перелаз на двір, а там під хатою, на темному, зеленому, оксамитному шпориші всі наші сидять собі гуртом і вечеряють; тільки моя старша сестра й нянька Катерина не вечеряє, а стоїть собі біля дверей, підперши голову рукою, і ніби поглядає на перелаз. Як висунув я голову з-за перелазу, вона скрикнула: »Прийшов, прийшов!«, побігла до мене, вхопила на руки, понесла через двір і посадовила вечеряти, сказавши: »Сідай вечеряти, прибудо!« Повечерявши, сестра повела мене спати і, поклавши в постелю, перехрестила, поцілувала і, усміхаючись, знову назвала мене прибудою.

Довго не міг я заснути: події минулого дня не давали мені спати. Я все думав про залізні стовпи та про те, чи говорити мені про них Катерині й Микиті, чи ні. Микита, думаю собі, був раз з батьком в Одесі й напевне бачив ті стовпи, — як же я говоритиму йому за них, коли я їх зовсім не бачив? Катерину можна б одурити... та ні, не скажу їй нічого; і, подумавши ще трохи про залізні стовпи, я заснув.

За два чи за три роки я бачу себе вже в школі, у сліпого Совгиря (так звали нашого нестихарного дяка), — як складаю: т м у-м н у. Проскладавши, було, до т л ю-т л я, вийду з школи на вулицю; — подивлюся в яр, а там мої щасливі одноклітки граються собі на соломі коло клуні й не знають, що є на світі і дяк, і школа. Дивлюся, було, на них та й думаю: чого ж я такий безталанний, нащо мене, сердешного, мучать над оцим проклятим букварем? І, махнувши рукою, дам драла через цвинтар у яр, до отих щасливих на ясну, теплу соломі; і тількищо почну, було, вовтузитись у соломі, як ідуть два »псалтирники«, беруть мене, раба Божого, за руки й вертають »вспять«, себто ведуть до школи. А в школі, самі здорові знаєте, що роблять з нашим братом школярем за втечу.

Совгир-сліпий (сліпим його звали за те, що він був тільки зизоокій, а не сліпий) був у нашому селі дячком, — не те щоб стихарним, справжнім дячком, а так собі — приблудою. Попередник його, Ничипір Хмара, теж був у нас нестихарним дячком; тільки раз якось у титаря на меду занедужав він уночі, а на ранок і вмер, — Бог його знає, з чого. А Совгир-сліпий трапився тут таки у титаря на меду та й не довго думаючи, другої ж таки неділі, став на крилосі, проспівав службу Божу, прочитав Апостола, та так прочитав, що громада та й сам отець Касіян тільки переглянулися, та й годі. Після служби громада проголосила сліпого Совгиря дячком, і з честю, що подобала його сану, впровадили його до школи як до своєї дідівщини. Громада — великий чоловік!

Оселився він у своїй школі, і школярі, а між ними й аз невеликий, пішли до нього на науку. А з себе він був високий на зріст, широкоплечий і виглядав би, як справжній запорожець, коли б не був зизоокій, — бо ж навіть свою незаплетену косу носив якось він, ніби чуприну.

Вдачі він був більше суворої, ніж лагідної, а щодо потреб життя та взагалі до комфорту, то був він суцільний спартанець. Але мені найбільше не подобалося в ньому те, що, як настане, було, субота, він після вечерні й почне нас усіх, як то звичайно буває, годувати березовою кашею. Ну, та це ще б нічого, — нехай би собі годував: ми до тої каші звикли були; але от де, можна сказати, справжній спиток був: бє, було, а тобі велить лежати та не кричати, і, »не борзяся«, виразно читати четверту заповідь! Справжній спартанець! Ну, скажіть, люди добрі, чи народився десь на світ такий герой, щоб спокійно влежав під різками та ще й, »не борзяся«, читав четверту заповідь? Ні, гадаю, такої людини земля ще не носила! Як дійде, було, черга до мене, то я вже не прошу помилування, а прошу тільки, щоб він змилювався над мною та звелів мене, суботи ради святої, хоч трошки придержати. Інколи, було, й змилюється та звелить придержати, але вже так випарить, що краще було б і не просити того милосердя.

Мир праху твоєму, сліпий Совгирю! Ти, небораче, і сам не знав, що творив: так тебе били, і ти так бив і в простоті сердечній не добзачав у тому гріха! Мир праху твоєму, бідолашний бурлако, — мав ти повну рацію!

І от я, на радість мою невимовну, скінчив »Мал біх«, тобто скінчив псалтир; за звичаєм поставив братії кашу з шагами та, справивши цей священний обряд »неукосненно по всім преданіям старини«, другого ж таки дня взявся виводити крейдою премудрі кривульки на фарбованій дошці, сиріч я вже був не якийсь там »псалтирник«, а »скорописець«.

І от за тієї, майже щасливої для мене, доби сталася реформа школи: прислали нам з самого Києва стихарного дяка. Совгир-сліпий зразу почав був пручатися, та мусів уступитися перед силою

закону і, склавши всю свою мізерію до одної торби, закинув її за плечі, взяв патерицю в одну руку, а зшиток з синього паперу з сковородинськими псальмами, чи то віршами, в другу, та й помандрував собі шукати іншої школи. А братія моя по науці, «аки овци од вовка розсипашася», так і вони від нового дяка стихарного, «зане п'яниця бі, паче всіх п'яниць на світі». Тяжко проти рожна перти; і я, найтерпеливіший з братії, нарешті взяв своє знаряддя — таблицю, перо, каламар з крейдою — і пішов собі з миром додому, «дивися бившому».

З того часу починається довга низка найсумніших, найбільш безрадісних моїх споминів. Незабаром умирає мати, батько жениться з молодою вдовою та бере з нею троє дітей замість посагу. Хто бачив хоч здалека мачуху й так званих звенденят, той, значить, бачив пекло в найогидливішому його тріумфі. Не минало години без сліз та бійки між нами, дітьми, і не минало години без сварки й лайки поміж батьком та мачухою; мачуха особливо ненавиділа мене, мабуть за те, що я часто лупцював її кволого Степанка. Того ж таки року восени батько поїхав за чимсь до Києва, в до розі занедужав та, повернувшись додому, незабаром і помер.

Після смерти батька один із багатьох моїх дядьків, — «щоб вивести сироту в люди», як він казав, — запропонував мені, за «ястівіє і питіє», пасти влітку стадо свиней, а зимою помагати його наймитові в господарстві; та я собі іншу долю вибрав.

Взявши свою таблицю, каламар та псалтир, пішов я до п'яного стихарного дячка в школу та й оселився в нього, як школяр-робітник. Тут починається моє практичне життя. Перебування моє в школі було досить некомфортабельне. Добре ще, коли траплялися на селі покійники (прости мене, Господи!), тоді ми ще с'як-так перебивалися;

а як ні, то просто по кілька днів поспіль голодували: іноді ввечері возьму, було, я торбу, а вчитель возьме в десницю посох дебелий, а в шуйцю посуд скудельний (не гребали ми й напоями, як грушевий квас тощо) та й підемо по-під вікнами вислівувати »Б о г о м і з б р а н н у ю«. Іноді принесемо таки дещо в школу, а іноді й так насухо прийдемо, тільки що не голодні.

Я знав мало не весь псалтир з пам'яті й читав його, як казали мої слухачі, »виразно«, себто голосно. Завдяки такому моєму »досужеству«, не поховано в селі ні одного покійника, щоб над ним не читав я псалтиря. За читання його давали мені книш і копу грошей, які я віддавав учителеві, як його прибуток, а він уже від щедрот своїх наділяв мене пятаком на бублики. І це було одне-єдине джерело мого існування. З таких, можна сказати, помірних прибутків не міг я розкошувати та вбиратися так чепурно, як то б годилося школяреві. Ходив я звичайно в дірявій сіренькій свитині та завсіди в брудній сорочці, а про шапку та про чоботи й гадки не було ні влітку, ні зимою. Раз якось дав мені якийсь селянин за читання псалтиря ременю на пришви, але й його забрав у мене вчитель, як свою власність.

Ой, багато-багато міг би я оповісти прецикавих і навчальних речей на цю тему, та якось сумно оповідати.

Отак пролетіли чотири злиденні літа над моєю дитячою головою.

Далі спомини мої прибирають ще сумніших образів. Далеко, далеко від мого бідного, від мого любого краю

Безь любви, безь радости
Юность пролетѣла!

Щоправда, не пролетіла, а проповзла в злиднях, в темноті, в зневазі. І все це тяглося рівно двадцять літ...

Мандруючи по-за межами мого любого рідного краю, уявляв я його собі таким, яким бачив ще за дитинства: прекрасним, грандіозним, а про звичаї його мовчазних мешканців я виробив свою думку, що була, звичайно, в гармонії з краєвидом; та мені й у голову не впадало, щоб воно могло бути інакше, а виходить, що інакше.

По двадцятьох роках іспитів я трохи вбився в піря і, звичайно, полетів просто до рідного гнізда. Незабаром передо мною замиготіли давно знані мені біленькі хатки, — вони ніби всміхалися з-за темної зелені.

Чи ж може бути в отих любих затишках місце злидням та їх гидким супутникам? Ні, бо інакше людина була б не людиною, а просто тварюкою. З таким солодким переконанням переїхав я мало не всю Чернігівщину, ніде не спиняючись. Одначе за містом Козельцем довелось мені збочити з поштового шляху й ближче подивитися на мій Едем та навіть вислухати оцю сумну й правдиву повість.

Місто Козелець своїм виглядом ні в чому не відмінне від інших своїх братів, повітових українських міст. В історії нашій Козелець також не грає особливої ролі, — такої, як, наприклад, його задніпрянські товариші. Хіба тільки те, що р. 1663 недалеко звідти збиралася славетня «Чорна Рада», після якої Брюховецький стяв голову своєму суперникові Якимові Сомкові. Одне слово, містечко нічим не прикметне; та все ж подорожній, якщо тільки він не спить тоді, як змінюють йому коней, або не перекушує в пана Тихоновича, то напевне буде милуватися величним храмом граціозної растрелівської архітектури, що його поставила Наталя Розумиха, родоначальниця дому графів Розумовських.

За шість верстов од міста Козельця, в селі Лемешах, в убогій хаті на сволоці читаємо: »Сей

домъ соорудила раба Божія Наталія Розумиха року Божого 1710.« А в місті Козельці у величній будові на мармуровій дошці читаємо: »Сей храмъ соорудила графиня Наталія Разумовская въ 1742 году.« Дивні оці два пам'ятники тієї самої будівничої!

В Козельці я найняв пару немудрих конячок разом із рудим жидком та й поїхав собі путівцем, куди мав їхати; було це в місяці вересні. Зранку день був тільки сіренький, а надвечір став і мокренький; надходила ніч, треба було про якусь ночівлю подбати, а по дорозі не тільки корчми, але й шинку мізерного не видко.

Не доїжджаючи Трубежа, чи то, по-місцевому, Трубайла, показалося нам на косогорі село; підїздимо ближче, — таки справді село, тільки погоріле, і на чорній вулиці живої душі не видко. А по той бік Трубайла, за греблею, побачили ми білі хатки між вербами та між садами, що вже починали жовтіти. Проїхали ми греблею повз два гуркотливі млини й опинились у великому козачому селі. Чисті великі хати й нерозвалені стіни свідчили про добробут мешканців. Але найбільше мені сподобалася своїм милим виглядом перша від царини хата, і я вирішив просити там притулку на ніч. Мрячило таки добре, а господар цієї привітно всміхненої хати байдуже стоїть собі, спершись на тин, у новому кажусі, курить коротеньку люльку та, всміхаючись, дивиться, як його улюбленці-круторогі воли половії з насолодою смакують на горді капусту.

— Чого ж ти стоїш, недолуде старий, та дивишся, як худоба добро нівечить? Чому ти не заженеш її в загороду?

— Я її тридцять літ заганяв, нехай тепер інші заганяють, — одповів господар цілком байдуже й далі курив собі люльку.

— Ой, Боже ж мій із тобою! — знов скрик-

нула господиня — та ти хочби кожуха скинув, бачиш, дощ іде!

— Так що ж, нехай собі йде з Богом!

— Як то »що ж«? Кожух ізнівечиш!

— Так що ж, хай собі нівечу, — в мене другий є.

— Хоч кілок на голові теши, а він все своє провадить, — сказала господиня й побігла виганяти худобу з городу. Господар подивився їй услід і самозадоволено всміхнувся. Мені дуже сподобався цей його суто український вибрик, і я, висунувшись з брички, привітав господаря з добрим вечором. На те він одповів:

— Добривечір і вам, люди добрі! А чи далеко Бог провадить? — додав він, надіваючи шапку.

— Та недалеко, а все таки сьогодні не доїдемо. — сказав я, вилазячи з брички, і не відразу додав:

— А чи не можна б у вас, дядечку, підночувати?

— Чому не можна? Можна! Боже, благослови! Хата в нас чимала, а ми добрим людям раді.

З тими словами відчинив він ворота, і бричка всунулась у двір.

— Просимо покорно до господи, — сказав мені господар, коли я ввійшов у двір, і знати було, що він силкується вимовляти слова на московський лад.

Я ввійшов до хати. В ній було майже темно, та все ж можна було додивитись, що хата була простора й чиста.

— Просимо покорно, садовітесь, — говорив господар, указуючи на лаву, — а я тимчасом скажу своїй старій, щоб щонебудь нам засвітила, — додав він, виходячи з хати.

За хвилину ввійшла до хати стара жінка з свічкою, поставила її на стіл, сама поволі відійшла до дверей і, склавши руки на грудях, мовчки

стала. Вона була в чистому очіпку й у німецькій сукні, що мене чимало здивувало. Яким чином, подумав я, опинилось таке явище в селянській хаті? Незабаром за старою ввійшов до хати й господар, несучи на руках дитину, що в нього плакала, але, побачивши стареньку, стулила губоньки і, усміхаючись, простягла до неї свої малюсінькі рученята.

— Возьми його, Микитівно, до себе, — сказав господар, оддаючи дитину старій.

— Бач, воно мужика боїться; сказано — княжа, — додав він, гладячи дитину по голові своєю кощавою й широкою рукою.

У мене в кишені були цукерки. Треба сказати, я той продукт завжди мав у кишені за моїх подорожів по Україні, бо нічим не можна так швидко піддобритись до мого похмурого земляка, як ласкою до його дитини; і я часто й не без пожитку брався цієї тактики. Я дав дитині цукерка. Воно спершу подивилося на мене своїми незвичайно великими очима, потім мовчки взяло цукерка і, усміхаючись, сунуло його до своїх рожевих губок.

Тут я міг ближче глянути на дитину й на бабусю. Старенька здалася мені живою картиною Жерарда Доу, а дитина була сущий херувим. Мене вразила ця чиста, тонка краса дитини; очі мої спинились на прекрасному створінні. Стара віднесла дитину геть на бік і перехристила, — мабуть, від лихого ока, а господар підійшов до мене й сказав:

— А що? Хіба ж не правда, хіба ж не панська дитина?

— Прекрасна дитина, — відповів я й подав дитині ще одного цукерка.

Господар був помітно задоволений моїми гостинцями; він підійшов до бабусі й сказав: — Скажи моїй старій, чи не знайде вона там чогось нам

підвечеряти, та може, коли не буде лиха, то й теє... по чарці... догадуєтесь, Микитівно?

— Ми, дсбродію, люди прості, — сказав він, звертаючись до мене — у нас нема нічого такого солодкого, ні того чаю, ніжє того цукру, а так собі, по-простому.

Бабуся вийшла з хати, а він, з дитиною на руках, підійшов до мене й промовив:

— От тепер подивіться на його, добродію! Правда, — хороше? Сказано — княжа.

— Та як же це спинилась у вас княжа дитина? Розкажіть мені, Бога ради, — спитав я, дивуючись.

— Нехай вам, добродію, Микитівна розкаже, бо тут, не вам кажучи, була суцця кумедія; ви бачили отам, за Трубайлом, погоріле село?

— Бачив, — одповів я.

— Так добре, що бачили. Оце саме село належало колись матері цьото дитяти, та й вигоріло, а вона, його мати... та я не розкажу вам, як воно там вигоріло, мене тоді й дома не було, то я й не бачив; нехай Микитівна сама розкаже: вона бачила, то й знає, як воно діялось.

Тимчасом стара ввійшла до хати й поверх килима накрила стіл чистою білою скатертиною, дістала з полиці восьмикутню розмальовану пляшку з горілкою та чарку й поставила на стіл; потім на дерев'яній тарілці, теж розмальованій, принесла накраяного шматочками чабака й паляницю. І все це вона зробила тихо, повагом — так, що, дивлячись на неї, можна було напевне сказати, що вона виросла й постарілася не в селянській хаті. Після того взяла вона на руки дитину й відійшла набік, а господар сказав до неї:

— Микитівно, як покладеш дитину спати, то зайди до нас, нам треба буде розпитати в тебе дещо. Та скажи там моїй старій, нехай нам вечерю готує, та не галушки, або куліш, — бачите, що в нас чужі люди.

Старенька вийшла з хати, а він услід їй додав:
— Зайдіть же до нас, Микитівно, як упораетесьь.

— Добре, зайду, — одповіла вона з сіней.

Випивши по одній, а потім і по другій, господар мій став більш балакучий; він так розговорився, що, сам того не помічаючи, оповів мені цілу свою біографію; оповів мені між іншим, як він, ще буди парубком, був у погонцях під французом і вернувся з Німеччини голий-голісенький, з одним батогом у руках, і як потім пішов до пана в найми та як далі працею й розумом збагатів і з бездомного сироти-наймита став першим господарем у селі. Одне слово, за годину часу я, не розпитуючи, довідався про всю його найінтимнішу історію. Але що мені найбільше в ньому сподобалось, це те, що він, оповідаючи свою звичайну історію, закидав якомсь мимохідь і про свої геройські подвиги без усякої гадки про те, що в них є щось надзвичайне.

А тимчасом старенька принесла нам вечерю й сама з нами повечеряла. Після вечері господар, помолившись Богу, звернувся до старої і сказав:

— Тепер, Микитівно, розкажіть нам про свою княгиню, як воно там у вас діялось; насамперед — додав він — наточіть нам у кухоль сливянки; воно, знаєте, веселіше буде слухати.

За п'ять хвилин старенька вернулася до хати з чималим шклянним глечиком у руках; поставивши його на стіл, сама вона сіла на лаву і, трохи помовчавши, промовила, зідхнувши:

— Про це безталання, Степановичу, про цю тяжку гірку долю я готова щодня, щогодини оповідати всьому світові, щоб цілий світ знав про ті сльози гіркі та криваві та щоб карався ними. — І старенька тихо заплакала.

Ми випили по чарці сливянки, а старенька, втерши сльози, почала так:

— Не вмію сказати, скільки тому минуло літ, але це сталося давно, ще до француза; я була тоді ще отакою стригою, коли покійний Демян Федорович, царство їм небесне, прийшли з-під француза. Вони служили в якихсь козаках, а в яких саме, не вмію вам сказати; знаю тільки, що в козаках, і більше нічого. Тата свого, Федора Павловича, царство йому небесне, вони не застали живого. Оглядівшись дома біля господарства, поладили, що треба було поладити, а що не треба, то й так залишили; тоді ж вони поставили й два вітряки, — оті, що на горі стоять, — вони тільки й зацілили з усього добра. Поставили вітряки та й задумали свататись; висватали вони аж за Остром у якогось Солонини Катерину Лукіянівну. Ото ж навесні засватались, а після першої Пречистої й повінчалися. І півроку не був нареченим, голубчик мій! Після весілля й мене взяли до двору, в покої. Довго я плакала й нудилась за своїми, а потім і звикла, як більша підросла. На другий чи на третій рік — здається, на третій — дав їм Бог дитину; назвали її Катериною, а мене приставили до неї за няньку. З тої пори й до того лютого часу не розлучалась я з моєю безталанницею ані на одну годину, — у мене на очах виросла й заміж пішла, і...

— Та годі вам плакати, Микитівно! — промовив господар із співчуттям — на все те воля Божа, сльозами тільки Бога гнівите...

Старенька, трохи помовчавши, вела мову далі:

— А який господар! Який пан добрий! Душа яка праведна була! І все в нівець пішло. Ото, було, небіжчик Катеринич приїде до нас із Києва та тільки дивується; а вже, можна сказати, Катеринич дурно нікого не похвалить! Та, правду кажучи, було чому й подивуватися. Село — всього на все сорок хат, а подивилися б ви, чого в цьому

селі не було! І стави, і млини, і пасіки, і винниця, і бровар, і худоби різної; а в коморах — і, Господи!... хіба що пташиного молока бракувало, а то все було. А на селі — то любо й вулицею пройти. Хати чисті, білі; здавалося, що на нашому хуторі вічна великодня субота, — люди ходять собі вулицею або сидять по-під хатами взуті, вдягнені, діти бігають по вулиці в біленьких сорочечках, мов янголятка Божії. Гай-гай! І де це воно поділося? Щоправда, і Катерина Лукіянівна була хазяйка, та все ж не те, що він сам. Ото, було, що Божої неділі чи на свято яке запросять небіжчика отця Купріяна на «Отчєнаш» та й виставлять дванадцять карафок, і все з різними настоянками, а отець Купріян, царство їм небесне, після «Отчєнаша» випють, бувало, з кожної карафки по чарці, та як дійдуть уже до останньої, то й скажуть: «Оце так добра горілка! Оцю й питимемо.» А правду кажучи, всі горілки були однаково добрі, та він, небіжчик, такий уже чудний був, любив часом, царство йому небесне, й пожартувати.

— Чудний, чудний таки був небіжчик, — при-
такнув господар, наливаючи в чарку сливянки, — а щоб, сказати, п'яного, так я його ніколи не бачив: Бог його знає, чи то вже натуру таку добру Бог дає людині, чи чоловік уже сам приспособиться, — не знаю. А що, Микитівно, якби й ви з нами чарочку сливянки випили? воно може б і полегло!

Старенька відмовилась од сливянки і, трохи помовчавши, оповідала далі:

— Катерині Демянівні пішов уже другий годочок; як вона вперше сама на ноги стала, я привела її за рученьку до вітальні, де вони зранку чай пили. Господи! Що то за радощі були, і сказати не можна! Катерина Лукіянівна взяла її на руки і, поцілувавши, так і сказала, що ні за кого в світі не віддасть її заміж, як тільки за князя чи

генерала якого... Ох-ох! Так воно й сталося на наше безголова. А які люди сваталися! Так ні, — дай їй князя або генерала... От тобі й князь!...

— Егеж, таки нема що казати, хороший! — перебив господар — дався він їй, сердешній, у знаки.

— Почало воно рости, почали її вчити спершу грамоти, а потім — і, Господи, чого тільки вони її не вчили! Аж шкода було дивитися на сердешну дитину: і шити, і гаптувати, і прясти, і нитки сукати; а раз якось сам таки послав її, сердешну, навіть корови доїти. Було, часом пані накинетесь на нього: »Що ти, каже, робиш з бідною дитиною? Хіба ми її для мужика способимо?« — »А може й за мужиком доведеться жити, майбутнє хто знає?« — скаже, було, він та й замовкне. А вона йому: »Ти б краще для неї фортепіяни купив у Києві.« Купили й фортепіяни на контрактах; привезли з фортепіянами й учителя: не вмію сказати, чи то поляк був, чи німець, — не знаю, тільки по-нашому зовсім не знав говорити. Було, як вимовить слово, так слухаєш і тільки регочешся. От він її за рік чи два навчив грати на тих фортепіянах: та вже, було, як заграє моя лебідонька, так тільки сидиш, слухаєш, слухаєш та й заплачеш, а вона возьме та й перемінить пісню, та як утне »Горлиці« або »Метелиці«! Грішила я, грішная, — не втерплю, було, та як возьмуся в боки, та й піду, та як піду! Сама підлога під ногами вгинається, а вона грає, було, та регочеться. Раз якось і застала нас пані та як гукне на нас: »Ти — каже — що робиш? Хіба цього тебе вчили грати? Тільки струмент псуєш своїми мужицькими піснями! А ти, циндре! не знаєш, де корови доять, — так знатимеш.« Я звісно, перелякалась, стала собі в куточку та й стою, наче мене й у хаті немає.

— А ви, Микитівно, ніде правди сховать, були таки колись добре дзіндзюристи, — сказав господар, наливаючи чарку сливянки.

— Прости мене, Господи! Сказано, молодші, а замолоду чого не буває. А, було, моя пташечка Катруся зовсім виросла, то, як тільки пани полягають спати після вечері, ми й вийдемо тихенько в сад, гуляємо, до самого світу гуляємо. А місяць так тобі й світить, неначе вдень; а вона ще, було, возьме та заспіває: »Ой, не хрди, Грицю, та на вечорниці« — тихо, тихо та солодко, так би, здається, усе й слухала її та слухала аж до самого світу.

— Памятаю, добре памятаю, — перебив господар — раз іду я вночі коло вашого саду, тільки-но чую — щось співає, але не »Грицю«, а якоїсь іншої пісні; я спинився і так простояв, мов прикутий до тину, аж до самого білого дня: нема що казати, прегарно було слухати, як вона, було, заспіває.

— А вранці, чи спала, чи не спала, стрепенеться, мов пташка, та й знову весела, і ніхто, окрім мене, не знає, що вночі діялось. Еге, от що ще я мало була не забула: є тут, любі мої, недалеко від нашого села, на Трубайлі, хутір майора Ячного, — ви його, Степановичу, знаєте, самого майора? Він і тепер ще, дякувати Богу, здоров проживає... А що за господар, — так і небіжчикові нашому, Демянові Федоровичу, не уступить. Щоправда, в нього на все десять хат на хуторі, але зате й хати, але й люди! Що не хата, то й сім'я душ у десять. Звісне діло, в добрі та в розкошах живуть; а в самого майора ставочок, млиночок, садочок, а домочок, мов та писанка: чистенький, біленький, тільки дивись та милуйся на нього! А що ж було б, якби в нього ще й господиня була жива! а то він сам за всіх господарює. Щоправда, був у нього синюк, але що то?! Ще, можна сказати, дитина, та й те не на очах росло, а було десь у школах, — не знаю, чи в Києві, чи в Ніжені.

— А були вони з нашим небіжчиком великі

приятелі. Було, або наш у нього, або він у нашого, — шматка хліба не з'їдять нарізно, усе вкупі. На свята приїздив до нього гостювати й син його з школи, та тільки й слава, що приїздив до батька, а в нас, було, і днює, і ночує, все, було, з моєю Катрусєю, — і в полі, і в садку, і в покоях: одне без одного нікуди; як я, було, дивлюся на них та й думаю: от виросте парочка, надиво! Вони просто одне для одного на світ Божий народилися. Так думав і майор, так думав і наш Демян Федорович, а за дітей і говорити нема що; всі так думали, та не так думала Катерина Лукіянівна. Вона спала й бачила своїм зятем або князя, або генерала, а про інших і думати не хотіла! Було, як прийде йому, сердешному, час вирушати до школи, то Катруся моя вже за тиждень починає плакати, а коли він зовсім уже відіде, так вона просто ляже в ліжку й довго після того не їсть нічоґісінько й не пє. Господь її знає, чим вона й жива була.

— Так то вони, мої голубята, росли та й вирости вкупі та й покохалися собі, сердешні, на своє безголовя, Господи! Я вже в домовину дивлюся, а як згадаю за них, моїх пташеняток, так ніби знову молодію. Було, вже саме перед тим, як їм треба було розлучатися, зійдуться собі в садку, стануть десь під липою чи під берестом, обіймуться, поцілуються й довго-довго дивляться одне одному в очі, а сльози в обох із очей, так наче перли, котяться. Мабуть, одчували вони, що не дадуть їм жити одне для одного.

— От він уже й скінчив свою школу. Небіжчик губернатор Катеринич узяв його до себе в Київ і приділив до якоїсь там палати, тільки не вмю вам сказати, до чого він приділив його в тій палаті. Перебув він рік у тій палаті, а на другий приїздив до нас у гості та й давай сватати мою Катрусю. Демян Федорович, царство йому небесне, таки зразу згодились і кажуть, що кра-

щого чоловіка нашій Катрусі не знайти й за морями. І правду казали. Та що ж? Сама — не Катруся сама, Боже борони, а сама Катерина Лукіянівна — уперлася руками й ногами. »Як? — кричить, було — щоб я свою єдину дочку віддала за якогось хуторянина, за гречкосія? Ні, краще в домовину її покладу, аніж побачу її, мою любу Катрусю, на хуторі Ячного! Що вона там робитиме? Гиндики годувати? Гуси заганяти? Ні! Не для того я її на світ породила, не для хутора Ячного я її виховувала...« Накричиться, було, і замкнеться на цілий день у своєму покої. А пан сам коло неї і так, і сяк... Ні, хоч і не підходь, — все своє провадить: князя або генерала, та й годі. Небіжчик Демян Федорович хотів був уже без її волі перевінчати їх. та, мабуть, Бог не судив йому це добре діло зробити. На Різдво він, повернувшись з Козельця, занедужав, а на Середохресній і Богу душу віддав.

— Господи! Ще й тепер згадати страшно! Як він її вже на смертній постелі просив, щоб не віддавала Катрусі ні за князя, ні за генерала, а щоб віддала її за молодого Ячного, чи за кого іншого, аби тільки за рівню свою. Ні, таки поставила на своєму.

Наче за гріх, саме в чистий четвер вступила в Козелець драгунія та й заквартирувала по хуторах та по селах на ціле літо. Але ж і драгунія то була! Бодай вона ніколи до нас не верталася! Ой, далася ж вона в знаки, ота клята драгунія! Не одна чорнобривка вмилася сльозами, проважаючи оту іродову драгунію! У самому тільки нашому селі zostалися чотири покритки, а скільки в Оглаві, чи то в Гоголеві? Там, мабуть, і не зчислити!

— Горе нам, горе нам з тими драгунами! — промовив господар, наливаючи чарку сливянки.

— Ще й тепер страшно згадати, — говорила далі старенька. — Раз якось сидимо ми надвечір усі троє в вітальні; я, здається, карпетки

плела, Катерина Лукіянівна сиділа так, а Катрусю книжку читала, та таку жалісну, що я трохи-трохи не заплакала: про якогось запорожця Киршу, чи про Юрія, добре не згадаю, а тільки що дуже жалісну. От уже дочиталася вона, моя рибонька, як того Юрія-запорожця закували в кайдани й до в'язниці посадовили, аж гульк, дивимосся — входить до кімнати драгун: височезний, вусатий, а тика, не наче решето — гладка та червона, здавалося, червоніша за комір, пришитий у нього на мундурі. »Я — каже — такий і такий, князь Мордатий« а я собі думаю: »ми самі бачимо, що ти мордатий!« — »Я — каже — купую овес і сіно, чи немає в вас на продаж?« — »Є, — каже Катерина Лукіянівна — прошу сідати.« От він собі й сів, а ми з Катрусєю пішли до другої хати дочитувати книжку. Тількищо почала вона читати, аж іде Катерина Лукіянівна та й каже: »От тобі, Катрусю, й сужений твій.« Ми як сиділи, так і завмерли! Як там воно сталося в них того нещасливого вечора та як він сватався, ми нічого не знали; тільки з того самого вечора князь почав до нас їздити що Божого дня і рано, й вечір. А молодого Ячного, як приїде, бувало, з Києва, і у двір не пускали; ходить, було, по-за садом та плаче, а ми, дивлячись на нього, і собі в сльози. Та що там, — не допомогли і сльози, ані-ні! Катерина Лукіянівна таки поставила на свому: саме за рік після смерти Дем'яна Федоровича, на Великодніх Св'ятах просватала вона за князя мою Катрусю безталанну.

— І таки можна сказати, що безталанна! З усього добра, з усіх розкошів тільки й зосталося, що два вітряки, та й сама ще, Бог знає, чи виживе, — промовив ніби сам про себе господар, наливаючи чарку сливянки.

— А ось як було, Степановичу! На Провідному тижні їх і перевінчали. Плакала вона, плакала, моя безталанниця, та що з того! Мабуть, гака була воля Господня, — не вмолила вона

Його, милосердного; мабуть, Господь Бог кого любить, того й карає. Другого дня після шлюбу переїхав він до нас з Козельця, а з ним і деньщик його Яшка, такий брудний, обірваний, теж приїхав. Гілько й добра було в них, що величезний білий собака кучерявий, юхтовий зелений кисет та довга люлька. От з того дня й пішло нове господарювання.

На тому слові стара спинилася, помовчала, прохи і, перехристившись, заговорила знову:

— Господи, прости мене, непростенну грішницю! За що я осужую чоловіка, що нічого мені лихого не зробив? Але як подумаю, то він і мені таки багато лиха наробив. Він, прости йому, Владико милосердний, — тут старенька знову перехристилась — він, душогуб, занапастив мій єдиний скарб, мою одну-єдину любов! Я ніколи нікого в світі так не любила, як полюбила її, мою нещасну, мою бездольну Катрусю. Була в мене одна-єдина радість, одне-єдине солодке щастя, — це побачити її щасливою дружиною. І що ж! Сльози, сльози, сльози та ганьба! А все мати! всьому причиною була вона, рідна мати! Забалося їй, мовляв, свою дочку єдину бачити княгиню! От тобі й княгиня! Милуйся тепер на свою княгиню! Милуйся тепер на прекрасне своє село, на свій сад зелений, на свій дім високий! Милуйся, Катерино Лукіянівно! Милуйся на свої хороші вчинки! Ти, одна ти, все оце натворила!

— Та цур їй, Микитівно, не згадуйте її, нехай їй лихо сниться! Розкажіть, що там далі буде.

— Ох! Я не знаю, як мені й оповідати, бо тут піде таке страшне та гидке, що гріх і подумати, а не те, що переказувати.

— Розкажіть вже, Микитівно, до краю, а то не треба було й зачинать, — сказав господар, наливаючи чарку сливянки й підносячи її оповідаці.

— Спасибі, Степановичу, спасибі, я вже моїми слізьми впилася.

— А не хочете, то як хочете, так ми з добродієм випемо, а ви тимчасом розкажете, як воно у вас те нове господарювання почалося, — говорив далі господар, частуючи мене сливянкою.

— А почалось ось як, — промовила бабуса і, помовчавши, мало не скрикнула:

— Ну, скажіть же мені, люди добрі, чого цій грішниці ще бракувало? Пані на всю губу! Всякого добра видимо-невидимо, в розкошах купалася! Так ні! Мало! Дайте мені зятя — князя, а то умру, як не дасте! Добула, виторгувала, купила собі князя, продавши свою єдину дочку. Ой, матері, матері, забуваєте ви, як ви, дитину рожавши, страждали, — коли так дешево продаєте дитину, що вам так дорого обійшлася!

Стара замовкла, а господар сказав:

— Усе воно так, Микитівно, а ми все таки не знаємо, як у вас почалося нове господарювання.

І вона спокійно оповідала далі:

— А почалося воно, Степановичу, так, що князь у покоях псярню завів... От як почалося нове господарювання... Що Божого дня гульня та бенкети; світу Божого, було, не бачиш за димом від тютюну, а вже про інше нема що й казати. А ще, було, як покличе до себе на полювання усю свою драгунію з Козельця, то й не приведи, Господи! Наїдуть п'яні, брудні, гидкі такі, що не дай Боже й уві сні таких побачити! Та ще кожен возьме собі по деньщику такому ж гидкому, як і сам. Та й не день, не два, не три, а цілий тиждень гостюють. А чого вони за той тиждень накують у домі, так мені й оповідати сором! Свининець, суций свининець! Так що, було, цілий місяць після них миємо та викурюємо. Отут тільки я й довідалась, що значить ота драгунія. А Кате-

рина Лукіянівна дивиться на них та тільки посміхається, та й годі!

— Не минуло й місяця, як він усе вже прибрав до своїх рук. Ключі від скрині й льоху були в того поганого Яшки, так що, коли чого захоче Катерина Лукіянівна, то треба було просити в Яшки. Отут і вона вже вперше й заплакала, тут і вона вже побачила свого князя таким, яким його треба було матері бачити ще до шлюбу. Але ж вона, горда, й знаку не подавала, що все бачить. А як прийде, було, їй до скруту, не в могу стане, вона, хоч і через велику силу, а все таки всміхається та на жарти все й поверне. А Катруся, моя бідна Катруся, сидить, було, в своєму покої день і ніч та сльози річкою розливає... А він — і це не раз таке траплялося — приїде опівночі з Козельця п'яний, привезе з собою жида з цимбалами, поставить усіх на ноги: »Танцюйте, — кричить — хахлацькі душі, а ні, то всіх вас передушу!« Ми, було, з Катрусею втечемо собі: влітку в сад, а зимою нераз і в селянській хаті ночували.

— Мені тільки ось що здається чудним, — перебив її господар — як ви не догадалися п'яного його задушити, а сказали б, що вмер з перепною, або просто згорів.

— Е! Таке думаєте! Легко воно сказати!... а гріх, а страшний суд, Степановичу? Ні, нехай собі вмирає своєю смертю. Господь йому — і суд, і кара, а не ми, грішні.

— Воно ніби й так, Микитівно, та буває ще й ось як: одному розбишаці на сповіді в Києві чернець загадав таку покуту, чи пак епітимію: »Возьми, — каже — непростенний грішнику, два камені, зв'яжи їх до купи ременем-сирицею, перекинь через плечі, і коли ремінь перерветься, тоді гріхи твої прощені будуть.« Отож іде він з тими каменями через кладовище та й бачить, що на свіжій могилі блудний син матір свою проклинає. —

»Господи, — каже розбишака — не одну добру людину вирядив я на той світ, виряджу я туди й цього злочинця-злоріку!« — І як тільки вбив його, ремінь наче ножем перерізало. От що! — виразисто додав господар.

— Ну, так що ж там у вас потім діялось, Микитівно? — сказав він, присовуючи до себе кухоль з сливянкою.

— Ох, діялось, Степановичу, діялось! Співи та танці, та північні бенкети, і до того добенкетувалися, що на кінець зими нічого було й на стіл поставити. Драгунія, знаєте, така голодна наїде, що хоч макітру порожню постав їй на стіл, то й ту зїсть. Все, що не постав, — неначе мітлою зметуть, а як, було, не встигнемо вчас з столу посуд забрати, то й посуд полетить під стіл; сказано — п'яні люди! А сам князь сидить собі за столом та знай у долоні плеще та кричить: ура! Спершу я не розуміла цього слова та й думала, що він сердиться та лає своїх гостей, а виходить — він тішився, що вони його добро плюндрували. Отак от вони цілу зиму просодомили та прогоморили, а навесні дивимося: наше поле не зеленіє, — ні трава, ні жито, ні пшениця не зеленіють. Минули й Зелені Свята, а поле чорне, наче на ньому нічого й не сіяно. Вже й молебствували, і воду в криницях святили, — ні, нічого не зійшло. Ярину посіяли, — зерно в землі заглобло... Люди заплакали, худоба заревла з голоду, а нарешті й собаки завили та порозбігались. І Господь його знає, звідкіля вовки взялися, — вдень і вночі так, було, й ходять по селі. Ой, було горе, всесвітнє горе! А нам було горе подвійне: одне — те, що люди на селі пухли з голоду, здихали, як ті собаки, — без сповіді, без святого причастя (отець Купріян і сам занедужав); а друге наше горе було те, що наш князь нічого цього не бачить: закличе до себе свою драгунію з Козельця — з челяддю, з кіньми,

з собаками, та й годує їх та поїть цілий місяць, а про те йому й байдуже, що в селян жадної стріхи на хатах не зосталося, все скотина зїла; у лісі не зосталося жадного дерева живого: ні дуба, ні ясена, ні клена, ні осики, та на що вже верба — яка гірка, — і ту люди пообдирали та й зїли. Ой, Господи, що то Господь робить з людиною! Глянеш, було, зовсім не чоловік ходить, а щось страшне, звіря якесь голодне; без жаху й глянути на нього не можна!... А діти!... оті бідні діти! Просто пухли з голоду; лазять, було, серед вулиці, наче цуценята, та тільки й знають одне слово: »п а п и, п а п и!«...

Ви, може, собі думаєте, що хліба в нас не було? Миші його їли в скиртах та в коморах, літ п'ять можна було б годувати не тільки наше село, а й цілий Козелець. Та що ж ти робитимеш? Не дає людям: »Краще — каже — продам, як подорожчає, а люди нехайдохнуть, од них користи мало!«... Катруся, моя бідна, заїкнеться було замовити слово за людей, а він на неї гаркне, як на свого білого собаку: »Мовчи, хіба я не знаю, що роблю?« Вона й замовкне; піде до другого покою та в сльози, а я, дивлячись на неї, й собі! Що з ним зробиш? Сказано, звір, а не людина! Бог його святий знає, як вона ще оту бідну дитину виносила!

— Вона тоді вже вагітна була — наприкінці — оцією самою дитиною, що ви її сьогодні бачили, — говорила далі стара, звертаючись до мене. — А коли, було, він п'яний засне, вона, тремтячи, навшпиньках пройде мимо нього до свого покою, впаде навколішки перед образом Скорбящої Божої Матері помолитися, та так гірко заплаче, так гірко, так тяжко, що я й не бачила ніколи, щоб люди так плакали. Мене навіть страх брав. А як він поїде з своєю драгунією на полювання, ми возьмемо кожна по мішку хліба пече-

ного та... я ще, було, й кажу їй: »Не беріть хліба, не підіймайте через силу, самі ви бачите, які ви... я й сама понесу.« А вона: »Нічого, — каже — Микитівно (вона мене теж звала Микитівною), ти тільки вкажуй мені, в кого є маленькі діти та старі, немічні люди.« От ми й підемо по хатах... Господи! Чого я там не надивилася!... Голодна мати вириває з рук хліб у своєї вмираючої дитини!... І вовчиха, мабуть, того не зробить, — от що голод робить!

Зайшли ми якимось до однієї хати. Ой, я тої хати, доки на світі житиму, не забуду. Відчинили двері, а на нас так і війнуло пустою. Входимо й бачимо: серед хати на долівці лежить двойко худих-прехудих дітей, тільки коліна в них товсті. Одне вже зовсім конало, а друге ще губками ворущило; а біля них сидить мати, — простоволоса, худа, бліда, в розідраній сорочці й без запаски. А очі в неї, Боже, які страшні! А вона не дивиться ними ні на дітей, ні на кого, а так собі, Бог його зна, на що вона дивиться. Як тільки ми стали на порозі, вона ніби глянула на нас та й закричала: »Не треба, не треба хліба.« Я дістала з мішка шматок хліба і подала їй. Вона мовчки вхопила його обома руками, затремтіла, піднесла до уст мертвої дитини, а потім зареготалася... Ми вийшли з хати.

— Так, так, — ви, Микитівно, багацько таки дечого бачили на своїм віку, — промовив господар, з співчуттям дивлячись на стареньку.

— І не кажіть, Степановичу! Не приведи, Господи, нікому бачити те, що я бачила.

— Господь його милосердний знає, — говорив далі господар, звертаючись до мене, — як воно все так хитро та мудро влаштовано на світі! Я про себе скажу: мене оті прокляті голодні літа просто на ноги поставили. У мене хліба й свого таки доволі було, та в людей ще прикупив, наче знав, що будуть неврожаї. Отож, як настав

голодний рік, до мене всі й сунули по хліб; я, хоч і продавав вчетверо дешевше, ніж пани жидам продавали, та все ж добру копійку виручив! Чумаки мої одну зиму зимували з худобою на Дону, а другу перезимували за Дніпром, а там голоду не було. От, слава Богу, чумаки мої вернулися живі-здорові та ще й соли та риби мені привезли, а хліб святий дома був проданий. От у мене й гроші є, худоба, хвалити Бога, жива; так то діється в світі, так дивно, — додав він, звертаючись до оповідачки.

— Такий уже ваш талан, Степановичу! — сказала та, зідхаючи, — за те вам Господь і посилає, що ви в біді людей не забуваєте. От хоч би й я тепер: якби не ви, де б я притулилася з цією бідною сиротою, — хоч з гори та в воду!...

— Господь з вами, Микитівно! Ми свої люди, — з ким же нам і ділитись, як не з вами! А тимчасом розкажуйте далі, Микитівно, а то може нашому гостеві й одпочинуту треба, — промовив господар, поглядаючи на мене.

— Сяк-так літо минуло — говорила далі стара, — а осени ми наче й не бачили: зразу настала зима, та така люта та жорстока, — холод і голод разом до нас завітали. Ліс, увесь обідраний, висох, а князь, наш господар, заборонив його рубати на дрова: »Хто — каже — хоч гиллячку зрубає, того в могилу зажену! Ліс — каже — гарний, сухий, влітку почну, каже, палати собі ставити. Я люблю простір, мені треба, щоб були палати, а не халупа хахлацька, що в ній я тепер гніздюся, мов собака в будці.« А люди бідні мерзли й мерзли; що ти з ним вдієш? Сказано — пан! Що хоче, те й робить.

— На першому тижні Пилипівки Катерина Лукіянівна повила дитину; мамки не хотіла взяти, сама годувала. Скоро після христин поїхав він у Козелець до товаришів та й гостював у них ці-

лий тиждень. Одпочили ми без нього трохи, хвалити Бога; аж ось серед ночі (ми вже спати полягали) приїздить він, ломиться в двері та кричить. Я схопилась, одчинила двері; дістала вогню; тільки дивлюся — з ним якась жінка в картузі та в офіцерській шинелі. Як скрикне він на мене: »Чого ти — каже — очі вилупила? Геть, дурепо!« Я й пішла до свого покою.

Другого дня, за чаєм, він сказав Катрусі:

— »Знаєш, серденько, яку несподіванку зробила мені сестричка: не написавши мені ні слова, що хоче тебе особисто пізнати, — взяла та й приїхала, як то кажуть, не намислюючись. Отака тобі, серденько, — княжна Жюлі Мордатева.«
кладних« приїхала, — справжній гусар-баба. Ну, й удружила! Учора, уяви собі, підхожу я до поштової станції, — дивлюся, стоїть біля воріт тройка коней, зовсім готова. Я спинився, — дай, думаю, подивлюся, хто такий їхатиме. Тільки глянь, — виходить дама. Я знаєш, трохи теє... Ти вибач мені, серденько, така вже клята звичка!... Дивлюся... та уяви собі мою радість... То була моя сестра... Тут ми, звичайно, в обійми одне одному кинулись.«

— »А я й не знала, що в тебе є сестра«, — промовила Катруся.

— »Аякже, є, і не одна, а дві. Одна за мужня за графом Горбатовим, вона все живе в столиці, при дворі; вона б теж до мене приїхала, та, знаєш, не можна, — занадто вже її при дворі знають. Я тобі, серденько, зараз приведу свою сестричку познайомитись.«

Як полотно, зблідла моя бідна Катруся. Вона, мабуть, догадалася, яка то була сестра. За хвилину він привів, тримаючи під руку, жінку, — не знаю, молоду, чи стару: за білилами та за рум'янами не можна було розпізнати. »Рекомендую тобі, серденько, — княжна Жюлі Мордатова.«

Та дзигою вклонилася, щось там бовкнула — не знаю, по-московському, чи по-польському, — нічого я не розібрала. Та й Катруся, гадаю, теж не зрозуміла, бо й головою до неї не кивнула, а тільки ще гірше зблідла.

— Ти вибач їй, друже мій, вона в мене ще інститутка, по-російському майже слова не вимовить, — та у високому світі жадної потреби в російській мові немає. Та я й про себе скажу: до двадцяти літ я не вмів двох слів по-російському сказати, все по-французькому, — така вже мода. Ми й нашу маленьку пошлемо в столицю до інституту? Правда?

Катруся не мала вже сили далі терпіти; вона мовчки встала й пішла до дитячого покою. Я пішла за нею, а Катерина Лукіянівна зосталася з своїми князями.

— Щаслива була б я, Степановичу, коли б забула те, що творилося в нас у домі. Та Бог мене, не знаю, за що, покарав, давши мені добру пам'ять. Після тієї клятої сестри я ні на хвилину не покидала Катрусі, та й вона, моя безталанниця, з того часу ані кроку з свого покою не ступила. Господи! Свята великомученице Катерино, чи ти страждала так, як вона, моя бідна Катруся, страждала? І вдень, було, плаче, і вночі плаче, — я вже не знала, що з нею й робити. Отож вона плакала, плакала, та й почала вже з розуму спадати. Хотіла була я дитину од грудей одлучити, — так ні ж, не дає.

— »Помру — каже — з нею разом; нехай мене з нею до одної труни покладуть. Нехай, що хочуть, роблять, а дитини нікому не дам.«

— Що ж мені було з нею робити? Я так і полишила дитину; дивлюся тільки, було, та плачу. Катерина Лукіянівна теж, було, зайде до нашого покою, подивиться на свою княгиню і, хоч яка

була горда, не витримає, заплаче та й вийде з хати.

А тут таки поруч, у других покоях, пісні та музики, наче в корчмі на перехресному шляху. А жидівка Хайка, що її князь своєю сестричкою назвав, так і носиться з драгунами, співає, танцює та всякі вихиляси виробляє; огидлива, — навіть люльку смалила.

Катруся, моя бідна, спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім уже їй, сердешній, і не сила була, але що ти вдієш з таким виродком? У нашої сестри, сказано, тільки сльози, самі сльози, — нічого більше не залишилося... А сльози що? Вода. Гай-гай! Не одну річку вилила вона цієї гіркої води, а він... йому все байдуже, — іноді зайде до неї та ще й питається: «Як ти себе почуваєш?» Наче осліп, прости мене Господи, — не бачить, що її, бідную, ледве ноги носять. «Чи не послати, моя люба, в Козелець по штаб-лікаря полкового?» — «Не треба», — промовить вона, та й замовкне. — «Ну, як собі знаєш, це твоє діло, а не моє; я до твоїх справ ніколи не втручаюся», — скаже, було, та й піде собі, грюкнувши дверима.

Тільки ми й світу Божого бачили, як він поїде, було, кудись тижнів на два-три до своїх товаришів-драгунів. Тоді ми без нього повимиваємо, повишкрябуємо підлоги, покої хоч трохи провітрюємо, а то просто стайня стайнею. Раз якось приїхав він теж уночі й привіз з собою другу «сестру», вже не жидівку, а полячку, чи циганку — хто її знає; знаю тільки, що була чорна. Хотів був теж знайомити з Катрусєю, та Катруся його й до покою не впустила.

Зима наближалася вже до кінця. Саме на Середохресті люди наші, зібравшись громадою, прийшли до нього просити збіжжя на засів. Говорили, що, як Бог уродить, то семерицею вернуть йому його добро. Де там! Слова вимовити не дав.

Прогнав їх, нещасних, та ще й собаками нацькував. Хотіла була заступитись за них сама Катерина Лукіянівна, та він на неї як гримне: »Мовчіть! — каже — не ваше діло, я сам знаю, що роблю, я до ваших чепців та до блюзок не втручаюсь, так прошу не втручатись і до моїх наказів.« Сказавши це, закликав свого Яшку й наказав запрягти тройку коней, щоб їхати до своїх драгунів.

Як тільки він одїхав, Катерина Лукіянівна пішла до клуні, щоб вибрати полускирток жита й пшениці та звеліти змолотити людям зерна на засів. Думала вона, що він, як звичайно, довго їздитиме. Глянула навколо клуні, — й половини скирт не дорахувалась. — »Де ж це все поділося?« — питається вона в токового. А токовий одповідає, що сам князь потроху все жидам продавав та половину вже й продав, і солому і полову, все попродав жидам, а жид, звичайно, солому — драгунам, а полову — нашим таки людям, а ті, нещасні, й полові були раді! Катерина Лукіянівна вибрала одну скирту жита, а другу пшениці та й звеліла людям молотити. »Тільки швидше — каже — молотіть, а то приїде князь, так він не дасть вам нічого.« Так воно й сталося. Другого дня, тількищо розпочали молотити, аж глянь, — він їздить у двір. — »Що ви робите, шахраї! — скрикнув він на них — як ви зважились, хто вам наказав? Я вас!« Та як вихопив у фурмана нагая, та як заходився молотників молотити, що ні один з них на току не зостався, — всі розбіглися. Досталося ж і Катерині Лукіянівні за ту молотьбу, — вона, бідна, три дні з ліжка не вставала. Після цього він уже цілий час бенкетував удома, нікуди не їздив, аж до Зелених Свят. А на зелену неділю й поїхав кудись з своїм Яшкою. Катерина Лукіянівна знов послала по людей та й звеліла їм змолотити хоч трошки ярового хліба на засів, бо,

хвалити Бога, дощі перепадали, і земля таки добре зазеленіла. Тількищо взялися вони молотити просо та гречку, як того ж таки дня вертається він, а за ним драгунії видимо-невидимо, мов орда та за Мамаєм жене: хто на мужицькому возі, а хто верхи — просто охляп, а деньщики, — ті, сердешні, пішки босоніж, тільки з люльками та з кисетами в руках пленталися за своїми драгунами.

Як тільки переступив він поріг, зараз же гукнув на свого Яшку і наказав йому, щоб на третю годину був готовий обід на 50 осіб, — неодмінно на третю годину; а вечеря — на 100 осіб, щоб теж була готова неодмінно. »Для обіду та для в'єчері улаштуй столи в садку; годі — каже — нам в оцій стайні валятися, тепер можна й на пашу вийти!« А червінцями так і брязчить у кишенях. »Та слухай, — каже — накажи гуменному, щоб завтра вигнав усіх мужиків хліб молотить. Треба увесь перемолотити, скільки там його єсть.« Отоді ми й здогадалися, звідкіля в нього червінці взялися. »Невжеж він таки ввесь хліб продав? — каже Катерина Лукіянівна — чимже нещасні люди засіють?«

— А драгунія тимчасом, з цілою мізерією своєю, не заходячи до покоїв, шугнула просто в сад, а потім лежали на траві та язиками блявкали, та люльки смалили, аж поки він не звелів винести їм горілки. Всі стільці та столи теж у сад повиносили; звелів був і з спальні все повиносити, та ми замкнулися й не пустили його до себе. Він вилаявся по-своєму, по-московському, та й дав нам спокій. Поки готували обід, драгунія гуляла в саду та пила горілку, що її було розставлено у великих карафках мало що не під кожним деревом; інші гості теж пили та в карти грали; наш князь з ними теж пив та в карти грав і всі червінці, що достав од жида, як завдаток за прода-

ний хліб, програв; тоді кинув картами об землю й вийшов з-за столу, а товариші його зареготалися. Все це я через вікно бачила.

— Вже смеркалося, коли Яшка з іншими деньщиками почали лаштуватись до вечері. Поставили столи, на столи поклали довгі дошки, прості дубові дошки, і покрили їх полотном, бо у нас хоч і була довга скатертина, але Катерина Лукіянівна не дала їй, щоб п'яні гості не зопсували, а скатертина була дорога. На столі в трьох місцях поставили свічки, а щоб ще видніше було, по обох кінцях столу поставили смоляні бочки й запалили їх. І тількищо вся драгунія сіла за стіл, де не возьмуться полкові трубачі, та як не вдарять, аж земля задрижала! Не встигли вони ще й одного марша заграти, — дивлюся, клуня наша зайнялася; смоляні бочки так і сиплють іскрами на скирти та на клуню, а гості такі вже п'яні, що тільки дивляться, та знай регочуться й кричать: »Ура!«

— »Катрусю, — кажу я — серденько моє! гляньте, — кажу — клуня наша горить! Що ми робитимемо?« Дивлюсь, а вона — як нежива. Я до Катерини Лукіянівни, — і та зомліла; я на неї пирснула холодною водою, вона спам'яталась. — »Рятуйте — кажу — Катрусю з дитиною, а то згорить.« Скирти вже всі зайнялися, скоро й до дому дійде. Насилу, насилу ми привели її до пам'яті, взяли її під руки та й вивели з дому. Я хотіла була дитину в неї взяти, та вона її з рук не випускала, а тільки шепотіла: »Не дам, нікому не дам, сама її поховаю.« Ми перелякалися, — таке воно було страшне, оте шепотіння. Повели ми її через греблю, прямо до вас, Степановичу, в хату, — дай вам, Боже, доброго здоров'я, — сказала вона, звертаючись до господаря, — я вже з вашої хати бачила ту прокляту пожежу. — І Господь його знає, звідки той вітер взявся: снопи із скирт так

просто на будинок і летіли, а потім, як загорілись будинки, вітер ніби перемінився й повернув просто на хати. За хвилину ціле село запалало. — «Пропали ми», — кажу я моїй Катрусі, а вона, моя нещасна, лежить та тільки головою до мене киває, — язика в роті повернути не може. — «Катрусю! Катрусю!» — кричу я, — не чує. Я стою не жива й не мертва. — «Катрусю!» — ще раз сказала я, а вона як скочить, — подивилася круг себе, кинула свою нещасну дитину на землю, скрикнула не своїм голосом, та й почала на собі волосся рвати. Бачу я, що вона збожеволіла, взяла дитину й винесла до другої хати, а її, сердешну, ми з Степановичем ласкою якось заспокоїли, загорнули в рядно, та й стали лити їй на голову холодну воду. Вона спам'яталася та й каже: «Не буду, не буду!», а чого «не буду», — вона й сама не знала. Потім вона зареготалась, трохи згодом почала співати, та так жалісно заспівала, так страшно, що ми й з хати повтікали... Так вона промучилась аж до самого світу. Перед зірницею вона трохи заспокоїлась, а я тимчасом сіла біля вікна й дивилася, як наше бідне село догорає! Над ним де-не-де тільки дим курився, а більше нічого не зосталось. І дім, і кухня, і село — все пропало; зостались тільки димарі та печі з панського будинку; а від селянських хат і того не зосталося, бо в них вони не були муровані. Зостався тільки сад, зчорнілий од диму; стоїть собі осторонь і такий чорний та страшний, що я й дивитись на нього боялась. Заплакала я, грішна, дивлячись на це пожарище! Що маєш робити? На все Його свята воля! Збудила я Катерину Лукіянівну та й кажу їй: «Що ми тепер робитимем? Де притулимось, куди ми подінемося з нашою бідною Катрусею?» — «А що?» — каже вона. — «А те, — кажу я їй — що вона глузду відбилася, збожеволіла.» —

»А дитина?« — питається. — »Дитину — кажу — я в неї взяла, а то вона її трохи не задушила.«

Схопилася вона, простоволоса на двір вибігла, кричить, щоб бричку швидше запрягали. Побачила, що двір чужий, та й замовкла; подивилася на той бік греблі, охнула, затремтіла і, немов мертва, впала мені на руки. А як спам'яталася, то й питає: »Де ж княгиня? (вона завжди так Катрусю звала), покажи мені її!« Ми пішли в комору, де замкнули Катрусю, як увійшли ми до неї, то побачили, що вона сиділа на землі, в одній сорочці, з розпатланими косами й уся горіла, як вогонь, хоч у коморі було доволі холодно; в руках тримала вона свою зім'яту сукню та тулила її до грудей. Глянула вона на нас і пошепки сказала: »Спить, спить, не збудіть!« Ми вийшли з комори, — страшно було дивитися на неї, сердешну. Але Катерина Лукіянівна — наче нічого не сталося, і не зідхнула навіть. А тож ніхто інший, як вона, всьому причиною була, — не осуди її, Господи, на своєму суді праведному!

— Помовчавши, повернулася вона до мене та й каже: »Марино! Треба десь дістати бричку й коні та відвезти її до Чернігова або Києва. До Києва, здається, ближче, та де ми коні й бричку дістанемо?« — »Хоч би воза якого, а коні — кажу я — нам і Степанович дасть, тільки брички в нього немає, лише простий селянський віз.« — »Попроси — каже — хоч простого воза.«

Я випросила у Степановича, спасибі йому, і коней і воза, помостили на возі сіна, вкрили рядом і поклали її, нещасну, на возі; біля неї сіла сама Катерина Лукіянівна... та й повезли до Києва, до Кирилівського монастиря. От тобі, Катерино Лукіянівно, і княгиня! Любуйся тепер на неї!...

Старенька замовкла й тихо заплакала, а господар додав:

— Та таки нема що казати, — хороша тобі княгиня!

— А що ж сталося з князем? — запитав я.

— Господь його знає, — відповіла стара — перед Петром драгунія виступила з Козельця в похід, так може й він пішов з нею... Тільки ми його з тієї страшної ночі вже й не бачили.

— Добрий князь! Нема що казати, — додав господар — хоч би дитину відвідав, проклятий!

— Господь із ним! Хай краще не відвідує, — сказала старенька і, виходячи з хати, побажала нам доброї ночі.

Другого дня вранці, доки мій жидок підмазував бричку й запрягав свої худі коні, я сидів на призьбі під хатою і дивився на той бік Трубайла — на сумні останки погорілого села та мимоволі сам собі говорив: от тобі й село, от тобі й ідилія, от тобі й патріархальний побут! Такі та інші подібні слова зривались у мене з язика, доки бричка не висунулась на вулицю. Подякувавши господареві за його безкорисливу гостинність, я вирушив у дорогу.

За кілька день я був у Києві і, поклонившись святим угодникам печерським, того ж самого дня відвідав і Кирилівський монастир. Та краще було б не відвідувати його. Там я занадто вже пересвідчився в гіркій правді сумного цього оповідання, що так нерадісно привітало мене в моєму лютому рідному краї.

[1853 р.

Новопетровський форт.]

МУЗИКА

ЧАСТИНА I.

Якщо Ви, ласкавий читальнику, — прихильник рідної старовини, то, коли будете проїздити через місто П[рилуку] п[олтавськ]ої губ., ражу вам спинитися на добу в цьому місті (якщо ж це трапиться не восени й не зимою, то можна й зо два дні пробути) та, по-перше, познайомитись із отцем протоєреєм Іллею Б[одяньським], а, по-друге, з оцим самим пан-отцем Іллею відвідати напівзруйнований Г[устинський] монастир, що по тім боці річки Удая верстви зо три від м. П[рилуки]. Можу вас запевнити, що не пожалуєте. Це справжнє Сенклерське абатство. Тут усе є: і канал глибокий та широкий, що його колись наповнював водою тихий Удай, і вал, і на валі високий зубчастий мур із внутрішніми проходами та стрільницями, і безконечні льохи, чи підземелля, і в землю врослі надгробки серед величезних суховерхих дубів, що їх, може, ще сам ктитор понасажував. Одне слово, усе є, чого треба для якнайповнішого романтичного образу, звичайно під пером якогонебудь Вальтера Скотта або такого, як він, списувача природи. Але я... за убожеством своєї уяви (по ширості кажучи), не берусь до такого діла, та й мова моя, правду кажучи, не про те йде. Це ж я тільки так собі, щоб оповідання повніше було, зняв мову про руїни Самойловичевого пам'ятника.

Я, бачте, з доручення Київської Археографічної Комісії відвідав ці півруїни і, звичайно, за допомогою вельмишановного пан-отця Іллі, дізнався, що монастир цей збудований «коштом і працею» нещасного гетьмана Самойловича в 1674

році, про що свідчить портрет його, яко ктитора, намальований на стіні всередині головної церкви.

Довідавшись про це все і зрисувавши, як умів, головну, чи пак святу, браму та пятибаньову церкву Петра й Павла та ще трапезу й церкву, де похований вічної пам'яті достойний князь Микола Григорович Репнін, а також і вцілілу циклопічну братську піч, зробивши, кажу, все це, як умів, я другого дня хотів був покинути місто П[рилуку] та поїхати до Л[убень] — подивитись на монастир, збудований побожною матір'ю Яреми Вишневецького-Корибута. Я вже склав був усю свою мізерію до чемодану і хотів послати фактора Лейбу на поштову станцію по коні, аж увіходить до хати господар та й каже:

— І не думайте, і не гадайте; ви тільки подивіться, що на вулиці робиться.

Я подивився у вікно: — і справді, брудною вулицею тяглися два чотирьохособові берлини, скількись коляс, бричок, вагонів різних розмірів та, нарешті, прості вози.

— Що це все значить? — спитав я свого господаря.

— А це значить, що один із нащадків славного п[рилуцького] полковника, сучасника Мазепи, — завтра іменинник.

Треба завважити, що господар мій був позитивний учитель російської історії і любив похвалитися своїми знаннями, особливо перед нашим братчиком — ученим.

— Так невжеж увесь цей транспорт тягнеться до іменинника?

— Ова! Це тільки початок, а побачите, що буде надвечір: у місті тісно буде!

— Добре. Та мені ж яке діло до вашого іменинника?

— А таке діло, що ми з вами возьмемо до-

бру трійку коней та й чкурнемо удосвіта до Д[егтярів].

— До яких Д[егтярів]?

— Та просто до іменинника.

— Та я ж з ним не знайомий!

— То познайомитесь.

Я задумався. — А й справді, чи не чкурнути — правом дослідника старовини помилуватись на сільські імпровізовані забави? Це буде щось нове. Хай буде так!... І ми другого дня поїхали в гостину.

Почати з того, що ми збилися з дороги не тому, що було ще темно, коли ми виїздили з міста, а тому, що візник (справжній мій земляк!), переїхавши через удайську греблю, пустив віжки та сам про щось задумався, а коні, не будши дурні, і пішли собі транспортним шляхом — звісно, з навички. Отож ми й приїхали до села І[ванківці]; питаємо першого стрічного дядька, як нам проїхати до Д[егтярів].

— До Д[егтярів]? — каже дядько. — А просто беріть на П[рилуку].

— Як то на П[рилуку]? Та ж ми їдемо з П[рилуки].

— Так не треба було вам і їздить до П[рилуки], — зовсім байдужно відповів дядько.

— То як же нам тепер проїхати до Д[егтярів], щоб не вертать до П[рилуки], га? — спитавсь я.

— Дозвольте, — тут десь неподалеку є село С[окиринці], що теж належить нащадкові славного полковника. Чи не знає він цього села?

— А С[окиринці], земляче, знаєш? — спитавсь я селянина.

— Знаю! — відповів він.

— А Д[егтярі] від С[окиринців] далеко?

— Ба ні.

— Так ти покажи нам дорогу на С[окиринці], а там ми вже якось знайдемо й Д[егтярі].

— Ходім за мною — промовив дядько й пішов вулицею попереду нашої хвацької трійки.

Він провадив нас повз стару дерев'яну однобаньову церкву та чотирьохкутну рублену дзвіницю; дивлячись на неї, я згадав картину незабутнього мого Штернберга «Посвячення пасок», і мені стало сумно. При імені Штернберга я багато-багато згадую.

— Оце вам буде шлях просто на С[окиринці], — казав дядько, вказуючи рукою на ледве помітну дорогу, що поблискувала між густою зеленою пшеницею.

Цікаво, що візник наш цілу дорогу від П[рилуки] до І[ванківців] та підчас розмови моєї з селянином усе мовчав і, тільки побачивши з-за темної смуги лісу криту білою бляхою баню, промовив: «Оце вам і С[окиринці]», а потім знов занімів. Це загальна риса вдачі моїх земляків. Земляк мій, як щось і доладу зробить, то не розбалакається про свій хист, а як, борони Боже, вклепається, то вже зовсім рибою стає.

У С[окиринцях] довідалися ми про дорогу до Д[егтярів] і поїхали собі з Богом між зеленою пшеницею та житом.

Товаришеві моєму така подорож, здається, не зовсім подобалась, тим більше, що він претендував чепуруном бути (а треба вам сказати, що ми були одягнені цілком по-бальовому). Він, як і візник наш, теж мовчав і не промовив навіть: «Оце й С[окиринці]», — до того його розлютила курява та інші подорожні невдачі. Я ж, не зважаючи на фрак та інше причандалля, був зовсім спокійний і навіть щасливий, дивлячись на неоглядні простори, засіяні житом і пшеницею. Правда, і до мого серця закрадався сум, але сум іншого роду. Я думав і питався в Бога: «Господи, для кого засіяне й зелене це поле?» Хотів був поділитися цим сумним запитом із моїм товаришем, та, поду-

мавши, не поділився. Якби не це прокляте питання, що так недоречі зродилося в моїй душі, я був би цілком щасливий, купаючись, так би мовити, у тихо-хвильному морі свіжої зелені. Що більш наближалися ми до балю, то сумніше й сумніше ставало мені, і я ладен був, як то кажуть, завернути голублі назад. Коли я дивився на обірваних стрічних селян, цей баль здавався мені якоюсь нелюдською забавою.

Чи так, чи сяк, а ми нарешті прибули до своєї мети — вже як сонце заходило. Не описую вам ні освітленого вечірнім сонцем лісу ще прадідами посажених чудових дубів, серед яких здійсмається банястий бельведер величезного панського дому, ні тої широкої та величавої просіки, чи пак алеї, що провадить до дому, ні величезного села, заставленого повозами, кіньми, льокаями та фурманами; не описую тому, що перед тим, як вїхали ми до алеї, зустріла нас безконечна кавалькада амазонок та «амазонів» і зовсім збила мене з пантелику; але товариш мій не сторопів: він моторно вискочив із воза та хвацько кланявся всій кавалькаді, з чого побачив я, що він неабиякий жартун. Коли амазонки, амазони і, нарешті, групи чи джокеї поминули нас, я також зліз із воза, розплатився з нашим візником та на запит його: «Де ж я буду ночувать?» — сказав: «В зеленій діброві, землячє»; після чого він посвистав та й подався в село, а ми скромно пішли чудовою алеєю до панського дому. Та щоб надати собі вигляду, що ми хоч трохи скидаємось на джентельменів, зайшли ми до так званої паничівської офіщини недалеко від головного будинку, де нас зустріли джентельмени найнепристойнішого вигляду. Звичайно буває, що люди після доброго обіду та неабиякої пиятики просто сплять собі, а в них було це якось навпаки. Вони скакали, кричали та чорт-зна-що виробляли, і всі, звичайно, в «шотляндському» вбранні. Ци-

нізм, щоб не сказати мерзота, та й годі. Вергілій мій якось допросився умивальника з водою та миски, і ми, вмивши в коридорі свої обличчя та витрусивши пил з фраків, подалися до саду в надії зустріти господарів.

Надія нас не обдурила. Ми ввійшли спочатку до дому і, пройшовши дві залі, опинилися на терасі, уставленій найрозкішнішими квітами. Зійшовши з тераси і пройшовши старанно посипаною піском доріжкою через зелений майдан (що його з патріотизму зовуть «левадою»), увійшли ми в сад, — на немале моє диво, не англійській і не французький сад, а просто в натуральний дубовий ліс чи діброву. І коли б не блищали жовті доріжки між старими, темними дубами, то я зовсім забув би, що я в панському саду, а не в якійсь незайманій діброві. Вергілій мій повів мене до високого, розлогого, величезного дуба й показав мені в його стовбурі невеличкий проріз — ніби малесеньке віконце, сказавши: «Подивіться в це віконце!» Я подивився і, звичайно, нічого не побачив. — «Подивіться уважніше!» Я подивився уважніше й побачив щось подібне до образу Божої Матері. І справді, був це образ Іржавецької Божої Матері (так пояснив мені мій Вергілій), врізаний у цей дуб славним п[рилуць]ким полковником через рік після полтавського бою.

Слухаючи пояснень про цю історичну подію, я не помітив, як ми знов вийшли на леваду, де й зустріли господаря та господиню, оточених юрбою своїх усміхнених гостей.

Вергілій мій досить зграбно, як на повітового вчителя, вклонився господареві та господині, а господар поблажливо простягнув йому вказівний палець лівої руки, оздоблений коштовним перстнем. Вергілій улесливо схопив його палець обома руками і представив мене, як свого друга та вченого побратима. Я й собі також уклонився —

сказати правду — досить по-вченому, себто поведмежому, і після того до гурту гостей приєднались ще два члени.

Не описую вам ні господині, ні господаря, бо підчас нашої авдієнції надворі було майже темно, отже роздивитися докладно не можна було. Та хоч як гарна картина в цілому, а коли маляр не подбав про подробиці, то картина його зостанеться тільки ескізом, що на нього справжній знавець та аматор подивиться й лише головою похитає та відійде, зідхнувши, до портретів Зарянка — милуватися на герби, з убийчою докладністю вимальовані на гудзиках якогось віц-мундура.

А щоб знавець та прихильник викінчених картин не покивали головою, обмежуся тільки першим вражінням, — найважливішою, на думку психологів, рисою в змалюванні характерів.

Перше вражіння, яке справила на мене господиня, було дуже миле, а господар — навпаки. Можливо, що то вказівний палець лівої руки, так ласкаво простягнутий моєму приятелеві, викликав прикре вражіння. Весела юрба гостей поволі сунула до дому, вже блискуче освітленого всередині; на терасі ж іще тільки розвішувано різнокольорові ліхтарі серед розкішних квітів та цитринових дерев.

Ледве господар із господинею ступили на терасу, кріпацька оркестра вдарила славнозвісного марша з «Вільгельма Телля», після марша таки зараз, не відіхнувши, — полонеза, — і баль розпочався в усій своїй пишності.

Якийсь учений муж (здається, барон Бодє) поїхав із Тегерану до руїн Персеполісу і досить докладно описав свою подорож аж до долини Мардамт; побачивши ж величаві руїни Персеполісу, сказав він: «Багато подорожніх описувало ці славнозвісні руїни, то мені тут зовсім нема що робити.» Те саме можу і я сказати, дивлячись на

провінціяльний баль, хоч подорож моя не мала на меті опису провінціяльного балю і не звязана з такими труднощами, як подорож із Тегерану до руїн Персеполісу, та й порівняння вживаю, сказати правду, дуже ненатурального; та що робить? — як прийшлося, так і буде.

Прочитавши першу-ліпшу повість сучасного нашого красною письменства, ви всюди знайдете опис якщо не столичного, то вже неодмінно провінціяльного балю, та, звичайно, з усякими додатками про вбрання, поведінку, чи то манери, і навіть самі обличчя, начебто природа для провінціяльних левиць та левів особливі форми творила. Дурниця! Форми ті самі, а якщо є між ними різниця, то тільки та, що провінціяльні леви та левиці безперечно більш освоєні, ніж столичні, чого, скільки мені відомо, описувачі провінціяльних балів не завважили. Отже, всі балі вже описані, почавши з балю на фрегаті «Наdejда» і скінчивши російською гульнею на німецький лад, де устьсольські хлопці «трошечки попустували». І про провінціяльний баль можу сміливо сказати, що мені [там] зовсім нічого робити, хіба що милуватись на свіжі, здорові обличчя провінціяльних красунь.

Одне мене на цьому балі трохи здивувало, а саме те, що не видно було ні одного мундура, не вважаючи на те, що в п[рилуцьк]ому повіті стояв стрілецький батальйон. Не догадуючись, які тому причини, я звернувся до свого Вергілія; а Вергілій мій саме у цей мент виробляв у кадрилі найкласичніші «па». Я терпеливо дожидав кінця останньої фігури кадрилі, а тимчасом відповідав здогадами на питання. Може, — думав я — вони того?.. Але ні, ця професія належить більше гусарам і взагалі кавалерії, а вони ж піхотинці, та ще й з «науковим» кантом. Ні, тут щось не теє!

Саме тоді кадриль скінчилась, і спітнілий мій Вергілій підійшов до мене.

— Ач, як танцюємо! — промовив він, обтираючись.

— Нічого, незгірше, — відповів я безуважно.

— А ось що, — сказав я йому мало не пошепки — чому це на балю немає військових?

— Їх майже ніде не приймають, тим більш у такому домі, як дім нашого Амфітріона.

— Дивно! — подумав я і, подумавши, спитав:

— А панночки нічого?

— Зовсім нічого!

Тут заграли вальс, і ментор мій закрутився з якоюсь апетитною чорнявкою. А я, пропхавшись якимсь між глядачами та глядачками, себто між покоївками та льокаями, що стовпилися біля відчинених дверей, вийшов на терасу та думав про те, як

Мы подвигаемся замѣтно...

Баль увінчано найрозкішнішою вечерею і не покроплено, не запито, а дослівно залито шампанським усяких марок. Мене просто в жах ударило від такої розкоші.

По вечері Амфітріон запропонував грощфатера, і щасливі гості прийняли це з захватом.

Грощ-фатер почався і тривав з усією сільською простотою, аж поки не вийшло сонце.

Красуні, особливо ж красуні типу героїнь покійного Бальзака, себто красуні не першої свіжости! Не ражу вам танцювати до сходу сонця. Влада, що ви її зберегли над нашим бідним серцем при світлі свічок, зникає при світлі соняшному, а чари, нав'язані вами за ніч, заступає якесь гірко-неприємне почуття, подібне до переситу. Але ви, неситі пожерачки бідних сердець наших,

в своєму тріумфі й не помічаєте, як наближається день, і сила ваша щезає, немов прозорий туман, що розстелився над болотом.

Так думав я, покидаючи веселий, невимушений гросс-фатер і пробираючись між дубами до нашого табору (гості не зміщалися в будинках; напиналося кілька шатрів у кінці саду, — це й був обоз, або, точніше, циганський табор). Наближаючись до шатрів, що блищали в темній зелені, я немало здивувався, почувши в одному шатрі пісні та регіт. Це були друзі-питухи, що воліли самоту (не можна сказати, щоб повну), ніж світову суєту. Я пробрався яжось до свого шатра, на швидку перемінів фрак на блюзу і зник між кущами ліщини.

Я не знав, що до саду підходить став, і мені здавалося дивним, коли на [його] ясному тлі почало зарисовуватися густе, темне гілля ліщини. Я вийшов на галявину, і передо мною в усій красі своїй стало озеро, отінене старими берестами, чи то вязами, та мальовничими вербами. Чудова картина! Вода не ворухнеться — суще дзеркало, і верби-красуні начебто підійшли до нього групами — помилуватись на свої розкішні, широкі віті. Довго стояв я на одному місці, зачарований цією чудовою картиною. Мені здавалося блюзнірством — порушити найменшим рухом цю урочисту тишу святої красуні природи.

Подумавши, я все ж зважився на таке блюзнірство. Мені спало на думку, що не погано було б зо два-три рази пірнути в це зачароване озеро, і я це миттю виконав.

Після купання мені стало так легко й радісно, що я подвійно відчув красу краєвиду й вирішив натішитись ним до краю. Для того умотився я під розлогим вязом та з насолодою замилувався чарівливою природою.

Оглядав я її, одначе, недовго. Я прихилився

до береста й безтурботно заснув. Уві сні повторилась та сама радісна картина, з додатком балю, — дивно тільки, що замість звичайного вальсу я бачив уві сні відому картину Гольбейна «Танець смерти».

Видіння мої перервав пронизливий жіночий сміх. Розплющивши очі, я побачив жваву зграю німф, що плескалася й вищала у воді, і мені хоч-не-хоч довелося відіграти роль нескромного Актеона-пастуха. Одначе, я скоро запанував над собою та повзком заховався в кущах ліщини.

В одинадцятій годині вранці дзвін сповістив нежонатих гостей, що чай готовий (жонаті гості розкошували ним у своїх кімнатах). На сей радісний благовіст гості посунули з своїх самітних захистів на пишну терасу, прикрашену столами з чайним начинням і кількома пузатими самоварами та кавниками. Не встиг я докінчити другої чашки світло-брунатного сиропу із сметанкою, аж залунав вальс, і крізь відчинені двері я побачив у залі кілька пар, що кружилися в танці. «Коли ж вони накружаться?» — подумав я і, сходячи з тераси, зустрів свого Просперо, який мені сказав нишком, що сьогоднішній вечір почнеться концерт; це мене немало втішило, хоч, сказати правду, сподівався я небагато. Одначе, я помилився.

Незабаром після вечірньої прохідки гості зібралися, одягнені, як кому трапилось, себто одні в сурдутах, інші в пальтах, а ті, що додержували доброго тону або вдавали з себе англomanів, прийшли у фраках; про вбрання ж ніжної статі нема що й казати. Це вже всьому світові відомо, що ні одна жінка, хоч би не знати, якою красунею була, не завагається разів зо двадцять на добу змінити своє вбрання, якщо має зустріти юрбу хоч би й потвор, аби не своєї статі. Прошу не гні-

ватися, любі мої читальниці, — це не вигадка, а нерушимий факт.

Гості зібралися і посідали на свої місця, звичайно, з певним розбором: значніші висунулись наперед, а дрібнота (між нею і нас, Господи, постав) розташувалася в кіосках, у потемках, між колонами. Коли все втихомирилося, на підмостках у вигляді сцени з'явився досить опасистий з колишніх кріпаків капельмейстер з цілком льокайським обличчям.

— Учень славного Шпора! — прошепотів хтось біля мене.

Ще хвиля, — і гримнула «Буря» Мендельсона, та, сказати правду, гримнула і гриміла далі — вдатно. Мене не на жарт вразила віолончеля. Віолончеліст сидів ближче до авансцени, ніж інші музики, неначе напоказ (воно й справді так було). Це був молодий чоловік, блідий та худорлявий, — все, що я міг розгледіти з-за віолончелі. Сольо свої він виконував з таким чуттям та мистецтвом, що хоч би й самому Серве так не сором. Здивувало мене одне, — чом йому не плескають. Мені ж самому починати не личило. Що я за суддя, та й що за гість такий? — Бог-зна що й Бог-зна звідкіля! Що скажуть гості першого розбору?

Тимчасом «Буря» скінчилась, і я почув такі, стиха виголошувані, похвали артистові: «От так Тарас! от так молодець! Недарма в Італії побував!»

Поки ладналася оркестра, встиг я довідатися від сусіди дещо про артиста, що мене зацікавив. Почалась увертюра з «Преціози» Вебера, і я, на моє диво, побачив віолончеліста із скрипкою в руках, мало не поруч капельмейстра, і тепер міг його краще розгледіти.

Це був молодий чоловік, літ двадцяти, стрункий та граціозний, з чорними живими очима,

з тонкими, ледве усміхненими устами, високим, блідим чолом. Одне слово, був це джентельмен першого, та ще й найсимпатичнішого роду.

Коли він виконав арію Преціози, я не втерпів, закричав »браво!« й почав щосили плескати в долоні. Усі, звичайно, подивились на мене, як на божевільного. Одначе, я не злякався, плескав далі та кричав »браво!« — аж поки волові очі самого господаря не примусили мене схаменутись.

Оркестра знову ладналася, але я, не сподіваючись почути щось краще, вийшов із залі до саду. Ніч була місячна, тепла та тиха. Я блукав неподалеку дому, і з хаосу звуків до мене долітали чудові звуки віолончелі або скрипки. Образ сумного артиста, з його меланхолійною усмішкою, наче живий, носився передо мною. »Де я його бачив? Де я його зустрівач« — питав я сам себе і після довгого напруження пам'яті згадав, що я бачив його підчас обіду з рукою, обгорнутою в серветку, за стільцем самого господаря.

Я мало не зомлів після такого відкриття.

Музика стихла, і я пішов доріжкою через леваду до старовинних таємничих дубів. Пройшовши трохи, я почув за собою тихий шелест кроків, озирнувся й пізнав віолончеліста, що йшов слідом за мною. Я звернувся був до нього з запитом, але він випередив мене: схопив мої руки та з сльозами притиснув їх до своїх уст.

— Що ви! що ви! що з вами сталось? — питав я його, пориваючись визволити руки.

— Дякую вам, дякую! — говорив він пошепки. — Ви — одна-єдина людина, що слухала мене й зрозуміла мене!

За сльозами він не міг далі говорити. Я мовчки взяв його під руку і припровадив до дернової лавки, що оточувала столітній розлогий дуб.

Довго ми сиділи мовчки; нарешті він промовив:

— Ви до мене дуже ласкаві.

Тут залунав голос, що кликав його на ймення.

— Ідіть до виноградної альтанки, — сказав він, підводячись. — Я в цю ж мить прийду до вас.

І він поспішно віддалився.

Дивлячись услід за ним, я думав: ось надхненний міннезінгер XII віку. Одначе, як ми недалеко відійшли від шляхетних лицарів-розбійників того смутного віку! А освіта йде собі вперед великими кроками...

Я встав з лавки й пішов доріжкою, що вела до виноградної альтанки. Не знаю, чому, але я не сподівався почути від нього, як це звичайно буває, його безрадісну історію, і, хвалити Бога, я не зовсім помилився. Правда, він висловив передо мною може навіть більше, ніж сам хотів; але промовив він до мене не простою нашою, вбогою мовою, — це були божественні звуки, в яких відбився луною стогін стражденного непорочного серця.

Прийшов він до мене до альтанки з віолончелею і, ні слова не сказавши, почав ладнати інструмент та, наче для проби, ніби жартома, загравав відому каватину з «Норми». Мені з цими звуками аж дух зайнявся. Не відводячи смичка від струн, він загравав одну з сердечних мазурок Шопена. Скінчивши мазурку, він ледве чутно промовив: «Ось у нас і свій баль». Програв він іще кілька мазурок, одну кращу за другу, одну сердечнішу за другу.

Наприкінці останньої мазурки я помітив крізь листя винограду німі обличчя численних слухачів; це були покоївки, льокаї та форейтори приїжджого панства. Вони покинули вікна, через які задивлялися на німецькі танці своїх вимуштруваних панів та паній і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей мій, відпочивши трохи та наладнавши свою ліру, провів смичком по струнах, — і поллялася повна сердечної, солодкої туги, моя рідна мелодія на слова:

Котилися вози з гори
Та в долині стали.

Програвши тему, він варіював її на тисячу ладів, і так варіював, що я нічого подібного в житті своєму не чув, та, здається, і не почую ніколи. Слухачі навколо альтанки підчас гри не воружнулись, а коли він скінчив свої чудові варіяції, слухачі ще довго слухали, не переводячи духу, нарешті всі разом зідхнули і знов замовкли.

Я мовчки взяв його за руки і знаком просив його вийти з альтанки. Ми вийшли й довго ходили мовчки доріжкою, неначе боялися заговорити. Нарешті я, опанувавши себе, спитав його:

— Де ви вчилися?

— Спочатку вдома.

— А потім?

— А потім пан із панею їздили закордон і мене з собою брали, і, поки вони жили в Берліні, я ходив кілька разів до Шпора і більше ніде не вчився.

— Аджеж Шпор грав на скрипку?

— Так я й учився в нього на скрипку; скрипка й є мій справжній інструмент, а віолончеля — це вже так собі.

— Що ж ви думаєте тепер із собою робити? Ви ж правдивий, великий артист!

— А що я маю з собою робити? Повіситись, — більше нічого.

Сказати правду, я й сам не міг йому нічого кращого провістити.

— Минулого літа — промовив він — приїздив до нас із Качанівки Глінка, слухав мою гру на скрипку та на віолончелю, хвалив мене та про-

сив пана, щоб він одпустив мене на волю. Вони обіцяли йому, але на тому, здається, і скінчилось.

— Не сумуйте, молитесь Богові! Дасть Бог, усе буде добре.

— Я не трачу надії. Михайло Іванович, здається, такий добрий; на нього можна надіятись.

— Цілком можна, якщо він тільки про вас не забув. Напишіть ви йому листа.

— Написати напишу, та як перешлю його? Я ж адреси не знаю.

— Я знаю, і ви передайте листа мені. Напишіть листа сьогодні, а я завтра буду в місті і подам його на пошту.

У цей час ми підійшли до альтанки, і він спитав мене, нахилиючись до віолончелі:

— Чи не заграли вам ще чого?

— Дуже вам дякую. Ви втомились, відпочиньте трохи та приготуйте на завтра лист.

І ми розійшлися.

Після вечері (перед сходом сонця), попросившись із господарем та господинею, я, не заходячи до табору, пішов до села, щоб найняти коня з возом для поворотної подорожі до міста або хоч до поштової станції. Та бал у цілому величезному селі не знайшлося ні коня, ні воза. Що й казати, заможні селяни! Пяниці, певно, та здебільшого ледарі, бо якжеж це може бути, щоб на все село ні одного коня з возом не знайшлося!... Дивні люди наші селяни! Як не завдати їм страху, то нічого й не буде. »Але ж вам либонь занадто страху завдали«, — подумав я, дивлячись на голе село.

Що робити! Подався я до жида до корчми та й порядив у нього, звичайно, за жидівську ціну, шкапу на пять верстов до якоїсь там ферми. А звідти, як упевняв мене жид, можна хоч чвірку найняти до самої П[рилуки].

За допомогою послужливого Тараса Федоро-

вича (віолончеліста) ми с'як-так запакували свою мізерію й виїхали з села шляхом на П[рилуку].

— Скажіть мені, що це за ферма, куди він нас тепер везе? — спитав я свого напівсонного ментора.

— Ферма — це хутір Антона Карловича. Чудові люди, себто він та Маряна Якимівна! Чудові люди! Заїдемо, неодмінно заїдемо! Я вже їх дуже давно не бачив.

— Нехай і так буде, заїдемо. Мені вже тепер однаково гуляти, поки не виберусь на поштовий шлях.

— Не будете жалувати. Антін Карлович — дуже цікава людина. Він, бачте, почав і скінчив свою службу, як лікар у флоті, разів зо два подорожував навколо світу, кинув службу та й дістає собі повну пенсію. А тепер займає ще приватно посаду домового лікаря в нашого Амфітріона, а він йому ще в додаток і хутір з усіма угіддями подарував. Чого ще треба? Живи та Бога хвали.

— І давно він уже тут мешкає?

— А буде років десять з гаком.

— Чи вони люди сімейні?

— Ні, тільки вдвох. Правда, під їх безпосереднім доглядом виховуються дві дочки поміщика — дуже милі діти, — і вони, можна сказати, стали їм за справжніх дітей. Одна, думаю, матиме вже літ із шість, а друга — на рік молодша.

— Що ж це їх не було видно на балю? Вони ж, певно, вже качучу танцюють. А ви знаєте, яка це прикраса балю.

— Ні. Я думаю, що вони качучі не танцюють, і, знаєте, мати хоче їх виховати в повній самоті та потім випустити в світ зовсім невинних, як двоє пташенят із-під крильця. Знаєте, мені ця ідея надзвичайно подобається, — морально-філософська та, можна сказати, поетична ідея. Як ви думаєте?

— Справді, поетична ідея, та ніяк не більше.

Я все ж не підозрівав, що Софія Самійлівна має діти. Вона така ще свіжа!...

— І прекрасна, додайте!

— Справді, прекрасна.

Тут зустрілись ми з селянином, який, знявши свій солом'яний бриль, уклонився. І, коли ми проїхали повз нього, він усе ще стояв з непокритою головою, дивився на наш повіз та, мабуть, думав: »Чорт його знає, що воно таке, чи воно пани, чи воно жиди?« — Пани, та ще такі, що з балю вертаються.

Звичайно, ви знаєте лубочний кунштик, що зображує як жиди на шабаш поспішають. Багато було спільного між цим кунштиком та нашим повозом, а, мабуть, і його пасажирами. Як же мав селянин не спинитись і не полюбуватись на такий пишний поїзд. А треба вам сказати, що курява не приховувала нашої пишноти, бо ми посувалися ходю, і тільки особи наші стирчали з глибокої жидівської брички, а сам господар ішов пішки, поганяючи свою худорляву шкапу.

Кілька разів до мене долітали якісь жидівські слова, що їх із зідханням промовляв наш візник, та так часто повторяв ту саму фразу, що я мимохить її завчив і просив його мені її перекласти, але він усе не згожувався, впевняючи мене, що це були недобрі слова.

— Такі сердиті, — додав він — що про них і думати недобре, не те щоб їх іще вимовляти.

Але я обіцяв йому гривню міді на горілку, і він, подивившись на мене недовірливо, сказав:

— Уні хушавке мес; по-вашому це буде значити, що жива людина без грошей все одно, що мертва.

Справжня жидівська приповідка!

Ось ми й їдемо собі доріжкою серед чудової зелені, осяяної ранішнім сонцем. Роса вже трохи попідсихала, і коники починали своє цвір-

кання в зеленому житі, таке тихе, таке мелодійне цвіркання, що, якби мене не вкусила муха за ніс, то я неодмінно б заснув. Зігнавши прокляту муху, я мимоволі поглянув уперед. Боже мій, та звідкіля ж це все взялося? Уявіть собі: з зеленої рівної поверхні, можна сказати, перед самим носом виринули верхи тополів, потім показалися зелені маківки верб, потім цілий ліс розстелився по-під горою, а за ним розгорнулося по всій долині, наче білий обрус, тихе, ясне озеро. Прекрасна, радісна для душі картина!

Я штурханцями розбудив свого товариша й показав йому рукою на чудовий краєвид.

— Це ферма Антона Карловича. Ми тут встанемо та підемо пішки через гай, а він нехай спиниться біля шинку під горою. Давши розпорядження жидові, ми пішли до гаю; та до гаю не так легко потрапили, як гадали, бо він був обкопаний досить широким ровом, а протилежний бік рову був загорожений живоplotом, себто обсажений агрусом.

Узявшись з приятелем по-під руки (чого я між іншим, терпіти не можу), пішли ми вздовж живоplotу, обсаженого високими розкішними тополями. З-за тополів де-не-де просвічували молоді березові гайочки або темнів стрункий молодий дубняк; раптом стрункий ряд тополів переривав старий дуб, що розсівся по-над самим ровом, простягнувши свої мальовничі віті далеко по-за рів аж на самий шлях.

Пройшовши доброї півверстви, ми дійшли до рогу живоplotу і звернули ліворуч стежкою, що вела з гори рівнобіжно з ровом. На цьому повороті перед нами стало в усій красі своїй тихе, ясне озеро, поросле густим зеленим очеретом та величезними розлогими вербами. Коли ми підійшли до озера, мені так і закортіло двічі або тричі пірнути в його прозфру всду. Але проводир мій

досить слушно завважив мені, що такий вчинок був би непристойний, тим більше, що в цей час ми підійшли вже до воріт парку, отінених двома старими вербами. Ми без труду відчинили ворота й увійшли до парку. Довга тінява доріжка вела до дому, що здалека білів крізь гілля. Не доходячи до дому, ми побачили осторонь, неподалеку від дороги, між деревами, людську постать у білій полотняній блюзі, в солом'яному просторому брилі та з цигарою в зубах.

— Антонові Карловичу наше поважання! — закричав мій поводитир.

Постать у блюзі підняла бриль та, вийнявши з рота сигару, промовила:

— Просимо до господи!

Ми підійшли ближче. Це був сам господар парку або ферми, бадьорий, кремезний дід із цілком німецьким обличчям. Мій моторний провідник представив мене з усякими епітетами, а Антін Карлович з добродушною посмішкою простягнув мені руку та промовив:

— Дуже радий.

Я й собі промовив також якийсь лаконічний комплімент, і ми знову вийшли на дорогу. Не встигли ми ступити кілька кроків, як до нас вибігли з-за куща квітучої запашної черемхи дві біляві гарненькі дівчинки літ п'яти або шести та кинулись до Антона Карловича, кричучи: »А що, злякали, злякали?«

Антін Карлович мовчки показав їм на нас рукою, і дівчатка покинули його та сховалися за кущем черемхи.

Тимчасом ми вийшли на зелений майданчик, що з одного боку прилягав до озера, а з другого до ганку чистенького, біленького будиночка, побсажуваного кущами бузку.

Чудове вражіння зробила на мене ця тиха граціозна картина.

Слідом за нами вибігли на лучку дівчатка, а з дому на ганок вийшла молода, гарна собою жінка з книжкою та парасолькою в руці й пішла до дітей. Це була, як я потім довідався, гувернантка-французка.

Ми ввійшли на ганочок, і господар запропонував нам одпочити в тіні, а сам увійшов досередини.

Я на дозвіллі замилювався дітьми, що гралися на зеленій лучці та, сказати правду, на струнку, величаву постать красовитої гувернантки, замилювався до того, що не помітив, як до нас на ганочок вийшла сама господиня.

Уклонившись, я просив вибачення за свою неуважливість.

— Нічого, нічого, любуйтеся! У нас, хвалити Бога, є на що полюбуватись.

І вона лукаво всміхнулась та звернулась до мого товариша. Той почав був мене представляти, але вона нецеремонливо сказала йому:

— Не турбуйтеся, мені вже Антін Карлович представив. А ви краще розкажіть, як ви на балю веселилися.

І приятель мій заходився описувати їй баль, а я тимчасом приглядався до нецеремонливої господині дому.

Це була щонайменше тридцятипятилітня, дуже добре збережена чорнявка з великими, виразистими карими очима, з досить, як на її літа, свіжим румянцем на гладких лицьях, з кирпатеньким носом, з чудовими білими зубами, з ледве обвислим підборіддям. У цілому ж була вона справжній тип українки. Навіть голос її, особливо ж вимова, нагадували мені мою землячку, якусь жінку урядовця середньої руки або високої руки протопопшу, не зважаючи на те, що була вона одягнена, як правдива пані.

— А бодай вас із вашим балем! — скоро-

мовкою промовила вона, стала в дверях та й зацокотіла:

— Уклінно прошу до покоїв! Ви хоч сьогодні з балю, та, мабуть, іще чаю не пили. Сказати правду, і ми оце тількищо встали.

Я пішов слідом за господинею, а товариш мій, як той, що знає місцевість, пішов шукати жида та розпорядитися щодо помешкання.

У першій кімнаті, досить великій, зустрів нас Антін Карлович уже не в полотняній блюзі, а в сірому пальті з літнього трико, і попросив мене сідати без церемоній.

— А ви, Маряно Якимівно, пошліть свою Ярину просити до сніданку Адольфіну Францівну з дітьми.

На поклик господині з'явилась покоївка, скромна та миловида, в сільському вбранні, і, діставши від Маряни Якимівни наказ у чистій українській мові, вийшла з світлиці.

Через кілька хвилин увійшла до кімнати гувернантка з двома дівчатками, а за нею й мій товариш. І всі ми посідали круг столу, увінчаного величезним самоваром. Якби я не знав, чиї це були діти, то подумав би, що Маряна Якимівна була їм справжня мати: так любо, так по-материнському любо вона їх доглядала. І, на немале моє диво, вона звертаючись до гувернантки, розмовляла з нею по-французькому. »Ось тобі й жінка урядовця середньої руки! Ось тобі й протопопша вищої руки!« — подумав я. Мене Маряна Якимівна просто зачарувала, і, коли б вона зверталась до своєї Ярини (здається, єдиної служниці) по-московському, то я подумав би, що маю щастя мати перед собою принаймні графиню або хоч просто даму вищого льоту.

Така сила упереження проти своєї рідної мови!

За чаєм я нагодою довідався, як на імя обом

дівчаткам. Одну, здається старшу (обидві були однакові на зріст), звали Лізою, а другу Натусею. І такі вони були схожі одна на одну, що, якби їх пересадовити з місця на місце, то й не знав би, котра з них Ліза, а котра Натуся. А обидві вони були надзвичайно подібні до своєї любої нени.

Господиня, між іншим, звернулась до мене і спитала, чи сподобався мені концерт у Д[егтярях].

— Аджеж там напевне не обійшлося без концерту?

Я підтвердив.

— Ну, а віолончеліст? Правда, гарний?

— Чудесний! — відповів я.

— Це наш великий приятель, і окрім того, що він чудовий артист, треба знати, що він і людина з якнайніжнішим, якнайблагороднішим серцем. Та що маєш робити? — додала вона, зідхнувши. Ліза та Натуся плачуть, коли не бачать його два дні поспіль, а про Адольфіну Францівну нема що й казати, сказала вона, шуткуючи, та поцілувала гувернантку у щічку, що аж запалала, з чого я побачив, що вона розуміє по-російському.

Мені було дуже мило почути таку думку про людину, що її я з одного разу полюбив, як щось близьке моєму серцю.

Після чаю Антін Карлович звернувся до нас і запросив до своєї хати.

— Я до них тільки в гостину захожу, а хата моя в садку. І він узявся за свій бриль. Ми пішли за його прикладом.

Біла, соломою вшита хата, до якої привів нас Антін Карлович, стояла серед овочевих дерев і була Антонові Карловичу за кабінет та разом і за сторожівню. Справді німецька штука!

Хата Антона Карловича, як взагалі українські хати, була розділена сінями на дві половини:

на властиву хату з кімнатою та на так звану комору. У коморі, освітленій одним вікном, містилася в нього аптека й бібліотека, у сінях лабораторія. Такий висновок можна було зробити з того, що на широкій грубі стояв лембик, реторта та шклянні й череп'яні слоїки. Стіни світлиці, чи кабінету, були прикрашені луками, стрілами, томагавками та іншим знаряддям дикунів, що й свідчило про кругосвітню подорож Антона Карловича. Під стінами стояли дві канапи, а між ними при стіні простий дубовий стіл і на ньому електрична машина.

— Чи не бажаєте відпочити з дороги, а я тимчасом навідаюсь до Д[егтярів]: я ж там домовий лікар. До побачення!

І він зоставив нас у своєму кабінеті повними господарями.

— Не думав я, вирушаючи на баль, що потраплю до кабінету вченого мандрівника, та ще й скромного мандрівника! — подумав я вголос, коли ми zostалися самі.

— Та це ще нічого! — сказав мені товариш — ви зазирніть у кімнату, от де рідкі речі!

І справді ж рідкі! Уздозж цілої кімнати, під стіною — дубовий широкий стіл, позаставлюваний різноманітними й прегарними черепашками тропічних морів, а посередині стала, якраз напроти вікна, — плескувата скринька з аршин завдовжки та завширшки із скляною покришкою; вона містила в собі нумізматичні рідкості Антона Карловича.

Між монетами всякої форми та розміру побачив я австрійський таляр XVII віку з глибоко втисненим штампом, що зображав московський герб.

— А правда ж, цікава монета? — сказав мені товариш, указуючи на таляр, або, сказати краще, на цікаве тавро.

— Але що воно означає, це тавро? — спитав я його.

— А це, бачите, коли в 1664 або 5 році з українськими козаками ходив наказним гетьманом Іван Золотаренко, то наші козаки не схотіли брати платні московською монетою, ось їм і видали австрійськими талярами, поклавши московське тавро на кожний таляр.

Надивившись на рідкості Антона Карловича, я вийшов у садок, зоставивши свого товариша помріяти на самоті, себто трохи здрімнути.

Я обійшов увесь сад, або, краще сказати, парк, і не міг доволі налюбуватися на красу дерев, чистоту доріжок та й взагалі правдиво німецьку охайність, з якою це все утримується. Наприклад, у кого, окрім німця, ви побачите, щоб між овочевими деревами були понасажувані кавуни, дині та навіть кукурудза? У Німеччині це зрозуміле, але в нас цього просто не збагнеш.

Із саду вийшов я на греблю, пообсажувану вербами. Налюбувавшись чистеньким, чепурним млинком з одним гуркотливим колесом та пройшовши греблю, я опинився в селі.

Хат у селі всіх, може, зо двадцять. Та що ж це за краса, — що хата, то й картина!

— Ось, — подумав я — і невеличке село, та весело. Спробував я у стрічного селянина спитатись, чи можна в них буде найняти коні до П[рилуки].

— Можна, чому не можна, — хоч пару, хоч дві пари, так можна.

— Добре. Так я зайду потім, поторгуюся.

— Добре, поторгуйтесьь.

За селом я побачив панську клуню, позаставлювану скиртами всякого збіжжя. Підійшовши до клуні, я спіткав токового, і він показав підурядний йому тік, чи клуню. Я, як не агроном, дивився на все поверхово й розпитував теж поверхово; але

з усього, що бачив та чув, я зробив висновок, що й завзятим агрономам не завадило б повчитися дечого в Антона Карловича або хоч у його токового.

Спитав я його й про гуральню, чому, мовляв, Антін Карлович, маючи стільки збіжжя, не побудує собі хоч невеличкої гуральні, і дістав таку відповідь:

— Бог їх святий знає. Я й сам їм казав, щоб збудували хоч невеличку. Навіщо? — кажуть — щоб паниць голих по світі пускати? Не треба! Вони в нас такі дивні, і, Боже борони, як вони цієї проклятої горілки не люблять!

— Справді дивний чоловік. Ну, а селяни питущі в вас у селі є?

— Ані одного.

— Дуже добре. Куди ж ви збуваєте своє збіжжя?

— А куди збуваємо? Нікуди більше, як у Д[егтярі]. Бачте, пани там бенкетують, а селяни голодують. Та ще мало того: у селі, окрім корчми, що вулиця, то й шинок, а в кожному шинку для примани людей катеринка грає. Ось селянин сердешний і пропиває останню нитку під німецьку музику. Сказано: мужик — дурень.

— Зате пани змудрили! О, філантропіє! — подумав я та й розпрощався з токовим.

Підійшовши до греблі, я мимоволі спинився, щоб полюбуватися на старі верби, що опустили свої довгі зелені віти у світлу, прозору воду. А з-за цих розкішних вітів, з протилежного боку ставка, визирає з темної зелені білесенька, усміхнена хатка Антона Карловича і, як красуня милується своєю вродою перед дзеркалом, так вона милується собою в прозорому тихому озері.

— Розкіш! — подумав я й пішов через греблю до чепуренької хатки.

Під цей час Антін Карлович повернувся від

своїх пацієнтів і, на велику мою втіху, привіз із собою милого мого віртуоза та ще й з віолончелею. Ми зустрілися з ним при вході до садка й по-приятельському привіталися, як дуже давні знайомі.

До нас підійшла Маряна Якимівна і, без церемоній взявши мене за руку, сказала:

— Ви, певно, найблагородніша людина, коли полюбили нашого милого Тараса Федоровича. Від щирого серця вам дякую.

Я мовчки поцілував її руку. У цю хвилину підійшов до нас Антін Карлович.

— Дивись, дивись, що наш гість робить! — сказала вона, звертаючись до чоловіка.

— Нічого, нічого, — казав, посміхаючись, Антін Карлович. — А чи не краще буде, як ми підем та до борщу позалицяємось? Як ви думаєте, Маряно Якимівно?

— Та й справді краще. Прошу ласкаво, панове! — сказала вона, звертаючись до нас, і ми пішли обідати.

Чи багато з вас, панове, що маєте хоч одну кріпацьку душу, посадить біля себе кріпака, хоч би людина ця була найбільшим генієм у світі? Ручуся, що ні одного не знайдеться, окрім правдиво благородного Антона Карловича.

Тарас Федорович сидів між пустунками Лізою та Натусею, і вони йому, сердешному, не давали підчас обіду спокою. Чудова, благородна рівність! Ось як треба б жити між собою людям! Так що ж маєш робити? Не можна! Між іншим я почув кілька французьких речень, що ними обмінялись Тарас Федорович та гувернантка. Цим остаточно полонив мене мій милий віртуоз.

По обіді ми, себто чоловіки, пішли до Антона Карловича в хату покурити. Та я не курець, і віртуоз мій, як виявилось, також, і тому ми пішли собі пройтись по садку, аж вийшли на невеличку лощовину, де стояв невеличкий стіжок свіжого

сіна. Не встояв я проти такої могутньої спокуси. Знявши краватку та сурдут, я приліг, прихилився на запашне сіно, а за мною, розуміється, так само й мій товариш. А щоб дрімота не взяла, зняв я здалека мову про двох дівчаток, що жили, так би мовити, на харчах у вельмишановного Антона Карловича.

— Які милі, прекрасні діти! — сказав я.

— І додайте, щасливі діти. Я не знаю, що́ з них було б, якби біля нашого розкішного села не було цієї ферми й цих добрих людей.

— А справді розкажіть мені, що це за оригінальна мати, що так виховує своїх дітей. Мені здається, що в таких літах дітям ніхто не може стати за матір.

— Марьяна Якимівна зовсім її заступила для них. Ось що! Софія Самійлівна, їх мати з наймення, — дама з великого світу, а головне — красуня. Красуні стає ніяково, коли її хто питає про здоров'я її дітей. Для неї це те саме, що сказати: як ви, Софіє Самійлівно, попоганіли. До того ж вона, як дама світська, після кожного балю (а їх у нас буває щороку три, року ж переступного й чотири) мусить оддавати візити своїм гостям. А гостей, самі бачили, скільки понаїхало. А 17 вересня так удвоє стільки понаїде, ні на яку погоду не зважаючи, бо тоді вона сама іменинниця. Поки віддасть візити, гляне — другий баль готується, там третій... Отак і проходить рік. А там, як вибереться час, треба й до Петербургу поїхати: а то, каже, між цими хахлами зовсім зачерствієш. Так самі подумайте, чи за таким життям має вона час для дітей. І, на мою думку, вона нічого кращого вигадати не могла, як оддати їх до рук Марьяні Якимівні.

— Я з вами згоден, що вони розумно зробили, та чи добре, це інше питання.

— Авжеж, тут серце матері сховалось під

себелюбством світської красуні. Я, одначе, чув, що вона якось недавно про них згадала. Років за два вона хоче вислати їх до Смольного інституту: у п[олтав]ському, мовляв, вони зробляться хахлачками.

— І це правда. Як же вона не побоялася віддати їх М[аряні] Якимівні? А може вона думала їх охоронити французькою гувернанткою та німкенею-покоївкою?

— Та де там! німецька покоївка сама швидко хахлачкою стане, а за гувернантку нема що й казати. Послухайте, що я вам розкажу. Адольфіні Францівні заманулося вчитися російської мови. Ось Маряна Якимівна вчить її, та замість того, щоб навчити її російської мови, навчила її української. Софія Самійлівна через це мало не посварилася з Маряною Якимівною. І знаєте ще що: вона чудово співає деяких наших пісень. Попрохаймо її, щоб вона нам хоч одну заспівала.

— Неодмінно.

— Ось вони! ось вони! — почули ми недалечко дитячі голоси, і ледве встигли вдягнути сурдути, як підбігли до нас Ліза та Натуся і, схопивши поли сурдута Тараса Федоровича, потягли [його] в садок, примовляючи:

— Ходім, ходім! Вас мама просить грати.

Пройшовши кілька кроків слідом за мистцем, я побачив Адольфіну Францівну, що стояла, прихилившись до дерева, і, підійшовши до неї, сказав їй якийсь комплімент по-українському, на що вона зробила милу міну та зовсім не соромливо відповіла мені: »спасибі!« Ми пішли слідом за дітьми, розмовляючи, як близькі знайомі. Між іншим, на доказ свого знання української мови, гувернантка прочитала мені два вірші:

Катерино, серце моє,
Лишенько з тобою.

І з таким милим виразом прочитала вона ці вірші, що, коли б не знав я, що вона французка, то, не вагаючись, сказав би, що вона моя справжня землячка.

Залицяючись до мадам Адольфіни по-халацькому на французький манір, ми трохи відстали від дітей та арештованого [ними] мистця, коли ж підійшли до дому, то на ганочку наш мистець грав уже на скрипку танкову українську пісню, а перед ганочком Ліза й Натуся, піднявши догори рученята, начебто прикляскуючи, танцювали, примовляючи:

Гоп-чук гречаники,
Гоп-чук печенії.

Антін Карлович, сидячи на ганочку, добродушно посміхався, а Маряна Якимівна брала по черзі дітей на руки й цілувала з найщирішою материнською ніжністю. Оподалік стояла німкеня-покоївка і, захопившись жвавим мотивом пісні, прикляскувала в такт пальцями.

Тільки простодушні щасливі люди можуть згрупуватися в таку картину.

У садку, окрім хати Антона Карловича, була ще невеличка хатка з повіткою, і замість призьби стояли навколо ґратчасті дерев'яні лавки, а перед хаткою стара липа і навколо неї — теж лавка, та не дерев'яна, а з дерну. Хатка ця була майстернею (себто робітнею) Маряни Якимівни. Тут сушилися овочі, варилися варення й фабрикувалися всякі знамениті настойки та наливки. А під липою Маряна Якимівна спочивала після трудів.

До цієї хатки виносили на ціле літо фортепіано, бо Маряна Якимівна, не зважаючи на свій прозаїчний вік та працю коло питва та їстивного, зосталася в душі артисткою і любила в години дозвілля забувати про своє прозаїчне насушне існування та линути в світ гармонії, в небесні краї божественної фантазії.

Часто й довго сидячи під липою, добрий Антін Карлович курив свою сигару і слухав холодних практичних думок поета. Наче сніг перед лицем весіннього сонця, німецька фантазія оживала, сигара гасла в устах, і старий молодів.

Ось до цієї запевідної хатки Маряна Якимівна запросила своїх гостей пити чай.

Після чаю в хатці запалили свічки. М-Іле Адольфіна без усяких просьб та намовлювань (як воно звичайно з вихованими паннами буває) сіла до фортепіяна, а Тарас Федорович озброївся віолончелею, і після кількох акордів тихо, гармонійно, неначе з неба, залунала одна з божественних сонат божественного Бетховена.

Ми всі zostались під липою і підчас сонати сиділи, затаївши духа; навіть жваві діти — і ті пригорнулися до Маряни Якимівни, затихли і тільки, посміхаючись, поглядали одна на одну.

Після сонати Бетховена заграли не менш помистецькому й дві сонати Моцарта, потім деякі місця з славного „Requiem“ та на закінчення зовсім несподівано:

Ходить гарбуз по городу...

Діти біля Маряни Якимівни закричали, а Антін Карлович пішов до хатки закурити сигару.

Тарас Федорович розвів такі варіяції на цей напіввеселий, напівсумний мотив, що діти знов мовчки притулились до колін Маряни Якимівни, а в Антона Карловича знов сигара погасла.

Чи багато людей у багатстві та розкошах проводять свої довгі вечори так нецеремонливо-просто і так велично-прекрасно, як ми, люди прості, мало не вбогі, провели оцей незабутній вечір? Я думаю, що не багато. І виходить, що справді прекрасному та велично-духовному не треба позолочуваних, ані навіть золотих ремісницьких оздоб.

Скінчивши варіяції, артисти наші вийшли

з хати та звернулися до Маряни Якимівни з проханням, щоб і вона щонебудь для них заграла. Вона відмовилась. Ми приєднались до них — ніщо не допомогло:

— Завтра — каже — заграю, бо ж сьогодні це буде хрін після меду. Ходімо краще на прохідку. Ось дивіться, місяць з-за дерев виглядає.

І з цими словами вона ввійшла до хатки, погасила свічки, причинила й замкнула двері, і ми всі, весело балакаючи, пішли любитися, як повний місяць визирає з-за млинів та з-за старої верби й відбивається в темній, прозорій воді. Мене зовсім зачарували і декорації, і оці добрі, прості люди.

Довго ми ще проходились по садку вдвох із Тарасом Федоровичем, який мене просто причарував до себе. Він, як це звичайно буває з довірливими добрягами, розповів мені історію свого сумного дитинства без усякого з мого боку намагання, як це теж звичайно буває поміж літературною братією, і розповів мені тому, що я його слухав з увагою, чи то, краще сказати, із спочуттям.

— »Батька — казав він — я не памятаю, і мати моя мені ніколи про нього нічого не казала. Власної хати ми теж не мали і, як то в нас кажуть, жили »в сусідах«, себто переходили від одного господаря до другого, аж я почав ходити. Тоді вона, ставши вже вільніша, хотіла найнятися в когонебудь на рік, але їй ніхто найняти не хотів, не знаю чому: може через мене, або тому, що вона була така худа та бліда; тільки, обійшовши без успіху всі села, найнялась вона нарешті в жида в корчмі. Не можу вам сказати, скільки саме літ прослужила вона в жида, знаю тільки, що був я вже чималим хлопцем, коли вона померла. А вмерла вона, оскільки пригадую, від сухит. І як тепер памятаю, кілька день перед смертю прий-

шла вона до своєї комірчини, або, краще сказати, до стійла у хліві, лягла й більш уже з хліва не виходила. Кілька хвилин перед її смертю я приніс їй води в кухлику. Але вона вже не могла ні пити, ні говорити, а тільки поманила до себе рукою і, коли я до неї схилився, ледве-ледве доторкнулась рукою до моєї голови, поцілувала мене, і дві сльози викотилися з її очей, що вже меркли. Потім вона тихо зідхнула й умерла.

»Сотський поховав її за карбованця, що їй був винен жид. А я вештався по селі, аж пристав до громади старців. Серед старців був сліпий кобзар, чи бандурист; йому й нараяли мене, як сумирного хлопця. Він і взяв мене замість свого попереднього поводитаря.

»І, знаєте, мені сподобалось моє нове становище, бо я мав хоч абиякий, а все ж притулок. А ще більш подобався мені сліпий, якого я водив. Це був молодий ще чоловік і, памятаю, надзвичайно худорлявий та з довгими пальцями. Особливо ж мені подобалось, коли він сам для себе, поволі перебираючи струни бандури, тихесенько підспівував:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквіляє...

»Щось надзвичайне бачила моя дитяча уява в звуках та словах цієї тужливої пісні.

»Ось такий самий, як і тепер, був у Д[егтярях] баль з тою тільки різницею, що тоді й для старців обід варили, а тепер уже не варять. Ось і ми з юрбою старців прийшли на обід. Сидимо ми собі під деревом, і, дожидаючи обіду, наладнавши кобзу, кобзар мій заграє. Нас люди так і обступили. Грає він, а я розглядаюсь навкруги й бачу — до нас пани з панночками [йдуть]. Натоп, звичайно, розступився перед панами, і сама Софія Самійлівна підійшла до мене і, попле-

скавши мене по лиці, промовила: »який гарненький!« І, звернувшись до панів, сказала: »я його неодмінно возьму до себе за пажа.«

»Так воно й сталось! Другого дня я вже належав до численної двірської челяді. Та через те, що я, не знаю чому, не виявив хисту до обов'язків пажа, мене почали вчити співу, і я показував успіхи. А потім почали мене вчити також і грати, спершу на скрипці а потім і на віолончелі. — Ось вам моя проста історія, — додав він і замовк.

— Сумна, правду сказати, історія!

— Що ж робити? Минуле моє — справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що якби не ці благородні люди, я не знав би, що з собою й робити.

— Не зневіряйтесь, мій друже, любіть своє прекрасне мистецтво, і Господь заспокоїть вашу стражденну душу та пошле щасливий кінець вашому терпінню.

— Не знаю, чи мій лист застане Михайла Івановича в Петербурзі.

— О, напевне! Він нікуди не виїхав; це було б відомо.

— Та й чи можна надіятись, що мій лист може мати успіх?

— Без усякого сумніву. Я дуже добре знаю Михайла Івановича. Це найдобріша, найблагородніша істота! Одне слово, це найдобродушніший артист. Ще ось що. Я завтра розпрощаюся з вами надовго, а може й назавжди, але ви й ці добрі люди, та ці години, що ми їх укупі з вами провели, такі дорогі моєму серцю, що для мене найбільшим дарунком були б ваші хоч коротенькі листи. Прошу вас, сповіщайте мене хоч вряди-годи. А про наслідки вашого листа до Михайла Івановича повідомте мене неодмінно. Завтра я дам вам свою адресу.

Кобзар з поводитирем.

(Ілюстрація Шевченка до поеми „Марина-Черниця“.)

— І він обіцяв мені вести щоденник та щомісяця посилати його мені замість листів.

— Мені — сказав він — так любо перед вами у всьому відкриватись, і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й пишучи, уявлятиму собі, що оповідаю вам особисто про свої вражіння.

У хаті Антона Карловича світився ще вогонь, коли ми підійшли до неї, але руху вже не було ніякого. Вергілій мій так завзято хропів, що аж за хатою чути було. Незабаром і ми почали йому втворювати.

Назавтра вранці я пішов на хутір найняти коні з возом, щоб їхати з супутником до П[рилуки], але Антін Карлович здогнав мене вже на греблі та завернув додому, кажучи, що добрі люди так не роблять, а Маряна Якимівна й чути не хоче, щоб ми раніше, як за три дні, покинули ферму: »Діти — і ті заплакали, почувши про такий неделікатний ваш учинок.«

Від Маряни Якимівни вислухав я ще більш переконливу орацію. »І не думайте, — казала вона — і не помишляйте! Скільки на світі живу, так ще не бачила, щоб добрі люди вже другого дня із гостини виїздили; та ще й селянськими кіньми! Не те, що в нас, але, гадаю, і в німців так не ведеться; чи так, Антоне Карловичу? Ти ж німець, правда?«

— Такий я німець, як ти німкеня, — сказав Антін Карлович і засміявся.

— Ось і Тарас Федорович у нас зостанеться, — казала далі Маряна Якимівна.

— Йому тепер після балю там зовсім нема чого робити. А Адольфіна обіцяє нам сьогодні українських пісень співати; діти ж обіцяють вам хоч цілий день танцювати »гречаники«.

— І метелицю, мамо, — промовили разом обидві дівчинки.

Встояти було не сила, і я піддався. Вергілій

мій почав було говорити про службу, про обов'язки, про куратора.

— Вже хоч би ви мовчали, а то розносились із своїм куратором... справді, єйбогу! А ще старий знайомий... Ходім краще до моєї хати чай пити, а то з вами не добалакаєшся.

Переглянулись ми з Вергілієм та й пішли мовчки за Маряною Якимівною.

Погостювали ми в цих добрих людей іще два дні, і за цей час вдалося мені нарисувати олівцем кілька краєвидів щасливої ферми та — майже тільки контурами — цілу нашу компанію; на першому ж плані помістив я Натусю та Лізу, як вони танцюють «гречаники». Усе це ледве-ледве зарисоване. А проте ось уже двадцятий рік минає, як я любувався на цю живу картину, і, дивлячись на цей ескіз, начебто знову люблюсь на цю живу картину і навіть чую скрипку та прикляскування пальцями служниці-німкені.

Здається мені, що ніякий геніяльний опис обличчя та місцевости не може так оживити того, що давно минуло, як кілька ліній, вдало проведених олівцем. Так це принаймні на мене впливає.

На четвертий день перебування нашого на благодатній фермі, десь коло десятої години вранці, гостинні й щасливі мешканці ферми з цілим своїм домом відпроварили нас, як найближчих своїх друзів. Навіть Натусю та Лізу взяли з собою. І відпроварили не тільки через греблю, а навіть через село аж до самої клуні. Тут ми всадовились у вигідній нетичанці Антона Карловича, запряженій парою добрих коней, та й покотили по гладкій, звертистій дорозі.

Довго стояли друзі наші на одному місці й махали хустками. А одне з дівчаток, щоб краще було видно його хустку, скочило Антонові Карловичу на плече й з усієї сили махало хусткою. Нетичанка покотила швидше й швидше, і група на-

ших друзів ледве мріяла на обрії. Ще чверть верстви, маленька логовина — і друзі зникли за обрієм. Я ще раз подивився позад себе, виїхавши на пагорок, та ба! окрім клуні та скирт, на обрії нічого не було видно. Мені стало сумно, так сумно, начебто я на довгий, неокреслений час розлучався із своїми близькими. Так воно й сталося.

Цілу дорогу приятель мій мовчав, з чого я дуже тишився, бо нездатний був провадити найпустішу розмову. Незабаром на обрії показалося наше місто П[рилука], а трохи ближче з-за темного лісу визирнули білою бляхою криті бані соборної церкви Г[устин]ського монастиря.

Коли ми проїздили повз цей замок-монастир, що його [саме] відновляли, мене надзвичайно прикро вразила нова, ще невиваплена чотирьохкутна вежа з плескатим дахом, ніби каланча.

— Що це за потвора стирчить? — спитав я свого приятеля.

— Це дзвіниця відновленої домової настоятельської церкви, що над малими воротами.

— І це, мабуть, якийсь костромський мастак-мужичок таку штуку змайстрував?

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній патентований мистець!

— Як же він майстерно підробився під византійський стиль!

— Будьте ласкаві, не глузуйте з нашого мистця. Його кваплять і грошей не дають. А ось як поїдете з П[рилуки] на Н[іжен], так побачите у селі поміщиці К. справжній «храм царя», що його цей мистець збудував. Навіть наш освічений знавець і протектор мистецтв Н., можна сказати: меценат наших днів, — і той подивився та й рота роззявив, а про неосвіченого вже й не казати.

— Честь і слава вашому мистцеві.

Тимчасом ми вїхали до міста, а за годину я вже прощався з шановним педагогом, прохачучи його записувати — науці на користь — усе, що торкається археології і взагалі народньої вдачі, а саме: прислів'я, приказки, пісні, перекази тощо. А найпаче просив я його від часу до часу сповіщати мене про наших добрих друзів на фермі. Він обіцяв мені все по змозі виконати. І ми розлучились — розлучились надовго.

Іван Максимович Сошенко.

(Фотографія.)

Частина II.

Розлучаючись з моїм проводирем, не думав я тоді, що на довго-довго з ним розлучаюсь. Я тоді думав, що, може, на той рік поїду знов по Україні з доручення Київської Археографічної Комісії, побуваю в Чернігові, а з Чернігова поїду через Ніжен до П[рилуки] й по дорозі подивлюся на хвалену церкву, збудовану коштом поміщиці К. та трудами патентованого мистця, архітектора Н., а в П[рилуці] погостюю день-другий у мого Вергілія, і, як буде можна, відвідаємо високодостойного Антона Карловича й Маряну Якимівну та налюбуюємось на їх чудову ферму.

Так я тоді думав, вийшло ж, що не так, як чоловік хоче, а як Бог дасть. Вийшло те, що я протягом двадцяти літ (од дня виїзду мого з П[рилуки]) не тільки не бачив Києва, Чернігова, Ніжена, П[рилуки] й мого Автомедона, і ферми, і всього, що я там бачив прекрасного, але не бачив протягом двадцяти літ ні мого любого рідного краю, ніжє звуку рідного не чув.

Ось що іноді робить з нами доля!

Після двадцятилітнього мого мандрування по чужих краях, вертаюсь я на Україну і, проїжжаючи смиренне місто П[рилуку], згадав про сіру хатку на розі брудних улиць і звелів візникові, чи поштареві, спинитися біля цієї мізерної хатки. Зліз я з воза, вхожу на подвір'я, мене зустрічають два хлопчики; питаюсь, чи тут мешкає Іван Максимович С.

— Тут! — відповідають разом обидва хлопці.

— Чи вдома він?

— Ні, вони в школі.

— А чи є вдома хтонебудь старший за вас?

— Є мати вдома, тільки вони відпочивають; ми їх розбудимо.

— Не треба, не будить. Я згодом зайду.

І я поїхав на поштову станцію.

День був чудовий, вже схилялося над вечір, і я, склавши свої речі, себто чемодан і клунок, на ганочку станційного будинку, »подорожню« ж оддавши завідувачеві, просив не спішитися з кіньми.

Так розпорядившись, я сів на свою мізерію, себто на чемодан, і заходився рисувати чудово освітлену західнім сонцем кам'яну церкву досить незграбної, але й досить оригінальної архітектури, збудовану полковником п[рилуць]ким Ігнатом Г[алаганом], тим самим, що перший зрадив Мазепу та перейшов на бік царя Петра, за що, по смерті полковника Носа, його поставлено на п[рилуць]кого полковника й обдаровано великими маєтностями в тому самому полку. Поки я зрисував цей пам'ятник славного полковника, сонце зависло над обрієм, і на вулиці показалася юрба школярів, а за школярською юрбою оподалік зявилася худенька, похилена постать, з парасолем замість палиці в руці. Це був мій Вергілій, і я мало не побіг йому назустріч.

Довго стояли ми один проти одного посеред улиці, і нарешті, після довгого пригадування, він простягнув мені руку й промовив:

— Антикварій! антикварій! Так це ви?... А я вас уже зовсім був поховав!... Та як же ви перемінились! Зовсім не пізнати...

— Спасибі ще, що хоч згадали.

— Та я вас завжди згадував, тільки з облич-

чя не пізнав. Прошу ж вас ласкаво відвідати мене в моїй убогій келії.

І ми, розмовляючи, підійшли поволі до воріт сіренької, давно мені знайомої хатки.

Біля воріт, як це звичайно в маленьких містечках буває, стояла вросла в землю лавка. Ми мовчки подивились на неї і сіли.

— Так, так, ось ви й попомандрували, — сумно промовив Іван Максимович; — і на світ Божий подивились, мабуть і закордоном не раз побували... А я, як заліз у цей теплий куток, так і на світ Божий не показуюсь: сижу собі, можна сказати, без усякого руху!...

І довго ми розмовляли, згадуючи кожний своє минуле. Між іншим, він розповів мені, що незабаром після нашої розлуки він одружився з благородною і прекрасно вихованою, хоч і вбогою, дівчиною. »І думав — каже — я з нею вік свій у щасті та любові звікувати: та Бог судив мені вік свій у самоті коротати!« — І старий заплакав.

— Братіку! — почувся з-за воріт жіночий голос; — ідіть до хати, пора вечерять, діти спати хочуть.

— Нагодуйте їх, сестричко, та й покладіть, а ми тут іще трохи посидимо... Сестричко! — додав він — з нами гість сьогодні вечеряє, то ви б там чоگونهбудь додали... хоч карасика засмажили, та послали б Веклу по... знаєте, той...

— Пошлю, братіку.

— Так... На третьому році нашого блаженства — казав він далі повагом — вона покинула мене навіки. Правда, я ще не зовсім сирота: вона залишила мені свою малу дитину, для якої, можна сказати, я й животію. Того самого року в моєї сестри вмер нагло чоловік і також покинув її з малою сиріткою; ось ми й зійшлися з нею в один куток та й ділимо своє лихо, як нам Бог

помагає. Дітей я гадаю з Божою поміччю до гімназії... а потім...

— Братіку — почувся знов із-за воріт жіночий голос — ходіть до хаги! Надворі роса й зимно, а ви в одному фраку.

— Зараз, зараз, сестричко! Ходімо до нашої хати, бо й справді як би нам із вами не застудитись. Ми ж не можемо з вами похвалитися молодістю, що цвіте здоров'ям. Ходімо!

І ми покинули лавку та мовчки ввійшли до хати.

Кімнатка, в якій я двадцять літ тому провів по-бурлацькому кілька день, була та сама, але й не та сама. Бідність була така сама, але була це бідність умита й причепурена жіночою рукою; на чистенькій підлозі — чистенькі доріжки, над вікнами білі фіранки, на вікнах бальзамини та геранії в вазонах; стіл, дощана канапа, липові стільчики — ті самі, але якось інакше виглядали. Що значить жіноча рука в хатньому побуті хоч би й охайного чоловіка!

У побуті людей цивільних це ще не так різко в вічі кидається, як у військових. Наприклад, зайдіть до кімнати нежонатого офіцера: справжня халупа — аж дхне люлькою та тютюном. А в жонатого офіцера — теж халупа, але в цій халупі скриня, що на ній у нежонатого спить деньщик із собакою, застелена килимом і заміняє канапу. На дощаному столику, замість тютюниці та цвяха до колупання в люльці, — мережана ярславська серветочка, дзеркальце та якенебудь жіноче рукоділля. Одне слово, у родинному житті, навіть у злиднях, є якась свіжа матеріальна принада: про принаду моральну вже не кажу...

Із другої кімнатки вийшла до нас бабуся в чорній хустці та в білісінькому очіпку, така мила й чистенька бабуся, яких я мало в своєму житті зустрів.

— Представляю вам! Моя сестричка, Марія Максимівна!

Я вклонився.

— А це, сестричко, мій старий, добрий знайомий N. N.

Я знов вклонився, а вона сказала:

— Прошу сідати.

Я сів, а Іван Максимович подивився у другу кімнату і, звертаючись до мене, сказав:

— Яка ж у мене добра, розумна, догадлива сестричка! Уявіть собі, мені й на думку не спало запропонувати вам із дороги чаю, а це ж так приємно! Я живу в неї просто як у Бога за дверима. Та ну-бо, частуйте ж, моя люба, моя безцінна господине!... А дітки вже лягли спати, сестричко?

— Уже лягли, братіку, — відповіла бабуся, ставлячи на столі філіжанки з чаєм.

— То добре, я вам їх завтра покажу. А на котрий годочок їм тепер пішло, сестричко? Вони в нас, знаєте, однолітки, — додав він, звертаючись до мене.

— Та ось на Петра й Павла по дванадцятому мине.

— Уже по дванадцятому! Боже мій, як швидко летять наші старі літа! — промовив він наче до самого себе.

— Дванадцять, дванадцять!... Але!... — майже скрикнув він, вдаривши себе долонею по лобі — трохи не забув! У мене є лист на ваше ім'я, що я його дістав ще перед шлюбом. Він так і лежить не розпечатаний... І знаєте, від кого?

— Не знаю — відповів я.

— Від нашого шановного, найблагороднішого Тараса Федоровича, пам'ятаєте — віолончеліста на фермі Антона Карловича.

— Боже мій, якжеж би я не памятав! Я саме хотів вас про нього спитати.

— Усе розкажу, дайте час! Багато є зворуш-

ливого та навіть повчального в житті цієї достойної людини. Я навіть записав деякі випадки з його життя; я, знаєте, сам хотів був на старі літа за літературу взятись, та, як прочитав Марлінського, мені й руки впали. Який блискучий, який геніальний стиль!... Сестричко, будьте ласкаві, вийміть нам із нижньої шуфляди пачку паперів, що перев'язані мотузочком.

Бабуся, не гаючись, принесла чималу пачку паперів, перев'язаних мотузочком від голови цукру, і, віддаючи їх братові, спитала:

— Оці, братіку, папери?

— Ці самі, сестричко, дякую вам. — Ось, — сказав він, звертаючись до мене — ось скільки паперу напсовано, а все література винна.

І, розв'язавши папери, він почав їх перегортати та, спинившись на клаптику синього паперу, сказав:

— А памятаєте, ви мене тоді просили записувати все, що почую з поезії та філософії простого люду, памятаєте?

— Памятаю — кажу.

— Ось я й виконав ваше прохання. Тут ви багато премудрости знайдете... Та де ж цей лист? Чи не загубив я його? Ні, ні, ось він. Я посилав його до Києва на ваше ім'я, але мені його повернули. Вас уже в Києві не було. І він подав мені здоровезний коверт, кажучи:

— А знаєте що? Сьогодні маємо середу... Погостуйте в нас до неділі, а в неділю пустимось з вами в путь, памятаєте, так, як колись, тільки не на баль, а простісінько на ферму. Там ви побачите особисто й автора цього листа; до неділі ж я розберу ці клаптики та, мабуть, і вам дещо прочитаю.

Я погодився і, після довгих намовлювань брата й сестрички зостатися в них ночувати, взяв лист і пішов на поштову станцію.

Чи вам доводилось читати лист, написаний

вашим щирим другом, а одержаний трохи не п'ятнадцять літ пізніше? Хто не читав такого листа, тому я даремне намагався б оповідати та описувати вражіння, що його зробив на мене лист мого найдостойнішого друга Тараса Федоровича, вражіння невимовне, яке той тільки зрозуміє, кому доводилось такий лист читати.

Головний ефект такого листа той, що ви начебто тількищо розпрощалися й читаете рядки тільки вчора написані, а п'ятнадцять літ здадуться вам якимсь скороминущим сном.

Ось що писав мені мій неоціненний друг:

»Я був близький до смерти, чи, краще сказати, до божевілля, коли ми приїхали до Петербургу, і я довідався, що Михайло Іванович уже другий рік, як закордоном. Ось причина, чому мій лист, що Ви його переслали йому, zostався без наслідків. О, як гірко, як невимовно гірко нам, коли наші прекрасні, блискучі надії розбиває молот невблаганної долі!

Я обіцяв писати Вам зараз, як тільки дізнаюся про якийсь результат мого листа до Михайла Івановича, і ось уже третій рік минає, як я нарешті набрався духу, щоб писати про свої так немилосердно зруйновані надії.

Після балю, або, краще сказати, після того концерту, де Ви мені так щиро плескали, концерту, завдяки якому я полюбив Вас, як свого рідного брата, — отже тижнів зо два після того балю, в нашої Софії Самійлівни з'явився прищик на лівій щоці; вона його роздряпала; з прищика зробився чиряк, а з чиряка до серпня зробилася така рана, що вона її ледве рукою затуляла. Уявіть собі її становище: красуня, а не минуло місяця, як на неї і дивитися не можна було; красуня, треба завважити, така, що й ім'я матері принесла в жертву красі своїй... Не страждав так ве-

ликий музика Бетховен, коли оглух, ані великий ваш Буонаротті, коли осліп, як страждала вона, сердешна.

Усередині серпня вирішили їхати до Петербургу. До квартету призначено й мене. Радість мою тільки ви можете зрозуміти. Я думав: ось коли прийшов кінець моїм стражданням! А страждання саме починалися...

Ми поїхали. У дорозі захворів також і «с а мк» та й умер, не доїжджаючи Великих Лук, на станції Вирути. Думаю, що вона загнала його в могилу своїми примхами. Та й ніде правди діти: нічого на світі не може бути жахливішого, як несподівано позбавлена своєї краси красуня. Гієна, просто гієна!

По приїзді до Петербургу, звичайно, було не до гостей і не до квартетів; льокайські ж мої обов'язки були невеликі: поприбираю вранці кімнати та й гайда на цілий день світ за очі.

О, краще б мені ніколи світу Божого не бачити, ніж бачити його й одчувати, та не сміти ні відчувати, ні дивитись на нього.

Після того дня, коли я дізнався, що Михайло Іванович закордоном, я заслаб спочатку на пропасницю, а потім, опритомнівши за місяць, побачив себе у Петровському шпиталі, що на Петербурзькій стороні.

Мене почали відвідувати що середі та суботи товариші мої, льокаї-віртуози, і во єдину од субот сказали мені, що наша Софія Самійлівна змерла під ножом якогось славного хірурга, а ми zostалися сиротами.

Я кепсько одужував, так кепсько, що навіть сам головний лікар Кох, проходячи повз моє ліжко, не спинявся.

Та все ж весною я вже міг прохожуватись по довгому, широкому коридорі, у травні ж мі-

сяці мене вже ополудні випускали години на дві до саду.

Треба вам сказати, що в Петровському шпиталі є й жіночий відділ на третьому поверсі, і жінок, що видужують, також ополудні випускають на прохід до саду. Ось сижу я якось на лавці, аж до мене підходить хвора в пістрьовому халаті і білому чепці, власне в такому самому ковпаку, що був на мені. Ми просиділи мовчки, поки служник не загнав нас до шпитальних покоїв. Другого дня була гарна погода, і нас знов ополудні послали на прохід. Походивши трохи, сів я на лавці. Учорашня пані знову приходить і сідає біля мене. Я якось ненароком поглянув на її обличчя й побачив, що це була красуня, але така змарніла, така сумна, що, дивлячись на неї, в мене серце заболіло. Я не втерпів та й спитав її:

— За чим ви так тужите?

— Гадаю, що за тим самим, що й ви — за здоров'ям.

Я не задовольнився її відповіддю і, помовчавши трохи, сказав їй:

— Здоров'я ваше повернеться, але за здоров'ям не сумують так, як сумуєте ви.

— Так, це правда — промовила вона й затулила очі рукою.

Служник знову загнав нас до залі.

Кілька днів поспіль падав дощ, і я нудився, не бачивши моєї знайомої-незнайомої. Нарешті передощило, і нас знов випустили до саду. Я пішов просто до лавки, і, на моє диво, на лавці вже сиділа моя тужлива знайома. Я їй уклонився, вона мені також — з ледве помітним, але таким сумним усміхом, що я мало не заплакав.

— Ви, мабуть, страх як нещасливі, — сказав я їй, сідаючи на лавці.

— А ви щасливі? — спитала вона, поглянувши на мене так промовисто, що я затремтів

і, опритомнівши, подивився на неї, а вона все ще дивилась на мене з давнім виразом.

— Придивіться до мене, — сказала вона.

Я намагався подивитись на неї, але не міг знести спрямованого на мене погляду її глибоко запалих, великих, чорних очей.

— Невже ви мене не пізнаєте? — прошепотіла вона ледве чутно.

— Не пізнаю — відповів я.

— Тож я, мабуть, страх як змінилась? — І, помовчавши трохи, сказала:

— Ну, так згадайте Кленівку та 23 квітня 18.. року. Що, згадали?..

— Боже мій! невжеж це ви, — панна Тарасевичівна?

— Я, — ледве промовила вона та заллялася гіркими сльозами.

Другого дня ми знову з нею зустрілися біля знаної лавки, і вона мені оповіла свою сумну історію.

Я й без цього не мистець писати, чи пак висловлювати свої думки на папері, а як буду пускатися в абстракції та відхилятися, то листові моєму й кінця не буде. Але сумна історія, що її мені розказала сердешна Тарасевичівна, повинна примусити і німого говорити, і глухого слухати.

О, коли б я володів великим мистецтвом писання, я написав би величезну книгу про гидкі справи, що діються в селі Кленівці.

Не памятаю, в якій саме книзі начитав я таку сентенцію, що коли ми бачимо падлюку й не вказуємо на нього пальцями, то й ми — мало не такі ж самі падлюки. — Чи це правда? Мені здається, що правда.

Тому я й оповідаю вам історію Тарасевичівни та кленівського пана, а ви з нею, що хочете, те й робіть, а як надрюкуєте, то це буде най-

краще. Тільки переписіть її на свій манір, бо в мене складу нестас.

Була в нас поміщиця п[рилуцького] повіту, багата поміщиця, душ із 4000, бездітна, старенька вдова, добра така, благочестива, та Бог її знає, що їй на думку спало: поїхала вона якось до Києва на прощу, та й вийшла заміж за вродливого молодика, такого собі п. Кленовського. Може, вона, сердешна, в літах заматоріла, про наслідника мріяла, — не знаю. І сказано — людина з глузду зіхала: вона весь свій маєток, разом із собою, передала в руки молодого красуня-чоловіка, а він, не бувши дурень, усе по-своєму обернув. Та й справді: аджеж він не з старенькою, а з її селами одружився. Окрім різних поліпшень у маєтку, від яких селяни запищали, він запровадив у себе оркестру, спочатку найману, а потім і кріпацьку, збудував чудовий театр, виписав акторів і завів театральну школу, звичайно, кріпацьку. Учтам та бенкетам не було краю. Стара була захоплена своїм молодим чоловіком. Коли ж власні акторки доросли і почали вже грати ролі коханок та одалісок, то він, відповідно їх вікові та зовнішнім прикметам, улаштував із них гарем на манір турецького султана. Звичайно, така установа не могла процвітати в таємниці. Дивно тільки, що старенька жінка остання про неї довідалась, а довідавшись про це все, занедужала, сердешна, з ревнощів та й незабаром Богу душу віддала. На смертельній постелі вона простила зрадливого чоловіка і з сльозами просила його сповнити її останню волю, себто покласти до банку капітал і за відсотки з нього виховувати трьох сиріт-панночок у п[олтав]ському інституті. Він, звичайно, поклявся точно сповнити її передсмертну волю.

Він і виконав її, але по-своєму.

Після смерти жінки вибрали його, як людину

достойну та благонадійну, маршалком шляхти. Він тут таки, у себе в повіті, знайшов не трьох, а п'ятьох сиріток та й завів у себе в селі шляхетський пансіон. Найняв учителя, якогось пенсіонованого поручника, і гувернантку без атестату, а головний догляд над моральністю вихованиць доручив сестрі своїй, брудній та червононосієй бабі. Коли сирітки почали підростати, крім російської грамоти, почали їх учити також і мистецтва, себто співу, музики (грати на гітару), танців та сценічного мистецтва. І все це, звичайно, робили свої вчителі та вчительки — кріпаки. Між цими нещасними вихованицями опинилась і Тарасевичівна. Коли вихованиці вже досить підросли, то кращі з них стали, за заступництвом головної доглядачки, оздобою гарему, не як невільниці, а як благородні султанші. Тарасевичівна, хоч і краща, і розумніша, і благородніша за них усіх, була худенька, а тому й не звернула на себе ласкавого султанського ока. Не заздрила вона своїм щасливим товаришкам, що й на балях зявлялись і танцювали, і на театрі зявлялись перед численними гостями — звичайно, з акторами-кріпаками (бо не виховувати ж справді для них сиріток-хлопців шляхетського роду!). Возьме собі, було, нишком якийсь роман із бібліотеки та й заховається десь у садку, читає його та плаче. Так прочитала вона всі романи, які тільки були в бібліотеці. І вийшло те, що вона не знала, що з собою робити; схудла гірш, як перше: всі так і думали, що вона помре. Вже й злягла в ліжку, вже й на Божій дорозі, як то кажуть, була, вже й хрест надгробний зробили; хотіли були й домовину робити, та боялись, що може буде коротка, бо кажуть, що люди, вмираючи, витягаються; а хрест зробили сажнів зо два заввишки, дубовий; домовий маляр помалював його зеленою фарбою; з одного боку намалював Розляття, а з другого Скорблящу Божу Матір;

внизу прибив залізну дошку й написав на ній: «Тут спочиває раба Божя Марія Тарасевич, вихованиця п. Кленовського. Вмерла 18.. року, місяця . . . . . дня . . .». Але сталося так, що вона видужала, а вмерла улюблена покоївка сестри Кленовського, та вмерла, кажуть, не своєю смертю. Вона прасувала в неділю сукню для своєї пані, але трохи запізнилась: вже всі дзвони передзвонили, а сукня не була готова; от пані й розсердилась, вихопила їй з рук праску та й затопила її не навмисне по голові так, що сердешна тут таки й ноги простягла. Чи воно правда, чи ні, напевне не знаю. А хрест я сам власними очима бачив і напис читав. ! такий, бачте, хрест — це свого роду картина, особливо на вбогому сільському кладовищі, де всі хрестики Бог-зна які: або похилені, або зовсім звалені, а то й просто десятків зо два могил зовсім без хрестів. А тут раптом фігура, та ще яка фігура! Гадаю, що п. Кленовський сам про такий ефект думав: дивіться, мовляв, як ми своїх вихованиць ховаємо! А вийшло, що поховали не вихованицю, а покоївку... Ну, та це все одно, аби хрест не змарнувався...

»Музична зала була в одній офіцині з нашим пансіоном, — оповідала далі хвора — і коли я почала видужувати й себе тямити, мені дуже мило було слухати, як вони згравалися; моїй хворій уяві ввижався якийсь невимовно чудесний світ, особливо, коли вся оркестра шумить далеко, не наче ліс або море, і з цього невиразного гомону вирізняється якийсь один інструмент, скрипка або флейта. О, я тоді переживала найвище щастя! Ці звуки здавалися мені найчистішою, найвідраднішою молитвою, що виходила з глибини стражденної душі.«

»О, чому я видужала, чому навіки не зосталася в цьому хворобливо-блаженному стані!«

»У домі було чудове фортепіано, і коли

я могла вже виходити, то пішла просто до капельмейстра і просила його, щоб він навчив мене читати ноти та показав мені перші правила гри на фортепіяні. Він... О, я давно прокляла його за його науку! Пощо він одкрив мені таємницю сполучення звуків, пощо відкрив він мені цю божественну гармонію, що мене загубила!...»

»Я швидко поглинала його перші лекції, так що не встигло мені волосся на вершок одрости (я нездужала на гарячку), як я вже швидше за нього читала ноти та вправляла свої пальці на сухих етюдах Ліста.«

»Та не одні звуки живили моє хворе серце. Мені подобалась сцена. Я прочитала все драматичне, що було в нашій бібліотеці (репертуар нашого домового театру мені не подобався), починаючи від «Синеуса й Трувора» Сумарокова до «Гамлета» Вісковатова. Я днями та ночами марила про Офелію, та що ж було робити: довелося мені для свого дебюту вивчити ролю дочки Льва Гуревича Сінічкіна. Успіх був повний, і я без вороття загинула.«

»Коли ви мене бачили в Кленівці, я вже марила про петербурзьку сцену: домовою була для мене надто тісна. На моє лихо, того ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глінка; він тоді набирав на Україні співаків для двірської капелі.«

»Побачивши мене на сцені й почувши мій голос та гру на фортепіяно, він вирішив, що я велика акторка. А я... о лишенько моє, лишенько! Я простосердно йому повірила. Та й хто б не повірив на моєму місці?«

Чи не помітили ви тоді в нас на балю дуже скромного молодика з великими, опуклими очима, кирпатим носом та великим ротом? Це був маляр Штернберг. Він у нас тоді пробув усе літо. Лагідна, найблагородніша істота!«

»Якось я (акомпанював мені Михайло Іва-

нович) співала для гостей арію з його тоді ще не скінченої опери «Руслан і Людмила» — пам'ятаєте, що її співає Людмила в палатах Чорномора? Коли я скінчила співати, посипались оплески, звичайно, не мені, а авторові. І коли все замовкло, підходить до мене Штернберг із сльозами на очах і мовчки цілує мої руки. Я теж заплакала й вийшла геть із залі. З того часу ми стали приятелями. Я часто присмерком співала для нього його улюблену арію з «Преціозки», і він щоразу плавав, мене слухаючи.»

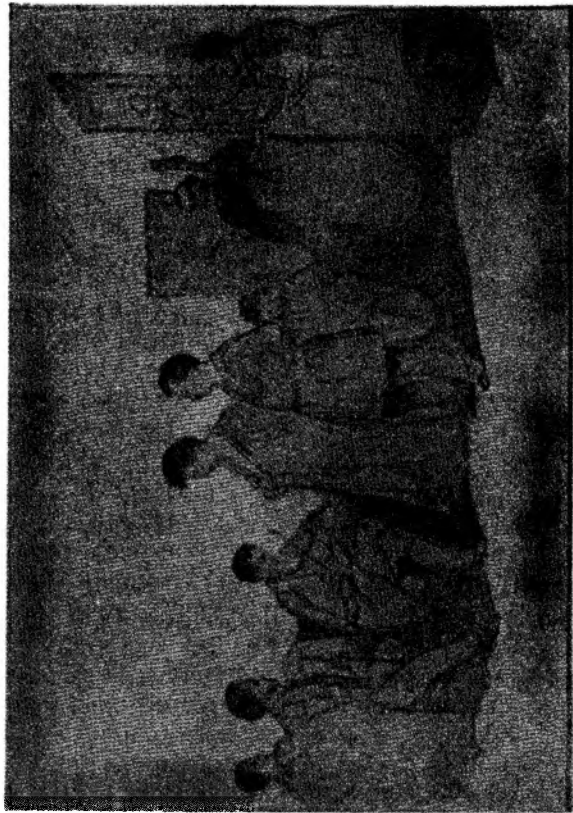
»За два роки після моїх успіхів у Кленівці Кленовський із своєю сестричкою почав збиратися до Петербургу на зиму. Я, звичайно, почала проситися з ними. Вони довго не погожувались. Та нарешті погодились з умовою... але з якою умовою! ви мене розумієте? Так, розумієте!... І знаєте що? Я погодилась!... О, нехай я буду проклята, проклята, проклята!... Я все забула для мистецтва та столиці, все, все пожертвувала! І ось наслідок моєї великої жертви! Жебрачка, у шпиталі, та ще й під іменем його кріпачки!...«

Вона за сльозами не могла говорити. Другого дня я почув од неї такі подробиці... Автім, вони такі мерзенні, що мерзенно їх і повторювати.

Розкажу вам коротко кінець її злиденної історії. Приїхала вона до Петербургу вже вагітна й через кілька місяців, не виходячи з хати, привела мертву дитину. Після пологів заслабла на гарячку. А п. Кленовському треба було їхати назад до своєї Кленівки; ось він і віддав її до Петровського шпиталю під іменем своєї кріпачки. Ось вам і вся недовга [історія].

Я пробув ще два тижні у шпиталі і щодня в призначені години виходив до саду, сідав на заповідній лавці і дожидав нещасної хворої.

Що ж справді за підлий егоїст людина вза-

Нічний концерт в Качанівці (Кленівці) Г. С. Гарновського.

Зліва на право: І. Штернберг, В. Засіда, скрипка Балагін, історик М. Маркович, П. Скоропадський, крішак-віслюкчеліст, контрабасист Янів, композитор М. І. Глинка.

галі, а я особливо! Мені полегшало на душі; я помітно почав одужувати після її сповіді. Це значить — я був задоволений, що є хтось нещасніший за мене.

Страждальці! Потішайте себе так само, і будете хоч на півграма менше страждати!

Я щодня питався знайомого служника з жіночого відділу: »як себе має такий номер?«, і він байдужісінько відповідав мені: »лежить«. За день перед тим, як виписатися з шпиталю, спитав я служника: »що з таким номером?« — »У трупарні« — відповів він мені й пішов за своїм ділом — мабуть, по довгий, подібний до труни, плетений кіш, щоб іншого — вже не страждальника — винести до трупарні.

Другого дня, виписавшись із шпиталю, я, назвавши себе, просив дозволити поховати тіло небіжчиці, і мені дозволили.

Я запросив своїх товаришів. Ви памятаєте, що до Петербургу привезли нас чотирьох (себто квартет), і ми винесли її на Смоленський цвинтар, а після панахиди проспівали: »Со святими упокой« і кинули по жмені землі в її вічне житло — та й годі.

Незабаром після цього прислав нам управитель маєтку »плакатні білети«, і ми ще на рік zostались у Петербурзі. І знаєте, що ми зробили? Ми прикинулися німцями та й пішли вулицями розважати добрих людей своїм мистецтвом. І уявіть собі, вийшло на добре: мало не кожний з нас по карбованцю сріблом додому приносив.

Не рахуючи харчів та помешкання, я щонеділі діставав карбованця сріблом і щотижня був двічі або тричі в театрі (звичайно, на галерії), відкладаючи щотижня копу срібла на передбачений випадок, себто для Серве, щоб придбати кілька його етюдів до віолончелі і, головне, самого його послухати.

У газетах давно вже оголошують, що він неодмінно приїде на великий піст до Петербургу. Дай, Боже! Мені якось моторошно стає, коли подумаю, що слухатиму Серве. Невжеж слава така могутня?

Наближається зима, і доведеться припинити наші вуличні квартети. Що маємо робити? Товариші мої хочуть кинути мистецтво і шукати посад льокаїв. А мені хотілося б одвести їх од цієї спокуси; та як одвести?

З цією спасенною думкою пішов я якось на Крестовський острів до німецького трактиру, перебалакав із господарем, що мовляв, справа така: »Маю квартет богемців; чи можна їм буде прийти в неділю спробувати щастя в вашому закладі?« Господар погодився, і ми першої ж таки неділі, неначе справжні чехи, розважали вельмишановну публіку, і розважали не без користи. За один день заробили ми собі на харчі на цілий тиждень. Товариші мої підбадьорились. Другої неділі нам іще краще повелось, а третьої ще краще, бо вже настала справжня зима.

Тут таки, у трактирі, ми почали діставати через власника трактиру замовлення на вечорниці, весілля тощо. Товариші вибрали мене на рядчика та скарбника, і ми зиму прожили, лиха не знаючи.

З Пєсків перебравлись ми до Миколи Морського. Мешкали ми вже не в одній маленькій кімнатці, а в двох із передпокоєм.

У вільний час, протягом зими, простудіював я всього Ромберга та Серве, — що тільки міг добути.

Великий Театр одвідував я раз-у-раз по двічі й по тричі на тиждень і хоч зрідка, а таки бачив та чув усе, що було тої зими в столиці найкращого.

Минула нарешті розперезана масниця, минув і перший тиждень великого посту...

О, незабутня афіше!...

Треба вам сказати, що я часто накидав великого кругу, щоб пройти повз якийнебудь театр, власне для того, щоб прочитати афішу.

У неділю був я на соборній анафемі в Казанському соборі. Вийшов із церкви, перехожу Невський проспект і здалека бачу, — щось біліє за дротяною сіткою біля ганку дому Енгельгардтів. Я піддав ходу. Підхожу до ганку, чи то до дротяної сітки, і мені здалося, що я бачу самого Серве, Ветана. Та це були тільки літери. Довго читав я ці любі серцю літери, аж добрався до їх справжнього змісту. А зміст був такий, що Серве сьогодні ж таки дає концерт. Початок у 7 годині ввечері. Я зараз купив квиток. Та весь день ходив по Невському проспекті, заходячи іноді перед Александринський та Михайлівський театри, щоб прочитати афішу. У 6 годині я вже був у залі. Заля вже була півосвітлена, і я ввійшов до неї перший. Швейцар, зпускаючи мене до залі, пильно оглянув мене від ніг до голови, бо я, мабуть, зовсім не був схожий на людину, що для неї кредитка в п'ять карбованців нічого не значить. Та Бог з ним: нехай думає, що хоче!

Публіка почала вже збиратись, і на пів сьомої заля вже була повна. Мене трусило. Та коли хтось біля мене сказав: »вже сьома година«, — я затремтів, і серце моє якимось здригнулося, немов миттю відлинула від нього тепла кров, а замість крові потекла зимна вода.

Увертюра, якої я не слухав, скінчилась. Оркестра відпочила, налаждалася — і за кілька хвилин виходить Серве й за ним Ветан...

Боже мій! я не чув та й не почую ніколи нічого більш прекрасного!

Ліст перед Серве — фанфарон, звичайний

механік, ремісник перед мистцем, — більш нічого! Я неясно пам'ятаю, як я вийшов із залі і як прийшов додому. Пам'ятаю тільки, що товариші відібрали в мене віолончелю й сховали.

Від того часу я вже не беру віолончелі в руки і звуків її чути не можу: для мене це все одно, що ножем по серцю...

Протягом посту я тільки читав афіші й тільки раз був у Великому Театрі, коли давали ораторію Гайдна «Створення світу». Це справжнє створення світу. Тільки для Великого Театру надто голосно: важко слухати. Тут принаймні Михайлівський манеж потрібний.

Ще давали концерт у Патріотичному інституті, в якому, між різними славнозвісностями, брав участь і граф Вельгорський.

Чого б я не віддавав, щоб його послухати! Та ба! світ не для всіх рівно створений.

Якраз у Велику Суботу покликали нас усіх чотирьох до поліції й повідомили нас, що поміщик вимагає, щоб ми повернулися до його села, та що ми тої середи маємо вирушити в похід разом із севастопольською партією. На середу ми були вже готові. І рано вранці в середу вийшли ми з інструментами на плечах — за юрбою колонників — із воріт Литовського замку та сумно, мовчки потяглися до Московської рогатки.

Не описую вам подорожі нашої, бо була вона нестерпно одноманітна й мерзенно гидка.

На третій місяць нашої подорожі з юрбою злочинців прибули ми нарешті до П[рилуки].

Дивне й моторошне почуття обгорнуло мене, коли я побачив рідне місто.

Я довго не важився послати з тюрми до нашого доброго Івана Максимовича. Нарешті на велику силу пере:ліг я фальшивий сором та страх і послав по нього вязничного служника. За пів-

години з'явився Іван Максимович та взяв мене на поруки.

Цілу ніч ми очей не зводили, оповідаючи один одному все про себе, неначе рідні брати після довгої розлуки. Між іншими новинами він розповів мені, що проциндрений і зруйнований маєток покійного Г[алагана], нашого пана, купив із прилюдного торгу п. Кленовський і що він хотів узяти Лізу та Натусю до себе на виховання, але Антін Карлович оддав тільки Лізу, а Натусю в себе зоставив, і що m-lle Адольфіна покинула їх разом із Лізою. Другого дня я виїхав із П[рилуки] й ночував на фермі. На фермі все по-давньому, тільки Лізи й m-lle Адольфіни бракує, а господарі, здається, ще помолодшали й подобрішали.

Сонце вже сідало за обрієм, коли я підходив до ферми. Селяни, що я зустрічав їх біля села, вітаючи мене з добрим вечором, поглядали на мене та, знявши шапки, христилися. Мене це чимало здивувало: »Що воно таке значить, що вони христяться?« — питав я сам себе. Коли я входив до села, діти, уздрівши мене, кинули забави і, спинившись біля хати, довго дивилися на мене, а котрі старші, ті христилися. Я хотів був до них підійти та розвідати причину такої побожності щодо моєї особи, але діти розбіглися. Я пішов далі і вже на греблі зустрів бабусю, яка, перехристившись, спинила мене та спитала:

— Куди це ви труночку несете? У Д[егтярях] священик помер, поховать нікому буде, бо нового попа ще не прислано.

Тут тільки я догадався, що вони скриньку до моєї скрипки брали за дитячу труну.

Підійшовши до самих воріт саду, я спинився в роздумі: чи заходити мені до них, чи пройти стороною, і ледве рішився на останнє, як почувся мені у саду дитячий голос. Це був голос Натусі. Я відчинив ворота, але увійти до саду ще начебто

боявся. Аж Натуся, побачивши мене, закричала: «Мамо! мамо! Старець прийшов!» (Маряну Якимівну вона називала мамою).

— Де ти старця бачиш? — спитала її Марія Якимівна, вийшовши з-за дерева.

— Він за ворітьми!

І вони підійшли на кілька кроків до мене. Натуся кинулась до мене з криком:

— Мамо! мамо! це не старець; це наш Тарас Федорович!

Мене й справді легко було взяти за жebraка: обідраний, запорошений, з палицею в руці та скринькою за плечима. Марія Якимівна підійшла до мене, подивилась на мене, взяла мене за руку, промовивши: «увійдіть» — і заплакала. Ноги підмною підтялися, і я впав на землю та заридав, наче дитина. Натуся побігла за Антоном Карловичем, і за кілька хвилин ми вже всі троє йшли до дому та всі троє плакали. Натуся теж плакала — звичайно, несвідомо. Їй, зрештою, вже на дванадцятий пішло.

І що ж це за дитина, якби ви бачили! Це така краса, така дитяча врода, якої мені навіть на картинах не доводилось бачити.

Підійшовши до дому, Антін Карлович мало не вирвав мене з рук Маряни Якимівни та попровадив до своєї хати. «Заждіть мене тут» — сказав він мені, садовлячи мене на стільці в своїй хаті. — «Я за хвилинку...» — додав він уже за дверима.

У хаті все було по-старому, навіть повітря було давнє, і мені здавалось, що я тільки вчора вийшов із цієї кімнати.

За хвилину ввійшов хлопець з умивальником та білизною, а за ним і сам Антін Карлович, тримаючи в руках своє сіреньке пальто та інші частини туалету.

— А чоботи знайдете в тій кімнаті — сказав він, указуючи на бічні двері. — А як скінчите,

приходьте чай пити. Ми вас чекаємо! — додав він, виходячи з хати.

Преобразившись, я пішов до дому. На ганку зустріла мене Натуся і, схопивши за руку, закричала:

— Мамо! мамо! дивіться — я його й не пізнала!

І з цими словами ввела мене до кімнати та, садовлячи мене на стільці біля стола, додала:

— Сідайте ось тут, якраз напроти мене й напроти мами. Ми будемо на вас дивитись: ми ж вас давно не бачили!

Я розглянувся навколо й сів. Якусь хвилину тривала мовчанка. Марія Якимівна, мовчки поглядаючи на мене, заплакала і сказала:

— Тепер ми тільки втрюх, а памятаєте — було пятеро.

І, наливаючи чай, оповіла мені відому вже історію, додавши, що m-lle Адольфіні дуже й дуже не хотілось розлучатися з ними та що вони насилу її вмовили перейти до п. Кленовського, бо вона там буде конче потрібна Лізі — аджеж Ліза така жвава!... Що Натуся проти Лізи? »Це в мене просто янгол, не дитина« — додала вона, цілуючи Натусю.

Маряна Якимівна почала розпитувати мене про мої пригоди, але Антін Карлович перебив її, сказавши, що для цього буде завтрішній день, а сьогодні треба спитатися гостя, чи не хоче він їсти та спати.

Після вечері я пішов до хати, де мені вже було приготовано постіль. Боже мій! — подумав я: за що ці добрі люди так мене полюбили? Чи зустрічають з такою любов'ю батьки свого сина після довгої розлуки, як вони мене зустріли? Добрі, благородні люди!

Другого дня вранці Антін Карлович поїхав

до Д[егтярів] і випросив мені в управителя дозвіл зостатися на фермі з огляду на хворобу.

Увесь місяць серпень я прожив серед цих добрих людей — зовсім наче син у батька та матері, і цілком забув про моє сумне перебування в Петербурзі та про моє тяжке мандрювання, хоч і повторював щодня свої оповідання.

Ледве чи розкошують так праведники в раю, як я тепер розкошую.

Наташа від мене зовсім не відходить, просить мене, щоб я вчив її грати на фортепіяні, хоч сама не гірше грає. Просить мене вчити її по-французькому, а сама мене поправляє. А коли я вечорами оповідаю про свої пригоди на етапах, вона плаче більше, ніж сама Марія Якимівна; вона просто чарує мене своїм привязанням до мене...

Учетверте беруся за цей лист, та не знаю, чи вдасться мені хоч тепер його скінчити. Просто вільної хвилини не маю. Уявіть собі, ми сидимо іноді ціліснінькі ночі в затишній хатці Маряни Якимівни — вона за фортепіяном, а я із скрипкою.

Віолончелю я гадаю зовсім покинути; та чи стане мені ще відваги грати на ній, почувши Серве?!

Наближається край мого раювання; цими днями я покидаю ферму і з'являюся до мого нового власника.

Не передчуваю для себе надалі нічого доброго, автім — усе в руках Божих.

Я так довго писав цей лист, що нарешті звук до нього, і мені стало сумно, коли я його скінчив. Я думкою ніколи не розлучався з вами, але в цей час я просто жив із вами та відкривав вам усі мої думки та почуття, і тепер, коли подумаю про прийдешнє моє життя — а в ньому я передбачаю багато для себе сумного, а цим сумним не буде з ким ділитись, — то мені вже тепер тяжко.

Напишіть мні хоч три слова, напишіть тільки, що ви дістали мій лист, і я буду щасливий.

Прощайте, незабутній мій друже, не забувайте відданого вам і безталанного музика Н.

Ферма . . . . .

18 .. року, .. серпня.»

Прочитавши лист, я гадав хоч трохи заснути з дороги, та де там! Передо мною стояв, наче живий, мій сердешний музика з своєю віолончелею та, дивлячись на мене, сумно посміхався, і то так сумно, що я хотів добути вогню і знов прочитати його сумне посланіє, аж дивлюсь — у вікнах вже біліє. Я накинув на себе шинелю і вийшов на ганочок. Не минуло й п'яти хвилин, як підходить до мене Іван Максимович і, після взаємних привітань, скаржиться мені, що йому теж усю ніч не спалося та що він давно вже ходить і поглядає, чи я не вийду.

— Мені, — каже — не знаю, чому, здавалося, що й вам також не спиться. Я хоч і не читав листа Тараса Федоровича, але знав, що він невеселий, хіба ж не правда?

— Правда! — відповів я — навіть дуже невеселий.

— І він, звичайно, не дав вам спати?

— Авжеж!

— Я так і думав. Та це все нічого — ви ж послухайте, що з ним потім було!... Я вам краще ввечері прочитаю. Я, знаєте, на старі літа туди ж таки пустився — у літературу. Та що ж, думаю, не святі ж горшки ліплять!... Предмет і сам по собі цікавий, а як його опрацювати, то вийде просто повість. Ось я й узявся... А сестричка, мабуть, давно вже нас із самоваром дожидає. Йй, сердешній, також щось не спалося цієї ночі. Це з нею, зрештою, часто трапляється. Ану, ходімо, це буде краще за літературу.

І справді, бабуся дожидала нас із чаєм, тільки не в кімнатах, а в садку, в літньому кабінеті

братіка. Садок складався з кількох худорлявих фруктових дерев; тут стояла також дощана хижка, притулена до сусіднього тину. Це й був літній кабінет Івана Максимовича.

Проте, не зважаючи на мізерність цього садка, в ньому все було таке затишне, таке спокійне, що я мимоволі позаздрив сердешному Іванові Максимовичу.

Коли ми напилися чаю під кущем квітучої бузини, Іван Максимович попровадив мене до свого кабінету, посадив на дощаній, голій канопі і, виймаючи з столу папери, сказав:

— Тепер ми в тиші самотности займемося літературою.

— Ось ці папери — сказав він, одкладаючи на бік кілька дрібненько записаних аркушів; — ці папери належать вам. Памятаєте, ви мене колись то просили збирати для вас усе, що торкається історії, філософії та поезії нашого народу. Тут є всього по трохи. Історичні відомості, що торкаються саме міста П[рилуки], подав мені покійний пан-отець Ілля Б[одяньський], а решту я записував, де трапилось. А ось це вже чиста література, — казав він, розбираючи інші папери.

— Все, що діялося з нашим музикою від дня його відїзду до Петербургу, я описую за його ж таки словами, тільки прикрашую іноді стиль на манір Марлінського. Божественний письменник! Навіть і заголовки даю своєму оповіданню в стилі незабутнього Марлінського, а саме: »Музика, або дві сирітки«. Чи памятаєте Лізу та Натусю? Вони в мене теж чималу грають ролю.

— Так з чого ж маємо почати? Він вам, мабуть, у своєму листі все, хоч коротенько, описав аж до дня свого повороту до рідного краю.

— Таки все, — сказав я — крім поворотної своєї подорожі з столиці.

— Себто, як вони по степах ішли? Я так і думав, бо й мені чимало труда коштувало випитати в нього деякі подробиці цієї, так би мовити, «мальовничої» подорожі.

І Іван Максимович усміхнувся з свого жарту.

— Так я почну саме з подорожі.

»Вечірній промінь сонця вже золотив величне й широке ложище ріки Луги, — так почав читати Іван Максимович — і коли ми перейшли через безконечно довгий і з різними баяндрами збудований на палях міст над річкою Лугою, що її ледве видно було з-за очеретів, то променистий Феб уже заховався за обрієм в обіймах Фетиди.«

»Але тому, що в поляриих країнах літні ночі бувають досить ясні, ми ще засвітла вступили до міста Луги. Нас, звичайно, відпровадили до тюрми...«

»Але тут, знаєте, картина непоказна, — казав Іван Максимович — і тому я її не описую. На мою думку, твори суто мистецькі не повинні описувати картин брудних, хоч це, нажаль, і ввійшло тепер у моду. А я все ж волію додержувати стилю класичного; та й де ж нам, старим, себе переробляти!...«

»Так ось вони (я вам буду самі події оповідати, а що торкається поезії, то те вже прочитане)... так ось вони другого дня випросили в етапного командира дозволу (бо мали днювати, а до того було й свято)... випросили дозволу (звичайно, запропонувавши йому частину заробітку) пройти вулицями з інструментами та дати кілька концертів.«

»Їх підприємство — не зважаючи на те, що місто Луга, можна сказати, нарочито невеличке — увінчалось повним успіхом, так що, хоч як велику частину дорібки віддали вони командирові етапу, їм вистачило прохарчуватись до самого

Порхова. Біля Порхова я описую (за його ж таки оповіданням) довге, вузьке узгір'я, подібне до циклопічного валу, яким іде поштовий тракт майже до Порхова; потім самий Порхов і величну Шелонь, що на її лівому березі стремлять старовинні руїни замку.»

»На їх щастя, вони прийшли до Порхова саме на Святого Духа. Другого таки дня пішли вулицями з музикою, як це й у Лузі робили. Тільки Порхов — не Луга; тут їх двадцятками закидали. Один прикажчик якоїсь миловарні Жукова (іншого — не фабриканта тютюну) враз викинув три карбованці. Їм так пощастило в Порхові, що вони вже на кожному етапі до самих Великих Лук наймали для своїх інструментів коняку з возом, а від Великих Лук мали вже свою коняку, хоч і поганеньку, а таки власну.»

»Тому що наближались вони до країни раз-у-раз голодної, себто до Білоруси, то, крім інструментів, везли за ними ще й чималий запас хліба.»

»Зворушливі картини доводилося йому бачити в цій убогій країні. Знаєте: голод, злидні, розпуста і сумні супутники розпусти... Усе це я описую в повчальному тоні.»

»Так, наприклад, коли вони проходили либонь чи не через Усвяти, то замість того, щоб подати арештантам милостиню, юрба хлопців з грубими дрючками кинулась до арештантів і почала просити хліба, а як побачили, що наші арештанти давали їм хліба, то за хлопцями кинулись і дорослі, і старі. Голод не знає сорому! Пройшовши країну смутку та плачу, вони вступили, нарешті, в благословені межі нашої любої України і, нарешті, до нашої скромної П[рилуки]. Того ж таки вечора пили ми чай з нашим милим музикою і подружньому розмовляли з ним у цій самій альтанці.»

— Тепер ось що я вам скажу... Ви мене вибачте: я, бачите, чоловік звязаний службою...

— Будьте ласкаві, розпорядіться, як вам завгодно! — сказав я йому.

— Я ось що зроблю — казав він. — Я піду ненадовго до школи, а ви читайте мій рукопис. Тут ви знайдете кілька автентичних листів Тараса Федоровича, в яких він здебільшого зображує стан своєї душі та інші домові обставини. І ще — знаєте що? Я забіжу на станцію і скажу, щоб і ваші речі сюди принесли, і ми з вами так і «прокочимо» до неділі, а в неділю разом на ферму... Bene? — додав він, стискаючи мою руку.

— *Benissimo*, — відповів я, і ми розпрощалися.

Рукопис, сказати правду, лякав мене; зате листи, що в ньому містилися, мене надзвичайно цікавили, і тому я взявся до нього.

Листи були вклеєні до рукопису, і тому мені їх нетяжко було відшукати.

І перший із них був такого змісту:

»Я обіцяв вам, мій незабутній Іване Максимовичу, сповіщати вас інколи і про самого себе, і про ті речі, що мене оточують. І ось уже скоро третій рік настане, як я плазую коло ніг мого нового власника, а тільки тепер згадав обітницю, що дав їй вам. Моє горе таке, що само себе живить і потіхи не любить. Вибачте мені, добрий Іване Максимовичу, за такий вислів — та що ж маю робити? справді воно так! Тепер мені краще, — остільки краще, що можу розмовляти з вами. Що це ви до нас ніколи не завітаєте? Ото б ми набалакалися! Ану-лишень, — приїжджайте, та й дружину вашу привезіть. У нас 23 квітня свято. Ви ж так колись любили забави! Цій любові завдячую я і знайомство моє з антикварієм, — памятаєте?

Де ж то він тепер, сердешний? Напишіть мені, якщо дістанете про нього якусь звістку.

Учора я повернувся з ферми; я там три дні гостював; зрештою, я там ніколи менше двох днів не гостюю. Це моє одне-єдине щастя. І справді велике щастя! Від створення світу, гадаю, ні одному страждальникові не щастило так загоювати свої сердечні рани, як я їх загоюю в оточенні цих благородних людей. А Натуся, уявіть собі, так мене полюбила, що, коли я відїжжаю, то вона ридма ридає. І що ж це за дівчинка, що це за чудове створіння! І в цьому віці (їй на чотирнадцятий рік пішло) скільки глибокого почуття й недитячого розуму! Вона полюбила музику, і так полюбила, що цілі дні проводить за фортепіаном; і, уявіть собі, вона досі не знає, що вона сирота. Правда, при Маряні Якимівні трудно їй про це дізнатись, бо вона для неї більше, ніж рідна мати; за це й Натуся сповна нагорожує її своєю дитячою, несвідомою любов'ю. А Антін Карлович просто не знає, де й посадовити свою Натусю. Уявіть собі, він для неї весь день не виходить із своєї лабораторії, щоб увечері забавити Натусю якою-небудь хитрою іграшкою. Я вам оповідаю те, що ви самі недавно бачили. Мені казали, що ви з дружиною недавно в них гостювали. Яка шкода, що я не знав, а то напевне б [до них] випросився.

Дивна, одначе, психологічна загадка! Наприклад, Ліза — як дві краплі, схожа на Натусю, і я її щодня бачу, а не можу на неї так любуватись, як люблюся на Натусю. Вона мені здається надто жвава, більш подібна до хлопчика, — ні до чого не прив'язується, вчиться неохоче й музики не любить.

Що б воно значило? Дитинство їхнє було зовсім однакове, а тепер така різниця. М-ле Адольфіну п. Кленовський, як вам відомо, звільнив того ж року. І знаєте, за що? Мерзенний по-

хотливець! Він не міг її звести й прогнав із дому, назвавши прилюдно розпусною дівкою.

Бог її знає, де вона тепер. Добре, непорочне створіння! Ви знаєте, що я їй завдячую французьку мову й тепер тільки пізнав її правдиву ціну. Наша бібліотека мало не вся складається з французьких книжок, хоч, сказати правду, більше з романів, та все ж краще й це, як нічого.

Таки потрібна була Лізі m-lle Адольфіна!

Сердешна дитина! Чого вона навчиться, що засвоїть собі доброго від своєї виховательки — неписьменної, старої, паскудної дівки? Це — вельмишановна сестричка п. Кленовського. Вона відокремила її від товариства пансіонерок та перевела до себе, і все це, підозріваю, з наказу братіка. Гидкі люди! Ліза надзвичайно швидко росте. П. Кленовський пише, щоб цього року дожидали його з закордону. Аджеж він ще минулого року виїхав брати купелі проти якоїсь за давньої хвороби.

А знаєте що? Приїжджайте на 26 серпня на ферму. Ви знаєте — цього дня Натуся іменинниця. Запевняю вас — буде весело. Приїжджайте, — я хоч подивлюсь на вас.

Я на цей день скомпоную кілька квартетів — себто я з супутниками мого мандрування. Тільки цур — не пробалакайтесь, якщо раніш за мене приїдете. Я хочу зробити з цього несподіванку. Антін Карлович готує ще для неї ілюмінацію та щит з її вензлем. Щит буде поставлено між кущами, а за щитом приміститься наш квартет. Хіба ж не правда, що добре надумано? Ще я приготував несподіванку для Натусі; не знаю тільки, чи вона їй сподобається. За ноти не боюся: ноти я пишу, як дрюкую, а фронтиспіс мене турбує. Я, бачте, переписав, як умів, серенаду Шуберта на веліновому папері і оздобив титульну сторінку

власним виробом — скопіював, правда, з якогось нікчемного романсу, та це нічого.

Приїжджайте 26 серпня, Бога ради, приїжджайте! Тільки неодмінно разом із дружиною.»

Ледве я скінчив [читати] цей перший лист, як увійшов до мене засапаний Іван Максимович.

— Ху, та й утомився ж! усю дорогу мало не біг: боюсь, чи ви не знулились. Ага, так ви читаєте, прочитуєте? Що ж, яке воно, га? по-старечому [писане]? Стиль, стиль це головне, а інше само собою прийде. Хіба ж не правда?

— Стиль маєте чудовий!

— Трохи встарівся; що ж робити — ми й самі постарілись, чи не так?

На знак згоди я хитнув головою, а він, поглянувши на рукопис, сказав:

— Ага, так ви на листі спинились?... Читайте далі, читайте далі.

— Я вже скінчив лист.

— Скінчили? — І, трохи помовчавши, він промовив:

— Так, у кінці листа він запрошує мене з моєю незабутньою на іменини Натусі! — І він замовк та відвернувся.

— Музика... ілюмінація... Натуся! — поволі казав він, притомнюючи. — Так, прекрасно, велично прекрасно було... Ні, ми краще прочитаємо: це свято в мене урочистим стилем описано.

— Братіку! прошу обідати! — почувся голос сестрички.

— Та й справді краще ходіть пообідати, а вже потім прийдемо та й прочитаємо.

І ми пішли обідати.

Не знаю, чи це було діло апетиту, чи просто сердечної гостинності, чи просто борщ з сушеними карасями (що його так геніяльно варять мої землячки), — не знаю, що саме було причиною,

знаю тільки, що я прецупко пообідав і ще більше цупко заснув по обіді. Речі мої було принесено з поштової станції, і я оселився до неділі в альтанці гостинного Івана Максимовича. Поки його не було, я перечитував сердечні, щирі листи мого непорочного музики.

Другий лист, що його я тут подаю, був написаний у два роки з чимсь після першого.

»М[илостивий] Д[обродію], Іване Максимовичу!

В останньому листі своєму ви повторюєте свою давню просьбу, щоб я записав із уст нашого народу, як ви пишете, все, що торкається його філософії, поезії та історії. Дякую вам, що мені про це пригадуєте. Це значить, що ваш смуток наполовину зменшився, що ви нарешті згадали і нашого антикварія, і, врешті, мене, вашого щирого друга. Антикварія нашого добре памятаю, тільки Бог його знає, де він тепер пробуває; а я для нього, чи пак — для вас, записав цими днями чудову пісню.

Іду я якось найбільшою вулицею в селі і, правду сказати, іду до корчми, щоб посидіти на призьбі з добрими людьми — чи не почую чогось повчального? Тільки йду я та й бачу: самую серединю вулиці йде п'яна баба і, як видно, не вбога. Іде та й на все горло співає, поглядаючи на хати, що висунулися на вулицю:

Упилася я,
Не за ваше я:
В мене курка знеслася —
Я за яйця впилася!...

Хіба ж це не філософія? Хіба ж це не поезія? Мені хотілося зробити варіації на цю тему, та ба!... музика не в силі висловити цього великого сарказму.

Ви тепер, як видно з вашого листа, трохи заспокоїлись після вашої невіджалуваної втрати.

Бийте лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, та й приїжджайте в неділю на ферму. Я ж приїду туди з віолончелею та буду грати для вас цілий день та якраз усе ваші улюблені українські пісні.

Я вам, здається, ще не писав про віолончелю. Прекрасний, чудовий інструмент. І я не знаю, де він міг його добути за таку мізерну ціну.

Того року Кленовський, одужавши, повернувся з закордону й між іншими штудерними іграшками привіз також віолончелю. Боже мій, що це за іграшка! Одна тільки душа людська може так плакати й так радіти, як співає й плаче цей чудовий інструмент.

Майстер, що його створив, був не хто інший, як сам Прометей. Я спати лягаю і кладу його біля себе. Це моя коханка, моє життя, моє я. І якби я двічі був невільник, то за цей інструмент продав би себе втретє. О, я тепер зовсім забув Серве. А якби ви бачили, що робиться з Натусею, коли я заграю на цьому божественному інструменті! Вона камяніє — та й годі.

А Маряна Якимівна впевняє мене, що я на скрипку граю краще, ніж на віолончелю. Та вона це тільки так говорить; вона сама не може байдужно слухати віолончелю.

Розносився ж я, одначе, з своєю віолончелею, наче дурень із писаною торбою, а про голвне мало не забув. Передчуття мої справдились. Ледве оживши, Кленовський уже сам залицяється до Лізи. Як видно, пильність любої сестрички не мала успіху.

Ліза й знати нічого не хоче. Бігає по залях, трощить вазони з квітами, ламає стільці — суща дитина. А дитина ця має, завважте, 17 літ. Мене одне тільки втішає: якщо не помиляюсь, мені здається, що, як навіть пощастить п. Кленовському:

то цей успіх не так уже дешево буде йому коштувати.

Мені принаймні не доводилося ще зустрічати в Лізиних літах так сильно розвинутої натури. Це справжня жінка. Сестричка Кленовського тете-ріла перед її вибриками. Що, якби дати цій дівчині хоч абияку освіту? Це ж була б правдива Семіраміда або Клеопатра.

Місяць тому сидять вони якось усі троє мовчки за обідом, і тільки одне на другого з-під лоба споглядають. Потрави подавали тільки про людське око, ніхто до них не доторкався. А я знічевя, стоячи за стільцем Лізи, почав придивлятися обличчю Кленовського. Руїна! цілковита руїна! Він іще не старий, але випередив навіть дряглих стариків. Обвислі губи, що ледве стулюються, напіврозкриті безбарвні очі, жовтозелений кольор обличчя й сіре, ріденьке волосся та глухота роблять із нього щось гидке, щось на поліпа схоже.

Обід скінчився. Ліза, виходячи з-за стола, заплакала і, звертаючись до п. Кленовського, сказала:

— Звеліть запрягти коня, або я пішки піду до Антона Карловича.

Буде біда! — подумав я й не помилився. За кілька день челядь заговорила пошепки про шлюб пана з Лисаветою Федорівною, а ще за кілька день з'явилися вже й подробиці, як то перед кожним весіллям буває. З П[рилуки] приїхав тимчасом повірений п. Кленовського І. П. Єрмолін, пробув у них дві доби і виїхав так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж щонебудь значить!

Не минуло й місяця від цієї події, як сестричка Кленовського заметушилася, забігала, всю челядь на ноги підняла і звеліла своїм благородним вихованкам приготувати на весілля найкращу пієсу.

На весілля? — подумав я. Так, значить, між Лізою та Кленовським це річ можлива? Дивно! Другого таки дня я поїхав на ферму, розповів усе, що бачив і що чув. Антін Карлович сказав: »добре«, а Маряна Якимівна тільки головою хитнула.

Весілля відбули тихо; гостей зібралось небагато; були тільки найближчі сусіди. У театрі також не були. Хотіли дати концерт та й теж до завтра відклали.

Завтра також пройшло без особливих подій, а післязавтра управитель дістав од Кленовського наказ лаштувати берлини, людей та коні до подорожі в Київ.

Уся ця подія здається вам неймовірною, фантастичною, як і мені самому здалася. Але згадайте, що Ліза росла під безпосереднім доглядом старої розпусної дівки. Згадайте це, і неприродне подружжя Лізи стає цілком натуральним. Сумно тільки дивитися на це миле створіння, так по-нелюдському скалічене морально; не видно в ній і тіні тої янгольської принади, що так природна в її літах. А проте, вихователька помилилась у своїх розрахунках. Її ціль була зопсувати Лізу в такій мірі, щоб вона здатна була піти заміж за її огидного братіка — це їй удалося. Але головне — їй докучав братік своїм самовладством, і їй треба було зламати цю владу; вона й зламала, себто зробила Лізу повною, незалежною власницею цілого маєтку, що належав раніше Кленовському. Для цього й приїздив повірений із П[рилуки]. Річ у тому, що коли Ліза стала поміщицею, то замість половинної влади та маєтку запропонувала своїй виховательці місце ключниці у себе в домі.

Упоравшись таким чином з своєю л[ишою] вихователькою, вона віддала своєму уп[равителю] повну владу над домом і цілим маєтком. узяла свого підтопаного чоловіка та й п[оїхав]

до Києва — начебто для того, щоб лікуватися тамошніми мінеральними водами. Вдома все зоставалось по-давнішому. Господиня обіцяла зиму провести в маєтку, отже аж до зими мені нічого було вдома робити. І я, користуючись доброю для себе нагодою, відпрохався в управителя місяців на два до Д[егтярів], себто на ферму. І ось уже третій день я в хатці Маряни Якимівни граю на своїй віолончелі Моцартівській сонати.

Як мені тепло, як добре в оточенні цих моїх любих друзів! Натуся з кожним днем стає все краща й миліша. Що за розумниця, що за скромниця, — просто розкіш! Вона, знаєте, хоче змною додержувати етикету, поводитись, як личить дорослій панні, та ніяк не може; удає-удає поважну, аж раптом схопить з мене бриль, побіжить та в куцах і сховається. Я її шукаю, а вона з куца в куц перебігає, поки не втомиться, а потім піде скаржитись Маряні Якимівні, що я їй спокоею не даю, що вона на мій солом'яний бриль без сміху дивитися не може. Любе, прекрасне створіння! Дивлячись на неї, я іноді себе почуваю вищим за людину, — такою безмежно щасливою істотою, якою людина ніколи бути не може. Від деякого часу я помічаю, що вона починає задумуватись і мало не плаче, коли я граю її улюблену серенаду Шуберта.

Маряна Якимівна пропонує Антонові Карловичу поїхати з Натусею на зиму до Києва. Але Антін Карлович уперто мовчить, тільки головою похитує. Одного разу сказала Маряна Якимівна:

— Ну, коли не до Києва, так хоч до Кленівки, до Лізи.

Але він так на неї подивився, що від того часу про Лізу й не згадувано.

Я цілком розумію й виправдую думку Маряни Якимівни, але ніяк не можу байдуже уявити собі Натусі в оточенні незнайомих їй людей;

страшно мені стає за неї. Вона така жива, вражлива і вже має сімнадцять років. Перед нею великі небезпеки.

Ще ось що мене немало здивувало. Коли я розповів з подробицями про весілля Лізи, Натуся байдуже дослухала моє оповідання і промовила:

— Нещасна вона! — та й заплакала.

Невже вона в цих літах встигла так глибоко заглянути та зрозуміти, в чому правдиве наше щастя?

Я завтра поїду до Кленівки за партитурою Мендельсона: «Сон Купальської ночі». Натуся ще її не чула. Я покладу для неї цю чудову симфонію для фортепіяна та віолончелі.

Приїжджайте колинебудь у свято та й послухаєте; а покищо напишіть про себе хоч пару слів через нашого посланця, напишіть хоч тільки те, що Ви дістали моє посланіє.

Відданий вам ваш Музика.»

На піваркуші, що zostався в листі чистий, була рукою Івана Максимовича дописана така ніби примітка:

»29 червня, на Петра, їздив я в гостину на ферму і гостював два дні з великою приємністю. Віолончеля та фортепіяно — це така божественна гармонія, що вічно б слухав і не наслухався; особливо, коли вони вдвох виконують цю чарівну серенаду. Я, одначе, думаю, і не без підстави, що, крім гармонії звуків, між ними існує найвища гармонія найніжніших почувань. Мені навіть про це сама Маряна Якимівна трохи натякнула, коли вони грали серенаду. Вона звернулася до мене, очима показуючи на музиків, і шепнула:

— Чом не парочка? Як ви гадаєте?

Я, звичайно, на знак згоди кивнув головою. Іншим разом, коли ми гуляли в садочку, і вони

вдвох ішли попереду та про щось тихо розмовляли, Антін Карлович, дивлячись на них, промовив, наче сам до себе:

— Хоч би що там було, а я йому здобуду волю.

Благородне почуття! — подумав я. Це значить стояти по-над пересудами віку. Давно б усім пора так думати й почувати. Та ба! пиха нас посіла. А які б вони були щасливі! Я щодня їздив би на ферму милуватися на їх щастя. Я тут не бачу нічого неможливого; все буде залежати від Антона Карловича, а мати сумнів щодо щирости спочуття цієї благородної людини значить не вірити в Бога. Пождемо! Побачимо!»

За цим листом — в оповіданні «власного виробу» Івана Максимовича йдуть далі такі самі філантропічні міркування, але вже стилем високим, опрацьованим, — таким стилем, що я півсторінки з трудом прочитав. Справжній Марлінський! Мир пам'яті його!

Перегорнувши кілька сторінок красномовного рукопису, я відкрив ще один лист музики, писаний рік після попереднього.

Лист починався так:

»Незабутній Іване Максимовичу!

Я такий щасливий, такий безмежно щасливий, що ледве можу вам писати, а писати треба, бо щастя задушить мене, якщо я Вам не признаюся. Та з чого його почати? Дайте опам'ятатись. Так, почну з того, що минулої осени повернувся з Києва Кленовський зовсім хворий і без жінки. Лисавета Федорівна кинула його в Києві сестричці на руки, а сама поїхала з якимсь гусарином на маневри до Вознесенського, та й не верталась. Уже з закордону (здається, з Відня) написала до управителя лист, щоб він усю двірню та музиків відпустив на оброк — хто захоче, — а решту повернув у хліборобів; вихованкам шляхетського

роду щоб видав по тисячі карбованців і теж відпустив, а двірських дівчат по видавав заміж з посагом по сто карбованців, хоч би й за салдатів; п. Кленовському та його сестрі, щоб видавав по сто карбованців на місяць, та й годі.

І жаль брав, і гидко було дивитись на цього покаліченого розпусника, коли він дивився, як виражалися в дорогу його вихованки, і не міг цього спинити. Йому не хотілось розлучитись з своїми жертвами, і він плакав з безсилля. Він пішов до них до офіцини — попрощатися з ними, але вони перед ним двері зачинили. Достойна дяка розпусникові!

Лисавета Федорівна може й несвідомо, але цілком справедливо й достойно покарала того, що звів її. В душі я їй дякую. За одну сердешну Тарасевичівну його треба було б запроторити на каторгу. Якщо його совість прокинеться колинебудь, то вона його краще за всякого ката покарає. Але щось мені не віриться, щоб знайшлася совість в розпусному серці.

Оркестру нашу майже всю відпущено на оброк, і вона подалася до Києва. Мене вибрали на капельмейстра, але я рішуче відмовився та впросив собі в управителя посаду лісничого в Д[егтярях]. Ця посада якраз припала мені до вподоби: блукаю собі цілий день в лісі, ніби діло роблю, а надвечір іду на ферму. Віолончеля зосталася зо мною. Слухачі мої — найщиріші слухачі, і я просто раюю. Якби до всього цього [ще й] колишня жвавість та безтурботність Натусі, я був би зовсім щасливий. А то вона така чогось сумна ходить, що не знаю, що й робити.

Маряна Якимівна теж начебто перемінилася, теж часом задумується й нудиться. Один тільки Антін Карлович по старому мовчить і добродушно посміхається. До мене ж вони всі по-старому ласкаві, тільки начебто щось таять.

Мене це мучить, і я іноді цілими днями хожу в лісі та плачу, сам не знаю чого...

Кілька днів тому Антін Карлович їздив до нашого управителя і повернувся надзвичайно веселий, такий веселий, що примусив мене з Натусею грати »Горлицю«, а сам мало не пішов танцювати. А тимчасом нікому й слова не каже, чого така радість...

За тиждень після цієї радості Антін Карлович, нікому нічого не сказавши, знов поїхав до управителя, а надвечір того самого дня прислав записку, щоб його не ждали вечеряти, що він з управителем виїхав до Полтави.

Ми, звичайно, ахнули і хвилин із п'ять не могли ні слова промовити, тільки дивилися одне на одного; нарешті промовила перша Маряна Якимівна.

— Що ж це він зробив зо мною? Ось уже, хвалити Бога, тридцять літ, як ми з ним не розлучались ні на день єдиний, а тут узяв та й поїхав, і хоч би слово сказав. От до чого дожила, бідолашна!

І, хвилину помовчавши, вона тихо заплакала, Натуся теж, і, взявшись за руки, пішли вони до покоїв.

Я, наче вкопаний, зостався на місці, і довго б іще простояв, коли б Натуся не покликала мене до хати.

Після довгих міркувань та здогадів, чого й для чого так, мовляв, крадькома виїхав Антін Карлович до Полтави, я взявся зараз таки поїхати до Кленівки та про все певно розвідати на місці, а щоб їм без мужчини не було страшно, пішов до млина та запросив на ферму старого мірошника, як сторожа й оповідача (Натуся дуже любила слухати його старовинні казки та приповідки).

На світанку я повернувся з Кленівки на ферму, нічого не дізнавшись. Конторські писарі, ко-

ристаючись відсутністю управителя, перепилися і на питання моє відповіли: »виїхали до Полтави« — та й годі.

Натуся заснула, а Маряна Якимівна дожидала мого повороту біля саду і, побачивши мене, підбігла до мене, питаючись: »що?« Я, хоч як гірко мені було, сказав, що в Кленівці ніхто нічого не знає.

— Ідіть же до нього в хату та відпочиньте з дороги, — сказала вона мені і, затуливши обличчя руками, пішла так до дому.

Сердешна жінка! — подумав я, дивлячись услід за нею; невже так тісно здружилася ти з ним, що одного дня не можеш прожити без нього? Щаслива, завидна твоя доля, і багато-багато жінок має право тобі позаздрити. А тобі, щасливий, благородний старче, ще більше повинні заздрити чоловіки-сіроми!

Минув день, другий, нарешті й третій, а про Антона Карловича ні слуху, ні вісти. На фермі все так принишкло й зажурилось, що я про музику й подумати боявся.

Маряна Якимівна усі дні ходила туди й назад по одній стежці і тільки зідхала мовчки, а Натуся — за нею.

Здавалося, що ми вже навіки розлучилися з нашим Антоном Карловичем. Напротязі дня Маряна Якимівна заходила до його хати, чого перед тим ніколи не робила, — обмітала хусткою порохи з електричної машини та з інших речей, сідала на канапці і плакала — одне слово, мов найніжніша коханка.

Протягом цих днів я тільки й чув од неї (та й то вона наче сама до себе говорила):

— Ну, чи чувано на світі отаке лихо? Поїхати в такий світ і жінці ні слова не сказати? Яка я безталанна!

Дні минали повільно, а вечори ще повіль-

ніше, і 26 серпня швидко наближалось. Раніше я думав про сюрпризи на іменини Натусі, та після цієї пригоди такий був збентежений, що геть про все чисто забув.

Я їздив іще раз до Кленівки і хотів зїздити до П[рилуки], до повіреного Лисавети Федорівни, але в Кленівці мені сказали, що й він виїхав разом із ними.

Ось уже й 25 серпня, а на фермі наче нічого й не було: ані найменшого руху; про майбутнє свято і гадки немає.

Я згадав про місячну троянду в д[егтярівській] теплиці, що я давно випрохав її у садownika на іменини Натусі, і, нікому нічого не сказавши, подався пішки до Д[егтярів]. Вертався я з квіткою на ферму вже ввечері. І — уявіть мою радість! Антін Карлович сидів за столом між Маряною Якимівною та Натусею і, як звичайно, посміхаючись, пив чай.

— Ага, і ви прийшли! — сказав він, побачивши мене. — Сідайте ж, ось я вам розкажу, що бачив у Полтаві.

Я сів — і кілька хвилин ми просиділи мовчки.

— Ну, оповідай, безпутній. — промовила Маряна Якимівна — що ти бачив у своїй нудній Полтаві.

— А що ж я там бачив? грязюку та й більш нічого!

— А що ж ти там робив стільки часу?

— Теж нічого!

— Чого ж ти туди їздив, вітрогоне старий?

— Та так, — прогулятися!

— Так, прогулятися? Чуєте, люди добрі? так, прогулятися! Ой, ти, голово стара та сива! І це тобі не сором — так мене мучити на старі літа?

І Маряна Якимівна поцілувала його так ніжно, так просто, сердечно, як найніжніша мати цілує свою слухняну дитину.

Вечір пройшов тихо й весело.

Назавтра всі прокинулись рано, а Антін Карлович раніше за всіх. Розбудивши мене, він сказав:

— Що ж, приготував ти щонебудь для іменинниці?

— Приготував, — промовив я.

— Ну, так уставай лишень, одягайся та й ходімо поздоровити; вона вже бігає по саду.

Я нашвидку вмився, одягнувся і, взявши свою троянду, пішов в будинок слідом за Антоном Карловичем. Натуся, побачивши нас, втікла до покоїв.

Ми ввійшли слідом за нею, а вона вже сиділа, мов нічого не сталося, за чайним столом біля Маряни Якимівни й просила сухарика до чаю.

Я поздоровив її і презентував свій скромний подарунок. Антін Карлович поздоровив також і, вийнявши з бокової кишені складений учетверо папір, подав Натусі, кажучи:

— Ось маєш гостинець з Полтави.

Сказавши це, він, посміхаючись, сів біля неї. Натуся довго мовчки читала папір і, не дочитавши, випустила його з рук та з сльозами кинулась обіймати й цілувати Антона Карловича, а ми з Маряною Якимівною здивовано поглядали одне на одного.

Нарешті, я підняв папір, глянув на нього — це була моя »відпускна«.

Усе, що я сказав би Вам про свої почування в цю велику хвилину, — усе це не було б тінню того, що я відчував.

— Віолончеля теж наша! — промовив, посміхаючись, Антін Карлович.

Я впав перед ним навколішки й цілував його руки, заливаючись сльозами.

— Ану, Натусю, тепер твоя черга, провадь далі! — сказав Антін Карлович, звертаючись до

Натусі. — Возьми цей папір та віддай нашому другові і скажи: ось, мовляв, мій посаг. А ми з Маряною Якимівною скажемо: Боже вас благослови!

Усі четверо кинулись одне до одного та облились сльозами.

І ось уже більше, як тиждень, не дає мені спати моє щастя. І знаєте, хто це все зробив? Натуся, моя люба, неоціненна Натуся! Вона дала мені перевагу над знатними й багатими, мені, музиці-кріпакові... і, признавшись в усьому своїм благородним добродіям, просила їх чинити з нею, що за краще вважатимуть. А добрий, мовчазний Антін Карлович, не надумуючись довго й нікому нічого не кажучи, вирішив по-своєму, за одним махом: заплатив за мою волю разом із віолончелею 2500 карбованців. Якби Кленовський був моїм владикою, цього б не сталось ніколи. Спасибі тобі, Лисавето Федорівно! Тобі й уві сні не сниться, що стала ти мимоволі причиною мого теперішнього щастя...

Тепер Антін Карлович клопочеться про призначення мене до канцелярії маршалка — це вже я й сам не знаю, для чого, — а коли це станеться, тоді ми з вами будемо бачитись принаймні тричі на тиждень. А покищо приїздіть у неділю на ферму та полюбуйтеся на вповні щасливих людей.

Відданий вам Музика.«

Коли дочитав я цей самим щастям писаний лист, напала на мене якась хвороблива задума. Боже мій! Невже це була заздрість! Ні, я не заздрив нікому на світі. Це було гірке, невимовне гірке почуття самоти. Я мало не заглавав од внутрішнього болю.

Саме, коли я збирався плакати, ввійшов до мене Іван Максимович і спитався:

— Ну що, далеко ви прочитали мою не-мудру повість?

— Усе прочитав, — одповів я.

— І опис весільного бенкету?

— Ні, не читав.

— Так прочитайте, неодмінно прочитайте, бо я, можна сказати, найбільш рахував на ефект од цього пишного опису.

— А скажіть, Іване Максимовичу, чи старі ще живі?

— Здоровісінькі, а що вже щасливі, то й казати нема чого. А якби ви бачили, що за внучку їм Бог послав! Суцций янгол Божий!

Я знов задумався. А знаєте що, Іване Максимовичу? — спитав я його за хвилину.

— А що?

— Відпустіть мене завтра одного на ферму, а самі приїздіть у неділю.

— Ні за що. А коли вам уже так скортіло, то і я завтра можу з вами їхати. Та що це вам так раптом?...

— Таку вже маю вдачу: я страх як люблю дивитись на щасливих людей, і, по-моєму, немає образу кращого, прекрасного, солдшого, як образ щасливої людини.

— Це суцця правда.

Другого дня ми були на фермі, і я бачив цих простодушних, благородних людей і вповні був щасливий їхнім щастям. Бачив і засвідчую істину цієї неложної повісти.

1855. 15. I.

[Новопетровський форт.]

НЕЩАСНИЙ

Фортецю О[рську] місцеві киргизи називають Яман-Кала. І ця назва дуже вірно передає образ місцевості й самої фортеці. Рідко коли можна зустріти таку нічим не прикметну місцевість. Рівнина без краю! Киргизові це, звичайно, байдуже, — він зжився з таким краєвидом, але як воно людині заїжжій, що звикла бачити в природі, яка її оточує, красу й грацію, враз опинитись перед суворим, одноманітним обрієм неісходимого, безкрайого степу. Аж дивно, як прикро впливає такий краєвид на самотню душу свіжої людини.

Фортеця О[рська] аж надто творить гармонію з її околицею: та сама одноманітність і та сама рівнина; з загального кольориту вирізнялася тільки невеличка мурована церква фортеці на горі, та ще й, завважте, на »Яшмовій« горі. Під горою з одного боку туляться брудні татарські хатки, а з другого — інженерний двір з казематами для каторжників; проти інженерного двору — двсга, низька, рублена будівля з невеличкими квадратними віконцями; це — казарма батальйону; вона тулилася одним краєм до дерев'яної повітки, так званого »екзерціс-гаузу«, а другим виходила на чотирьохкутний майдан, прикрашений новою муровансю церквою і обставлений поганенькими дерев'яними хатками. Де ж сама фортеця? — спитаєте ви. Я сам аж два дні ставив собі таке питання, поки на третій день, за в'язівкою одного старожила, не вийшов у поле в напрямку до »м'яного двора« й не побачив там

трохи підвищеного валу, а за ним каналу. Канал і вал, як порівняти, не більші за рів, яким у нас добрий господар обкопує своє поле. От вам і фортеця другого класу! Намилувавшись досхочу цим чудом фортифікації, я вже надвечір вертався слободою до свого помешкання і, завернувши за ріг якоїсь убогої хатинки, побачив юрбу салдатів, що йшли з балалайкою та з бубном. Юрба спинилась проти хатки і стала в круг, — залунала хвацька пісня з бубном та присвистом, і з натовпу почулося:

— Оце так поміщик! Оце так дворянин!
Орел та й годі!

Ці оклики мене спинили. Я хотів уже підійти до веселих хлопців та подивитися, що це там за поміщик такий, але тої ж хвилини натовп розступився, не перериваючи пісні, і перед ним з'явився стрункий білявий юнак в подертій сорочці: він, хвацько взявшись у боки, пішов навприсядки.

Мене вразила постава цього юнака: в ньому було щось благородне, а разом із цим щось низьке, відразливе. За натовпом я не міг як слід до нього придивитися і, відходячи геть, спитався салдата, що видався мені тверезіший за своїх товаришів:

— Хто це такий у вас, що так гарно танцює?

— Нещасний! — відповів мені нашвидку салдат і поспішив за юрбою.

Слово «нещасний» вимовив салдат якось дивно. Мені здавалося, що він має на думці якийсь стан, а не те поняття, що його це слово властиво означало. Пізніше я довідався, що там, крім салдатів, і всі інші вимовляли це слово в тому самому значенні, а коли я звик до нього, то й сам почав так само його вимовляти. Людина сама не помічає, як швидко вона засвоює звички свого оточення.

Цілу ніч мені все ввижався білявий молодий атлет, і чулися слова:

— Оце так поміщик, оце так дворянин!

Другого дня пішов я розвідати, хто такий отой нещасний, але, звичайно, не міг нічого дізнатися, бо, як потім мені сказали, він не один такий в О[рській] фортеці.

Було якесь свято, і я знічевя пішов поблукати по непривітних околицях фортеці. Надвечір, вертаючись до дому, саме біля цегельні, я знову надибав гурт веселих хлопців з бубном та балалайкою і знайомого - незнайомого танцюристу і почув ті самі вигуки. Щоб знову не згубити його з очей, я покликав на бік одного салдата й тихенько спитав, як звуть того дворянина, що танцює. Він мені сказав його прізвище, і другого ж таки дня я прочитав у канцелярії батальйону його сумну конфірмацію.

Це був юнак, записаний у салдати на прохання рідної матері. Цей випадок мене дуже зацікавив, але як було розгадати таку загадку? Нічого кращого не міг я надумати, як познайомитися з самим суб'єктом і дізнатися від нього самого всю правду, та ба! якжеж я помилився!

Показалося, що він — мало не ідіот: уперто мовчав, коли був тверезий, а від одної чарки горілки п'янів і починав тоді клясти свою матір, самого себе і все своє оточення; тільки танці мали ще якусь принаду для нього, а більш нічого. Спробував я вивідати від нього щось про його освіту, та він почав верзти таку несенітницю, що краще було й не пробувати. Якось приходить він до мене на підпитку і бачить у мене на столі розгорнуту книжку. — «Що це ви читаєте?» — питає він. — «Мертві Душі». — «А! це твір Еженя Сю?» — «А так!» — відповів я.

Аж тільки по довгому часі уривками довідався я про всю його історію, яку й хочу переказати.

II.

В одній із центральних губерній нашого неісходимого »отечества«, недалеко повітового міста N. над великим шляхом, простягнулися в ряд сірі рублені хати з закуреними димом вікнами; таких сірих хат я налічив там більше, як двісті. Отже, село чимале, — справді ж було зовсім інше. Дивно: навколо непроглядні ліси, а в селі ані одної хоч трохи чепурної хати: та без сіней, та похилилася, а та й зовсім завалилася; навколо все росте й зеленіє, а на селі, як то кажуть, голо, мов на долоні, — ані одного деревця; чи то селянам заборонено садовити дерева, чи — Бог їх знає — може й самі не хочуть, а дідичеві й на думку не спаде їх примусити, — добре йому, що в самого під рукою англійський парк з усякими витівками. Діти, коли вибіжать на вулицю подивитися на проїжджого, так це тільки слава, що діти: ведмежата, справжні ведмежата.

Серед села — церква з високим шпилем на дзвіниці, досить химерної архітектури, що мало свідчила про добрий смак будівничого, а, може, й самого ктитора. Біля церкви була колись огорожа; на це вказують напівзруйновані кам'яні стовпчики на невеликій один від одного віддалі, кругом заляпані болотом, — мабуть, свині потрудились, чухаючись.

І церква, і село, і напівголі закурені діти, — все це має вигляд дуже мальовничий, зовсім у стилі Ван-Остаде та наших многонадійних жанристів.

Минувши село, недалеко поштового шляху, ліворуч на горі, видно панські палати з бельведером, оточені темним лісом, а ліс обведено, принаймні з боку поштового шляху, глибоким та широким ровом, з живоплотом на валу.

Крізь дерева блищить прозорий став, а за

купкою лип — ріг китайської альтанки, чи то кущ акації, чи щось інше, нібиobelіск Клеопатри, поставлений на спомин приязні та кохання; одне слово, розкіш! Гак би й скочиз з возу, стрибнув би через живопліт та й гайда в усіх напрямках пишного панського саду!

Ніде правди діти, я так і зробив. Але це було давно; тепер уже такого не втну. Тоді я перейшов від краю до краю ввесь парк, і мене, як тепер пам'ятаю, вразила страшенна тиша. Я бачив пишний будинок, павільйони, альтанки; гойдався розмальований човник край ставу під похилими деревами, а серед ставу гордо плавала пара лебедів, але я не бачив ані одної людини, що додавала б життя цій картині. На мене прикро вплинуло таке безлюддя, — це те саме, що прекрасний краєвид, не оживлений людською постаттю; я навіть ка явся, що зайшов до цього зачарованого парку.

О, якби я знав тоді, що мені доведеться писати історію мешканців цього пишного закутку, я не обмежився б одним поверховим поглядом, а постарався б пробратися й до палат і скрізь, куди тільки можна пролізти, скрізь би заглянув, і може б тоді моя історія була повніша й кругліша; але минулого не повернеш, і доводиться обмежитися тим, що тепер маємо.

Проїхавши верстов зо дві, я спитав візника: чиє це село ми минули?

— Панське.

— Знаю, що панське, але пана як звать?

— Дідич Хлюпін.

— Він, мабуть, сам мало живе в своєму селі?

— Тільки по оброк і приїздить, та й то не щороку.

На тому б мабуть і скінчилися мої відомості, якби по трьох десятках літ я не зустрів в О[рській] фортеці нещасного юнака, що про нього була мова вище, та який, як виявилось, був рідний

син цього самого дідича та спадкоємець знаного мені села й парку.

Ротмістр Хлюпін, батько нещасного юнака, зовсім не мав нахилу до подружнього життя, але обставини змусили його оженитися з багатою й немолодою вдовою; він узяв за нею в посаг описане мною село. Дружина його, породивши йому сина, а потім дочку, і недовго проживши після цієї події, переселилась до праотців, заповівши маєток дітям, а батька поставила їхнім опікуном. Вона, як видно, не хотіла, щоб він після неї знов оженився та ще, чого доброго, з молодого; ротмістр, що взагалі не мав нахилу до родинного життя, взяв своїх пташенят-сиріток з причетом няньок та мамок і вирушив до Петербургу. Довго чи недовго жив він там по-кавалерському, не знаю, але хоч і який він був короткозорий щодо своїх дітей, а все ж побачив, що їм потрібна мати, себто, що йому треба оженитися.

Саме з такою спасенною думкою вийшов він якось із хати; іде Літєйною, виходить на Невський, аж гульк! — назустріч йому, мов зоря червона, мов лебідь біла, так і пливе по хіднику. Завмерло серце в старого гусара. Навіть у сні йому ніколи не снилась така краля, яку він оце побачив.

— Що ж, — думає гусар і батько родини — втік не втік, а побігти можна, — спробуємо; аджеж льокая за нею не видно, перешкодити нема кому.

І він поплентався слідом за красунею. Довго вона його водила різними проулками, врешті завела мало не до Таврійського Саду, та й шусть перед самим його носом до одного з наймізерніших домочків з двома малесенькими віконцями, а він зостався на вулиці, та ще й на брудній.

Постоявши добру годину перед домом, махнув рукою та й пішов назад.

На цьому, здавалося б, і цілій пригоді край,

та де там — це тільки початок самої історії, чи краще сказати, початок самого лиха.

Трапилася б ця пригода з іншим військовим, а не з пенсіонованим гусаром, — на тому б і краі. А ротмістр мій, хоч і мав славу людини сміливої, все ж скінчив на тому, що після довгого й даремного ходіння та шукання зважився нарешті послати до заповідного дому сваху. Сказано — зроблено, і щасливий ротмістр з красунею-жінкою вирушив до свого маєтку, а діти з няньками та з мамками і з усіма манатками — слідом за ними.

На цьому місці, гадаю, не пошкодить оповісти, хоч коротко, хто була друга дружина відважного ротмістра.

Батько її служив прапорщиком у якомусь пішому полку, розташованому на Волині, і закохався там у якусь панночку. Справа зовсім звичайна, та стався гріх: почали вимагати, щоб він одружився; він не перечив, оженився й вирушив за ротою в похід. Військо на той час почали стягати до Вознесенського. Підчас останнього відпочинку перед Вознесенським молода жінка прапорщика привела на світ дочку Марію. Три чи чотири роки бідолашна жінка пленталася з дитинсю за своїм прапорщиком, чи, краще сказати, за ротою, і нарешті через журбу, горе та всякі злидні заслабла на сухоти і скоро вмерла.

Божевільна, тричі божевільна та дівчина, що зважується закохатися й віддатися за армійського, не тільки прапорщика, але навіть і поручника, якщо він не ротний командир. Щоб і з ротним командиром побратися, — навіть на те багато треба відваги. Тут мусить бути щире, правдиве кохання: на мою думку, це така велика з боку жінки жертва, що чоловік хоч трохи чесний не повинен її не тільки вимагати, але навіть і бажати.

Поховавши свою мученицю-жінку й доручивши дитину деньщикові, прапорщик подався

на найманих конях доганяти роту. На службі йому якось не щастило. У начальства не мав він доброї думки. Товариші його давно вже стали підпоручниками й поручниками, а він усе ще прапорщик. Що то за знак? Бог його знає: службу він виконував добре, зайвої чарки не пив, хіба що трохи завчасу оженився, — так що кому до того? Отож він думав-думав та й почав пити спочатку маленькими, потім більшими, а там ще більшими, і скінчилося на тому, що йому, бідоласі, запропонували податися в «одставку»; він попрохав, щоб його перевели до якогось лінійного батальйону, — його перевели до 23-ої пішої дивізії, розташованої, як відомо, в Оренбурзькому краї.

Поки те та се, аж гульк! дочці вже на десятий рік пішло, а вона, сердешна, і грамоти не знає, та де й навчитись! Батькові ніколи, деньщик неписьменний, а сільські хлопці навчили її в паці гратись.

Він, сердешний, думав, що приїде до Оренбурзького краю, оселиться десь на одному місці та подбає за виховання дочки; та куди там! Не встиг він оговтатись на новому місці, як його вже вирядили до одного з степових фортів. Лихо та й годі.

Та що робити, — вирушив він до степового форту. Хто не бачив отих степових фортів, тому ражу щиро молитися Богу, щоб і не довелось ніколи їх бачити. Не кажучи вже, що людина стає чужою всьому, що має хоч маленький натяк на освіту, — там тіснота й всі злидні, а про звичайнічого й казати.

Отож до такого гнізда трапив і мій сердешний прапорщик з своєю вже дванадцятилітньою дочкою. Другого ж дня прозвали її в форті «кантоністом у спідниці».

З неї таки справді була дівчина гарна, розумна й жвава, — така, що й хлопцеві її віку бу-

ло б доладу. На лихо він привіз із собою за няньку якусь стару бабу, та до краю розпусну, так що коли трапилося, що він загуляє вдвох з нянькою, то Маша тікає до казарми жонатих та там і ночує. Сердешна дитина! Її якийсь салдат і читати навчив. Так минуло два роки. Роту заступила інша. Маша виросла й стала напрочуд гарна. Чого ще? Це ж, правду кажучи, найголовніше, — а решта — кому що до того?

Повернувшись до свого батальйону, батько хотів узятися за Машу, та Маша вже не та — їй уже п'ятнадцятий минає.

— Ну, що ж, — міркує невибагливий батько — за писаря й таку видати можна!

А поки він так міркував, Маша росла, росла та й виросла краля всім на диво, — не те що за писаря, а хоч і за генерала — не сором.

Якийсь урядовець — не памятаю, з акцизу чи з митниці, тільки не військовий, — чи не з прикордонної комісії, — приїхав до міста в службових справах, побачив десь Машу й закохався. Розвідав, що і як, і чия, де живе, та не багато й ткнув п'яній няньці — п'ять карбованців, а вона йому справу й залагодила. Він виїхав у службових справах до Петербургу і Машу взяв з собою, а там і покинув, бо йому треба було знову кудись їхати. Отак потрапила вона до Петербургу, а як опинилася на Песках, це вже інша історія.

Але цієї іншої історії я волів би не оповідати, бо в ній, крім огиди, немає нічого. Хоч як там воно було, але Маша, дарма, що ледве письменна, повела свою роль ліпше за всяку вчену жінку.

Так от хто була друга дружина мого хвацького ротмістра.

Тепер ми вже будемо звати її Марією Федорівною. Другого чи третього дня після шлюбу Марія Федорівна зараз таки наполягла, щоб їхати

на село, і вона мала на це слушні причини. На селі хто там дізнається, з якого поля пташка прилетіла, а живучи в місті, та ще й у столиці, доведеться піддержувати знайомства свого чоловіка; а в нього знайомі, може, все графи та князі: Бог його там знає, — він багатий, все може статися, а вона, як то кажуть, і кроку ступити як слід не вміє. Добре, що салдат хоч читати навчив, а то й цього б не вміла.

Так або мало не так міркувала Марія Федорівна, і міркувала, ніде правди діти, доволі слушно; з усього видно, що мала розум практичний, себто позитивний. І місяць не минув, а вона вже ввійшла в ролю провінціальної пані-господині, все в неї заворушилось та заходило.

Ротмістр мій тільки дивиться та очима кліпає. А як вона прийняла візити дрібномаєтних сусідок, так усі тільки ахнули. Але хто перший відчув у домі її вплив, так це сам ротмістр. Він так змалів перед нею, що став подібний більше до льокая, ніж до пана.

На дітей вона спочатку не звертала ніякої уваги, поки не почувалася вагітна, а з того часу й вони перейшли під її компетенцію і, сердешні, почали відчувати якийсь тягар над собою. Дівчинка ще так-сяк бавилась, а безталанний хлопчик, так той зовсім затих; він, як казали, ввесь у батька вдався; батько також гороїжився до першої бучі, а коли на нього grimнули як слід, то він став за воду тихший, за траву нижчий. А щоб уникнути надалі отих буч, що їх передбачалось багато, він перебрався до офіцини, недалеко від дому, і почав жити як справжній анахорет. Спочатку приходив він до дому пообідати, повечеряти, чи просто довідатися про здоров'я найдорожчої половини; але згодом зовсім припинив свої візити; навіть у слуги, що приносив йому обід, він не питався про здоров'я Марії Федо-

рівни. Дітей своїх він бачив тільки в свята, і то з дозволу жінки; автім великого гніту в своєму житті він не відчував, чи, краще сказати, не міг відчувати. Більшу частину дня він перебував або на псярні, або в стайні, або вправлявся в шляхетному ділі — стріляв з пістоля до цілі, що її влаштував у себе в кабінеті на випадок поганої погоди. Треба завважити, що в цій кімнаті, крім стільця й цілі, нічого не було, навіть ні люльок, ні книжки, розгорненої на 14-ій сторінці; і я не знаю, чому він звав оту кімнату кабінетом.

Після перших ознак вагітності Марія Федорівна, як я вже сказав, почала звертати увагу на дітей свого чоловіка. Ось у чому виявилася ця увага: вона почала щодня справно відвідувати дитячу світлицю, що раніше робила раз на місяць; тепер приходила дивитися, як годують і чим годують дітей, як кладуть спати, як уранці їх умивають, як одягають. Рідна мати не могла більше за свої діти дбати, але — на диво — діти її не любили й навіть боялися; було, як котре з них заплаче, то досить, щоб нянька тільки сказала: »мама йде«, і дитина вмить переставала плакати. Діти виглядали, як справжні сирітки, особливо хлопчик. Дівчинка, раніше дуже жвава, румяна, помітно зблідла й принишкла з того часу, як її почали дбайливо доглядати.

Є люди, що їх усі люблять і всі до них ластяться; навіть кажуть, що їх і скажені собаки не кусають; до таких людей належав і славний Вальтер Скотт.

Знов же є люди, що до всіх ластяться, а їх усі або ненавидять, або бояться і разом із тим ненавидять. До таких людей належала й моя Марія Федорівна.

А може й незалежно від цієї антипатії є ще щось таке, від чого взагалі мачуха здається дітям ненависною.

Так чи інакше, але діти під безпосереднім доглядом Марії Федорівни блідли і марніли. А коли вона зустрічалася з своїм благовірним ротмістром, то тільки й мови було, що про дітей, так що він почав уже її прохати, щоб вона берегла себе, а дітки, дасть Бог, і без неї виростуть.

Літо минало, діти давно вже так підросли, що ходили; їх не пускали в сад побігати, боячись, що застудяться: ставок, мовляв, близьенько, — вогко. Настала осінь, і дітей почали посилати в сад гуляти, бо тепер холодне повітря, і став не може мати жадного впливу; це — за фізикою Марії Федорівни, а за фізикою ротмістра — все байдуже, аби його хорти не хворіли, бо скоро почнуться влови на зайців, а до дітей йому яке діло, — на те єсть у них мати. Тимчасом на селі зявилась віспа; ніжному батькові й на думку ніколи не спадало, що діти його з такої самої плоті й крові, як і чужі діти, і що їх так само може спіткати ця пошесть, як і чужих, що їм не прищеплено віспи; в Петербурзі про це не подумали, а на селі й зовсім позабули, аж ось діти й у віспі.

Марія Федорівна з горя аж сама до ліжка поклалася, наказала забити всі вікна та двері й обкурювати покої оцтом; їй самій дбайливий батько забув прищепити віспу, і вона, сердешна, аж тепер про це згадала. Згадала та й захворіла, а до того ще й час положу надходив.

Курево оповивало дім, наче зачумлений. Дітей перенесли до батькової офіцини. Бідолашний ротмістр мало не збожеволів. Нарешті все обійшлося добре, тільки хлопчик осліп, бо в нього й давніше очі червоніли та пноїлися, а дівчинка — нічого, виходилась, хоч і знівечена була трохи. »Це нічого, — говорили няньки пошепки — заросте; хвалити Бога, що сама пані не захворіла, а то й вона б зосталася без очей, як от панич.«

Тимчасом полог наближався; у домі все ходило на пальцях, звичайно, крім акушерки — «професорки», що вже місяців зо три порядкувала, як у власній хаті. Все мовчало й тремтіло, а благовірний ротмістр, дожидаючи події, дресував лягаве щеня. Нарешті все скінчилося щасливо. Марія Федорівна привела сина, якого в святому хрещенні назвали Іполітом.

Обряд хрещення відправив пан-отець протоєрей, якого навмисне для цього викликали з міста. Дитину до хреста держали, крім маршалка, дідичі й дідички, що їх в околиці вважали за значніших, навіть командир стрілецького батальйону, розташованого на той час у місті. Дивлячись на фалангу кумів і кум, можна було подумати, що ротмістр задля такої радості ладен із цілим світом або принаймні з цілим повітом, поріднитися. Бенкет з цього приводу справили на славу. Ротмістр мав думку влаштувати й сільське свято для селян, але тому, що це сталося зимою, танці відклали аж до літа, а замість сільського свята він запропонував своїм гостям, хто бажає, облаву на ведмедів. Показалося, що всі бажають, не виключаючи й командира батальйону.

Після пологу Марія Федорівна страждала рівно шість тижнів. Але не думайте, що вона фізично страждала — зовсім ні, — вона вже третього дня по пологах готова була на всякий гімнастичний подвиг; вона страждала морально, а саме тому, що в домі була особа, яка геть усім і навіть нею самою порядкувала, — це була акушерка. А для Марії Федорівни не було гіршої муки, як комусь коритися. Нарешті шість тижнів страждань минули: акушерку вирядили з хрестом і молитвою і двері повідчиняли. Марія Федорівна вільно зідхнула і, перейнявши стерно влади в свої руки, наказала покликати до себе чоловіка.

Минуло півгодина — чоловік не з'являвся.

Марія Федорівна казиться й посилає сказати, що вона його дожидає. Посланець повернувся і сказав, що «вони тількищо поголились і зволять одягатися.»

Треба вам завважити, що ротмістр уважав себе за птаха найвищого льоту, і для нього етикет, навіть перед жінкою, був ледве чи не найпершою заповіддю. У себе в хаті він, наче той одлюдок, ладен навіть і з собаками з одного корита поїсти; але по-за власною хатою, то тут він — «повна метаморфоза», як висловлюється один мій приятель.

— Насилу таки — виголились! — так зустріла Марія Федорівна свого ротмістра.

— Не можна ж, серце — пристойність!

— Ось що, серце: тут не про пристойність іде, а ось про що — як ваші справи?

— Слава Богу, нічого.

— Як Коля?

— Нічого, осліп, зовсім осліп.

— Отож то й є, що осліп. Я вам казала, що треба буде віспу прищепити, — не послушали (збрехала, ніколи не говорила).

— Не памятаю, коли ви мені це говорили, або, може, я забув.

— Забули, добродію! Та не в цьому річ, а ось у чому, — чи в вас там приміщення для них добре?

— Не зовсім, серце, — трохи тісно.

— Не буде тісно. Хай вони застаються з тобою, а їх колишню дитячу світлицю звелю переробити для нашого сина. Розумієш?

— Розумію, розумію, серце.

— Та ось що я хотіла ще сказати, — додала вона після довшої мовчанки — няньок я беру до себе, а для дітей — тому що вони досить підросли — можна буде взяти дві дівки з села.

Чоловік охоче погодився. Йому ці няньки були не до вподоби, — особливо молодша: і докторкнутись до неї не можна; кричить, наче її вкусили, та ще й панею грозить, «а дівчата танцюватимуть під мою дудку» — міркував про себе ротмістр, підходячи до колиски, в якій спав шеститижневий його син.

— Яке миле створіння, — правда? — запитала Марія Федорівна, відхилиючи завісу.

— Прекрасне! Дозволь поцілувати його, серденько!

— Не можна, збудиш, — і вона спустила завісу. — Іди тепер додому й пошли до мене економа, я накажу привести до мене всіх дівок з села і виберу няньок.

— Пощо маєш турбуватися, серце, я й сам виберу.

— Добре, добре, ідіть собі, я знаю, що роблю.

І вони попрощалися.

Батькові дуже не подобалося вічне перебування дітей в його куточку (так він називав свою офіцину); все ж таки клопіт, а з другого боку, може й подобалось, себто подобались майбутні няньки: «Не пришло ж вона мені якихсь квазімодів у спідницях» — міркував він і помилився.

Другого дня привели до нього до офіцини такі дві кралі, що він тільки ойкнув.

— Ну, й прислужилася! — з жахом промовив він, дивлячись на невмитих новобранок.

— Чого ви прийшли? — спитав він їх.

— Няньчити, — відповіли вони в один голос.

— Гарні, нема що й казати.

— Такі, як бачите, пане.

— Ну, добре, ідіть додому.

Дівки ледве повернулись до дверей, як двері відчинились, і до хати ввійшла сама Марія

Федорівна. Ротмістр сховався до другого покою, бо був у ранішньому халаті.

— Годі дурня строїти, — сказала Марія Федорівна. — Я не для компліментів прийшла. Вдягніть щобудь та скоріше виходьте до мене.

Ротмістр з'явився у військовому сурдугі і зграбно вклонився, питаючи про здоров'я і самої Марії Федорівни, і новонародженого.

— Нічого, хвалити Бога.

— Покажіть-но мені їх. — А ось — прошу любити та жалувати, — сказала вона, вказуючи на няньок.

— Серце, де ж ти видобула такі потвори?

— Нічого, вартість няньки не в красі, а в лагідності. Ходімо.

Минувши сіни, вони ввійшли до великої кімнати, що була повна щенят усіх пород і всякого віку. Коли Марія Федорівна затулила носа хусткою, ротмістр промовив:

— Нічого, серце, я звик, це моя пристрасть.

За кімнатою з щенятами була така собі комірчина, — то було помешкання няньок, а за комірчиною видко було дитячу світлицю, мало що більшу за комірчину, з одним вікном. Напіводягнені діти, а з ними й няньки грали в піжмурки, себто ховалися, а сліпий Коля їх шукав.

Коли ввійшла до хати Марія Федорівна, няньки остовпіли, а маленька Ліза вхопила сліпого брата за руку й шепнула йому: »Мама«. Коля затремтів і почав ховатися за сестру, а сестра й собі за брата.

Марія Федорівна нашвидку оглянула кімнату й ледве помітно всміхнулася, потім, звернувшись до дітей, промовила:

— Не бійтесь мене, мої малесенькі, я вам гостинця принесла. — І вона вийняла з ридикюлю й дала їм по цукерку. Даючи Колі цукерок, вона хотіла була заплакати, але всміхнулася і сказала:

— Бідне створіння! Що ви гадаєте з ним робити? — спитала вона чоловіка.

— Нічого, — відповів той байдуже.

Після того вона звернулася до няньок і сказала:

— А ви, дурні! Тільки й знаєте, що потурати дітям, — геть звідси: а ви, мої любі, залишайтеся тут замість них, — додала вона, звертаючись до новобранок.

— Слухаємо, пані, — відповіли ті й почали скидати свої свитки.

— Мені вже пора — гадаю, що мій генерал вже прокинувся. Прощайте, мої малесенькі, — сказала Марія Федорівна, звертаючись до дітей. — Ходімо, — наказала вона попереднім нянькам і, затуливши носа, вийшла з дитячого покою.

Ротмістр мовчки пішов був слідом за нею, але в великій кімнаті, повній щенят усяких мастей та пород, спинився в задумі: враз, наче осяяний думкою з неба, лягнув себе долонею по вузькому чолі й вигукнув:

— Ні, друже мій, цього не буде! Я до твоїх справ не втручаюся, то не втручайся й ти до моїх, — і з тими словами вийшов з кімнати, не звертаючи ніякісінької уваги на скавчання щенят.

Мало не до самого обіду ходив він по кабінеті, з руками за спиною, або, спиняючись перед ціллю, складав руки на грудях à la Наполеон і навіть приймав Наполеонову позу. У цій позі він був невимовно смішний. Центр цілі, здавалося, притягував усю його увагу, — так пильно втуплював він в неї свої сіренькі без усякого виразу очі.

Кілька разів брався він за пістоль, відходив од цілі до стільця, ставав у позицію, націлювався — і опускав пістоль без стрілу.

— Ні, не можу! — Промовивши це як найрозпачливішим голосом, довго тер він долонею

лоба, потім клав руки до кишень і починав ходити взад і вперед.

Нарешті звелів, щоб йому дали поголитися, потім умився трояндовою водою, одягнувся, спинився перед дзеркалом, прибрав поважну позу та грізне обличчя, кілька хвилин дивився на себе, далі взяв капелюх і пішов до жінки поговорити з нею про те, що він уважав за родинне непорозуміння (під цим словом він розумів бридких няньок).

Марія Федорівна передбачала ці критичні відвідини й підготувалась до них. Вона вдягла темносиню оксамитову сукню, що в ній ротмістр так любив її бачити, і, взявши дитинку на руки, зустріла його в вітальні.

Грізний Юпітер щез, і перед нею стояв звичайнісінький ротмістр та солодко всміхався.

— Скажи, серденько, „bonjour, papa“, — казала вона, цілючи дитину й підносячи її чоловікові, — тепер і ти, друже мій, можеш його поцілувати. — А чи знаєш, друже мій, який сон я сьогодні бачила? Начебто твій Коля та наш Іполіт вже дорослі й обидва гусари, та які молодці. Просто любо — особливо Іполіт, — як дві краплі води, до тебе подібний. А й справді, — додала вона, лукаво всміхаючись, — коли придивитися до нього як слід, він таки справді буде до тебе подібний, моє серце! — і вона з захватом поцілувала дитину.

Після того все, що тліло в маленькому ротмістровому серці, цілком згасло; навіть няньки уявлялись йому кращими, ніж справді були.

— Маю надію, що ти сьогодні в мене обідаєш? — сказала Марія Федорівна, виходячи з дитиною до дитячого покою.

— З насолодою, мій друже, — промовив ротмістр, але його »друг« уже був у третій хаті й нічого не чув.

Ротмістр був цілком щасливий і, розкинувшись в широкому мякому кріслі зовсім по-великопанському безтурботно висвистував пісню з »Фрейшюца«:

Ахъ, чтобъ было безъ вина...

і вибивав об коліно такт лайковою ясножовтою рукавичкою.

Марія Федорівна вийшла до обіду вже в іншій сукні, менш пишній за першу. Це переодягання до решти полонило бідного ротмістра, бо було зовсім у тоні вищого товариства, що його не останнім членом (Аллах відає, чому) вважав себе ротмістр.

Після обіду вони розпрощалися так, як прощаються найніжніші новоженці у перший день після шлюбу; наприкінці навіть поцілувалися, а про таку подію бідолашний ротмістр і не памятав, чи була вона коли.

Повернувшись до себе, він, не роздягаючися, поперецілував з захвату всіх щенят, а про дітей навіть і не подумав. Роздягнувшись, він пірнув у м'які перини і, трохи полежавши, тяжко зідхнув; а чого він тяжко зідхнув, — Бог відає.

Вколисавши так на перший раз свого дурнячоловіка, Марія Федорівна й надалі держалася тої самої тактики, аж локи він цілком не звик до бридких няньок. Тоді вона повела з ним зовсім іншу політику, посилаючи його з візитами до сусідів, щоб не здичавів і з добрими людьми не роззнайомився.

— І я поїхала б з тобою, — додавала вона — але ж сам бачиш, в мене дитина на руках, не можна ж її кинути!

— Твоя правда, мій друже, — відповідав він — ти зоставайся з ним, воно така люба крихотка, я вже за тебе перепрошу наших добрих сусідів.

— Тільки ось що! — казала вона, коли він збирався до когось з візитою, — ти, будь ласка, нікого не проси до себе, поки я дитину годую (вона сама годувала свого сина).

— Нікого, друже мій, — запевняв він, сідаючи до повозу. А раз виїхавши з дому, не повертався до нього й місяць, а іноді й два; де він пропадав, про те знали тільки його вірні слуги — фурман та льокай. Вони б, може, й переказали пані про деякі цікаві пригоди джигуна-пана, наприклад по різних трахтирах у губерніяльному місті, але пані їх про те не питала; що їй до отих цікавих пригод її пустоголового чоловіка? — Вона певними кроками прямує до своєї мети і цілком задоволена.

А мета її була така... Але ні, пощо передчасно розв'язувати торбу. Може там, борони Боже, таке сховано, що сором і подумати, не те що передчасно показувати та розказувати. Краще, якщо ви вже почали читати, мої терпеливі читачі, то читайте до кінця; тоді й самі довідаєтесь, який сатана сидів у прекрасній голові Марії Федорівни.

Показалося, що одна з бридких няньок (та, що була незграбніша й поганіша за другу) була добра та скромна жінка, і Марія Федорівна, помітивши це, наказала їй пильно доглядати тільки Лізи, а до Колі не підступатися. А другій, що була шорсткіша, лютіша й ненажерливіша, так само наказала пильно доглядати сліпого Колі й не дозволяти йому пустувати, а головне — обідати. Бідолашний, нещасливий хлопчик, давно б умер з голоду, коли б сестра та її нянька не ділилися з ним з своїм обідом і не годували б його нишком уночі, коли його ненажерлива нянька спала.

Ротмістрові так сподобалися візити, що він до себе додому й не заглядав; коли ж йому траплялося бути десь близько, то він тільки пришле записку, попросить грошей, білизни чи ще чогось

необхідного, — звичайно, все видавалося без суперечок.

III.

Отак минуло кілька років, себто років тричотири все йшло своєю чергою, або, вірніше сказати, так, як бажала Марія Федорівна.

Якось — було це восени, не пригадую, котрого місяця — панський повіз заїхав перед будинок, і ротмістра з нього не зсадили, як то звичайно робилося, а винесли на руках, як це робиться тільки в критичних випадках. Марія Федорівна, побачивши це, злосливо усміхнулася; вона подумала, що він п'яний, бо йому тільки цієї чесноти бракувало, а тепер ще й ця його прикрасила.

А показалося таке, про що Марія Федорівна й гадки не мала.

Річ у тому, що до одного багатого сусіди з нагоди якогось родинного свята зіхалися гості, а серед них і наш ротмістр. Після всяких розваг зібралася чимала кавалькада мисливців і вирушила в поле зайців полошити. Звичайно, ротмістр був тут один із перших; він навіть хотів за своїми хортами послати, але йому завважили, що це не годиться, і він виїхав з чужими. Сталося так, що він перший сполошив зайця. От він і пустився чвалом за хортами; але на його нещастя по дорозі трапився рівчак, хорти його переплигнули, а кінь з верхівцем впали до рівчака, а до того кінь ще й накрит собою ротмістра. Крім цього, в рівчаку була вода, що покрилася вже тонкою верствою льоду. Бідолашний, мало того, що вдарився, ще й до холодної води занурився, так що, коли його звідти витягли, то він уже ледве дихав; у такому стані його й додому привезли.

От яка трапилася пригода!

Зараз таки послали до міста по лікаря, а другого дня й по попа. Третього дня надвечір,

поблагословивши своїх безталанних дітей і доручивши їх піклуванню та заступництву Марії Федорівни, ротмістр послав свою гусарську душу на лоно Авраама.

Хоч яка коротка була його хвороба, проте Марія Федорівна встигла перевести всі потрібні формальності, щоб забезпечити майбутнє своє та свого сина, себто її син став третім спадкоємцем спільного маєтку, а вона — опікункою та повною господинею над усім.

Марія Федорівна поховала свого коханого чоловіка в затишку березового гаю, близько прозорого ставу, і підчас похорону виявила надзвичайні сценічні здібності. Вона так гарно заграла роль невтішної вдови, що найбайдужіші сусіди, дивлячись на неї, ридали; бідолашних сиріток, особливо ж Колю, мало в сльозах своїх не втопила, а поцілункам кінця-краю не було, і, якби милосердні сусіди не втримали її, вона напевне кинулася б у могилу; але спасибі — не дали, а взяли її на руки й мало не мертву занесли до хати; там уже її ледве привели до пам'яті амоніяком (одеколонь уже не помагала).

Коли вона опритомніла й побачила, що вона одна в своїй спальні, коли почула далекі голоси сусідів, що поминали небіжчика, то ледве помітно всміхнулася й пошепки промовила:

— Найголовніше — само собою сталося, а їх я вже влаштую, — і, вставши з ліжка, вона потишеньку пішла до дитячої кімнати, до свого любого Іполіта.

Надвечір гості наїдпитку порозїздилися до своїх закутків, зовсім переконані, що Марія Федорівна найнещасливіша жінка на цілому світі.

А Марія Федорівна, щоб їх ще ліпше запевнити в своєму невтішному горі, другого ж дня наказала зігнати з цілого села бабів та дівок з ло-

патами й торбами, а чоловіків не займати: »вони нехай роблять своє« — сказала вона.

Коли зібралися дівки й баби з отим згаданим знаряддям, вона вся в чорному та з сльозами на очах повела їх до могили свого незабутнього ротмістра й наказала (як Ольга над Ігорем) сипати високу могилу. Праця почалася, і за два-три тижні величезна чорна могила встала над прахом незабутнього ротмістра. Марія Федорівна сама особисто порядкувала працею, а підчас роботи сльози в неї »річкою котились«, як говорили простосердні робітниці; але щиріше та сердечніше ніхто не плакав та не кляв і небіжчика, і Марії Федорівни, як ті самі робітниці, бо, правду сказати, вони таки мали повне на це право. Морози вже доходили до 10-ти ступнів; вони, бідолашні, виходили на працю, як то кажуть, у чому Бог послав, і на все це чула й невтішна Марія Федорівна дивилася зовсім байдуже. Сміливо можна сказати, що цей пам'ятник кохання і споминів був политий найщирішими сльозами.

Скоро по всьому повіті і по всій губернії розійшлася чутка, що Марія Федорівна Хлюпіна не показується своїм людям, а все ходить з дому вночі на могилу свого чоловіка й там плаче від вечірньої аж до ранішньої зорі.

Вона справді, не зважаючи ні на яку погоду, виходила вночі на могилу й там, не скажу: »плакала«, а вголос вила.

Так вона виходила голосити на могилу, аж поки жалісливі сусідки не нагадали їй за Колю та Лізу.

Тут вона ніби схаменулась. »Кляті приятельки, — подумала вона — ніби я не знаю, що роблю«. Проте, нічого не вдієш, довелося змінити ролю, і з ніжної дружини стати ніжною матір'ю. Не гаючи часу, вона розіслала запросини на прощальне свято до маломаєтних та багатомовних

своїх сусідок, — з того, мовляв, приводу, що вона везе панночку до Смольного монастиря і бажає попрощатися з своїми добрими сусідками, а сама, мовляв, не може їх одвідати тому, що все з дітьми клопіт має.

Злетілися сусідки, погостювали, поклепали язиками днів зо два та й розлетілися по повіті благовістити про безприкладні чесноти Марії Федорівни та про істинно янгольські принади й скромність Лізи. А Ліза була собі просто сільська дівчинка, та до того ще й затуркана.

Марія Федорівна була захоплена своєю вигадкою і за тиждень після прощального бенкету одного гарного ранку звеліла запрягти троє коней до критої брички, що в ній небіжчик їздив по ярмарках, коли був іще ремонтером. Взяла вона з собою свого малолітнього Іполіта, мовчазну Лізу й більше нікого: ні слуги, ані служниці. Зовсім без речей вирушила вона до Петербургу, щоб записати Лізу або до Смольного, або до Катерининського інституту. Прибувши до Петербургу, вона спинилася на улюблених своїх Песках у сердечної своєї приятельки, Юлії Карлівни Шомер, «шведки з Віпорх».

Ота Юлія Карлівна Шомер була вдовою по урядовцеві 14-ого класу й мала на Песках свій власний будиночок з мезоніном. Крім доходів з будиночка, вона діставала чималі прибутки ще й од своїх професій, а професії в неї були різні. Вона й жіночими зношеними сукнями торгувала, і лотерійні квитки розносила, і повитухою була, і сватала, і просто... та хіба мало є в світі професій, — всіх не перелічити!

На щастя Марії Федорівни мезонін був по-рожній: вона й розташувалася в ньому.

На нижньому поверсі цього будинку з чотирма вікнами та дверима на вулицю містилося щось ніби «магазин мод». Хоча й тяжко уявити

подібну річ на Песках, проте я гадаю, що це був таки справді магазин мод, а не щось інше, тому що в одному вікні завжди стирчав на бовванці жіночий капелюх, а в інших вікнах так само завжди красувалися молоді рум'яні дівчата з якоюсь працею в руках.

Марії Федорівні сама доля помагала: вона ввесь час тільки й думала про такий заклад, а він сам під носом опинився.

Вона покликала до себе Юлію Карлівну.

— Юліє Карлівно, — спитала вона — а хто це в вашому домі модну крамницю має?

— Моя землячка, також «із Віпорх» і також вдова урядовця, Кароліна Карлівна Шпек.

— Я привезла з собою дівчину-кріпачку, щоб віддати її до модного магазину, — так щоб далеко не ходити, поговоріть з нею, чи не хоче вона взяти в мене цю дівчину; тільки не хотіла б я за неї платити. То чи не могла б вона взяти її на кілька літ, щоб одслужила за науку.

— Може, чому ні; це прекрасна й треблагородна дама. Я зараз піду до неї.

І Юлія Карлівна, сходячи вниз вузькими сходами, лукаво посміхалася, мабуть у надії на майбутні прибутки, бо це вона в спілці з Кароліною Карлівною була власницею двозначного «магазину мод».

Другого ж дня було складено контракт. Лізу замість Смольного монастиря віддали, як дівчину-кріпачку Килину, на десять літ у руки користюлюбної паскудної старої чухонки. Коли Лізу взяла до себе Кароліна Карлівна й назвала її вперше «Акулькою», бідолашна дівчинка заплакала й сказала, що вона не Акулька, а Ліза; її вибили різками, і сердешна Ліза погодилася, що вона таки справді Акулька, а не Ліза.

Отак улаштувавши Лізу, Марія Федорівна замовила для свого любого Іполіта кілька пар ди-

тячого вбрання різного крою і на різний вік до чотирнадцяти літ.

Коли вбрання було готове, вона, щоб не витратися даремне в столиці, спішно спакувалася й виїхала, поцілувавши й поблагословивши бідолашну Лізу на невтішне, сирітське, мученицьке життя.

Сусідки здивувалися, коли пробігла чутка, що Марія Федорівна повернулася з Петербургу і, звичайно, навипередки полетіли вітати її з добрим успіхом; коли ж почали вони дивуватися, що так швидко все влаштувалось, вона почала такі баляси точити, що ті тільки слухали та ойкали.

Між іншим, вона оповідала, що сам директор дівочих інститутів Лонгіннов, як тільки вона подала прохання, приїхав до неї на помешкання і, взявши з собою Лізу, сам повіз її до Катерининського інституту.

Простодушні сусідки, прийнявши все за щиру правду, порозїздилися по повіті і ретельно, з різними додатками, переказували всім і кожному те, що їм наговорила Марія Федорівна.

А Марія Федорівна, відпочивши з дороги, прийнялася за господарство, себто перевірила економа, ключницю та інших слуг, при чому вдалася в найменші економічні подробиці, як найдосвідченіша господиня.

Треба завважити, що за життя чоловіка вона була розважлива й ощадна, а по його смерті стала справжньою скупердягою, ніби з того приводу, що все це не її власність, що вона тільки опікунка бідолашних сиріт, та що за кожную витрачену крихту вона мусить одповідати перед Богом. Дозвілля своє присвячувала вона тому, що вдягала та роздягала свого ненаглядного Іполіта, приміряючи вбрання, привезене з Петербургу.

Після того, як Лізу відвезли до Петербургу, сліпий Коля цілком осиротів, і його становище

стало ще гірше. Тоді, бувало, сестра, або її нянька йому, бідолашному, хоч щонебудь залишали їсти, а тепер приносять йому недоїдки з дому, та й ті його нянька-ненажера позідає, а сама замкне його в хаті та й піде собі на цілий день на село на вечорниці; добре ще, коли часом кине йому цуценя до кімнати, все ж краще, — принаймні чує щось живе біля себе.

За недовгий час він, бідолашний, так схуд та пожовк, що навіть Марія Федорівна злякалася, коли якось ненароком його побачила. Та вона тільки злякалася, а становища його все ж таки не поліпшила. Щоправда, прислала вона йому новий, пошитий на виріст, демікотоновий сурдут і такі самі штанці.

У такій пишній обнові нянька повела його на село показати своїм родичам; родичі, мабуть, були люди милосердні й заможні; вони нагодували його кашею з молоком і на дорогу дали мандрику з сиром, яка не досягла свого призначення, бо хитрий собака видер її з рук.

Другого дня Коля впробував няньку, щоб узяла його з собою в гості. По дорозі вона згадала, що їй треба зайти туди, куди їй чомусь не хотілося вести Колю; отак вона й посадила його під тином на вулиці, наказуючи не сходити з місця, «а то — каже — тебе собаки з'їдять.»

Отак влаштувавши, вона пішла до своєї знайомиї та й пропала.

Довго Коля сидів мовчки під тином і тільки лагідно всміхався, коли звертав обличчя до сонця: нарешті він почав плакати, спочатку стиха, а потім у голос. Почувши його плач, позбігалися сільські діти і, оточивши його, довго дивилися на нього, не знаючи, хто він і звідкіля. Нарешті два-три більшенькі хлопчики запропонували йому йти до них у хату, але він одповів їм, що він сліпий і не бачить дороги. Один із більших хлопців взяв

його за руку й повів до своєї хати та дорогою на потіху товаришів примушував його на рівному місці стрибати, кажучи: »скачи, тут яма, чи калюжа.«

Після таких перескоків привів його нарешті хлопець до своєї хати. Тут стара баба нагодувала його капусняком і пирогом з кашею, а потім одвела на панський двір і поставила його перед самою Марією Федорівну, яка, щоб надалі не було такої сваволі, звеліла вибити його добре різками на своїх очах, щоб він не волочився.

Довго після цього бідолашний Коля не виходив із своєї комірчини.

Одного разу, в неділю, благовістили до служби, і звуки дзвону стиха долітали до бідного Колі. Він мовчки з усмішкою слухав, аж звуки стихли, а потім спитав свою няньку:

— Що це гуло?

— Гуло, — кажеш? То не гуло, а до служби Божої благовістили, — відповіла незадоволена нянька.

— До якої служби Божої? — трохи помовчавши, спитав Коля.

— Звісно, до якої, — Богу молитись, у церкві.

— У якій церкві?

— У якій? та в тій, що в селі.

— Ходімо й ми туди.

— А забув, як недавно... Ще хочеш?

Коля зідхнув і замовк.

Щодня Коля прислухався, але звуки дзвону не доносилися до його комірчини.

Аж ось другої неділі він знову їх зачув і радісно гукнув: »знову загуло!«

— Нянечко! голубонько! рідненька моя, — звернувся він до няньки — поведи мене до церкви!

Підчас відправи Коля стояв, мов скамянілий;

Його дуже вразили спів та читання, яких він ніколи не чув, а коли переривалося те або друге, він наче все ще прислухався, тихенько схиляв голову й ледве помітно всміхався. Служба Божа скінчилася, а він усе ще стояв на тому самому місці й дожидав, що заспівають; нарешті нянька взяла його за руку й вивела з церкви, кажучи, що для нього вдруге не будуть правити.

Селяни дивувалися на свого сліпого панича, особливо тому, що ніхто з них не бачив, щоб він хоч раз у церкві перехрестився. Перше, чого навчає мати-християнка свою дитину, що ледве починає белькотати, це складати до купи три пальчики, хреститися й вимовляти слово »Бозя«.

У бідолашного Колі доля рано взяла ту ніжну наставницю, а мачуха про це й забула, — так він, уже дорослий хлопчик, не знав ані одної молитви.

Священик не міг про це й гадки мати, бо зявлявся в панському домі тільки в певні дні року; йому платили, як лікареві за візиту, та й край. Зрештою більшість наших поміщиків так само, як і Марія Федорівна, держать сільських священиків на віддалі від себе; це невимовно сумна правда.

Після служби Божої священик закликав до себе Колю, познайомив його з своїм сином Івасем, на рік старшим за Колю, нагодував обідом, дав йому проскуру й наказав няньці, щоб вона його щонеділі приводила до церкви.

Цілий тиждень Коля мало що й спав, все прислухався, коли дзвін загуде; нарешті, діждався: другої неділі задзвонили до утрени: він радісно гукнув: »До служби Божої, до служби Божої, ходімо, няню!« А няня його спала; він намацав її ліжку, збудив її й прохав, щоб вона вела його до церкви.

— Ах ти, полуношнику невгамонний! — скрикнула нянька спросоння — яка тепер церква,

добре, що сліпий, так тобі все одно, чи день, чи ніч.

І, повернувшись на другий бік, вона відразу ж захропіла. Коля, помовчавши трохи, почав плакати й проплакав аж до благовісту на службу Божу. Тоді знову почав прохати свою няньку, щоб вела його до церкви. На цей раз вона погодилась.

Священик після служби знов закликав до себе, нагодував, як і перше, обідом і наказував, щоб він не лінувався відвідувати церкву Божу. Коля сказав йому, що він радий ходити до церкви, як тільки дзвона зачує, але нянька не хоче його вести. Священик загрозив няньці, що, коли вона не буде його до церкви водити, то він їй не дасть причастя. Нянька злякалася, і від того часу Коля після першого ж дзвону справно приходив до церкви.

Минуло не більше півроку, як Коля почав одвідувати церкву і священика, а вже знав з пам'яті утреню, службу Божу й вечірню, кілька десятків псалмів, всі недільні євангелії і мало не всі послання апостола Павла.

Попович Івась, сприятелювавши з ним, навчив його на пам'ять молитов ранішніх і на сон грядущим. Крім цього, Колі вже не треба було поводитися, він сам ходив до церкви і з церкви, заходив до священика й звідти повертався до своєї комірчини зовсім, як видющий, так що няньці зоставалося тільки спати.

Іноді приходив до нього в гості попович Івась і приносив з собою чи псалтир, чи священну історію, а доброї погоди вони гуляли в садку або купалися в ставку.

Так минуло ще літо. Поповича Івася відвезли до семінарії. Бідолашний Коля знову осиротів; але зате читав з пам'яті псалтир, священну історію й вивчив усі стежки в садку.

Марія Федорівна пильно стежила за його надзвичайними здібностями й не перешкождала їм розвиватися, не вбачаючи в тому ніяких перепон до того, щоб зробити згодом Іполіта справжнім господарем маєтку.

Одного разу, зробивши Колі іспит з першої кафізми, священник дав йому прочитати її в церкві в суботу за вечірнею. Коля прочитав немов із книги: у неділю прочитав за утренею перший час, а за службою часи й 25-й псалом. Парафіяни й сам священник були захоплені його читанням, тільки деякі побожні бабусі завважили, що добре, мовляв, сліпий панич читає, та занадто жалісливо.

Церква для душі Колиної стала єдиним притулком, до якого він приходив, наче до найлюбішого друга, до найніжнішої матері. Величні, прості наші церковні мотиви зворушували й переїмали цілу його істоту, а божественна мелодія і екстатичний ліризм Давидових псалмів підносили його непорочну душу по-над небеса.

Так скріплялася й мужніла його дитяча душа для прийдешніх страждань.

Священник, а особливо причет церковний, полюбили його, як безкорисливого й дуже пильного помічника. Часто, наприклад, траплялося, що він прийде й сидить біля дзвіниці, дожидаючи вечірні чи утрени; паламар, прийнявши від священника благословення на благовіст до вечірні, відімкне церкву, а Колю пошле на дзвіницю дзвонити; то він і дзвонить собі, аж поки тричі пятидесятого псалма не прочитає.

Або хтось умре на селі, — просять дяка псалтир над мерцем читати, а дяк попросить Колю, і Коля, взявши селянина за полу чи за ціпок, іде за ним, куди його ведуть; прийде, стане, прочитає «Трисвятеє», «Приїдіте» і, зачинаючи від «Блажен мужж» аж до «Мал біх», хоч би в одному слові змилився, а бабусі, слухаючи його, плачуть, бо

він читав надзвичайно виразно, і в голосі його було чути щось сердечне та зворушливе.

Якжеж було причтові не любити його?

А було, як надійде великий піст, то він цілими днями й додому не вертався; зайде до дяка, чи до священика, пообідає, а там, глянь, і до повечіря час благовістити; поблаговістивши, стає серед церкви і починає читати велике повечіря, а як дійде до »З нами Бог«, спиниться, переведе дух і чистим, сердечним тенором поволі прочитає: »З нами Бог, розумійте язиці і покарайтеся, яко з нами Бог.«

Не можна було слухати без сердечного зворушення, як він проказував оту молитву. Після повечіря, коли Коля разом із дяком та священиком тихо й сумовито співав »Все упованіє моє на Тя, Мати Божія«, мало хто з парафіян не плакав, ідучи з церкви.

Марія Федорівна бачила в Колі сліпого ідіота та й годі; тому не перешкождала йому хоч і на дзвіниці оселитися, як що захотів би. На її думку, вдягала вона його, як на сліпця, то навіть чепурно, себто [діставав він] на рік дві пари демікотонового вбрання, шість сорочок з домотканого полотна та інше; чого ж іще треба? Помешкання ж — ціла офіцина, »хоч собак ганяй«; одне тільки, що Бог очі затьмив, — та вона тому не винна.

Сусідки спочатку говорили їй, що не вадило б його віддати до інституту сліпців, все ж ліпше.

— Е, що вже там! — відповідала вона. — Очей йому не повернуть, а сліпого чому його там навчать?

Сусідки, звичайно, перечити не сміли й одногосно погожувались з такими практичними доводами.

Така політика привела до того, що Коля був кинутий на призволяще, і це вийшло йому на до-

бре. Припадок споріднив його невинну вражливу душу з святими словами та звуками, і він, кохаючись душею в звуках божественної гармонії, був тисячу разів щасливіший за тисячі тисяч зрячих людей, про що безперечно Марія Федорівна й гадки не мала, а то може б замикала його в комірчині підчас богослужби.

Тому що для Колі день не існував, він часто перебував літні ночі або в садку, або під дзвіницею, читаючи вголос свій улюблений псалом: »Не ревнуй лукавнующим, нижє завиди творящим беззаконіє«.

Селяни спочатку боялися ходити вночі мимо дзвіниці, бо гадали, що це якийсь мрець, над яким іще не відправлено похорону, сам по собі відхідну молитву читає; але згодом, як довідалися, що то сліпий панич, то проходили опівночі мимо церкви, навіть і не христячись.

Іполітко також зростав, мов той словутній богатир — не що-днини, а що-години, жив, як то кажуть, наче сир у маслі купаючись. Марія Федорівна, хоч зачерствіла в усіх почуттях, але до свого сина виявляла безмежну ніжність: дозволяла йому все, що звичайно дозволяє мати, яка по-дурному любить свою дитину. Вона й не думала починати вчити його письма: »вивчиться ще, — казала вона сусідкам — нащо передчасно виснажувати дитину.« І от Іполітко »розвивався« собі далі серед няньок та покоївок.

Проте, одного доброго ранку Марія Федорівна послала до канцелярії маєтку по писаря Хведька і наказала йому вчити Іполітка письма: »так, для проформи«, — казала вона.

Іполітко не тільки був дуже розбещеною дитиною, але, як виявилось, був ще й надміру тупий. Учневі, звичайно, нічого з того не було, а кріпака-вчителя таки частенько водили до стайні (а до стайні знати, для чого водять). Бідолашний Хведько

мучився, мучився з своїм пустоголовим учнем, нарешті взявся за розум. Якось Іполітко разом із своїми забавками приніс до шкільного покою кілька мідяних пятаків. Хведько зміркував справу, розпитав учня, звідкіля він узяв оті кругленькі цяцьки; той сказав йому, що в мамуні під ліжком у скрині лежить повний мішок таких цяцьок.

— Так от що, Іполітку, — сказав улесливо Хведько — чи хотіли б ви зовсім не вчитись?

— Хотів би, — відповів весело учень.

— Так подаруйте сьогодні мені оці цяцьки та йдіть гуляти на цілий день, а завтра, коли прийдете вчитися, то принесіть іще, а коли можна, то захопіть якнайбільше; тільки вважайте, щоб мамуня не бачила, бо тоді вони все таки будуть вас до науки приневолювати.

Наставник непотрібно турбувався: учень давно вже добре знав «мистецтво», що зветься злодійством. Нянька Оксана вже років зо три діставала через свого вихованця крадений цукор, цукерки й різні ласощі, а час од часу й оті мідяні круглі цяцьки. Отже, пересторога була цілком зайва.

Другого дня, як і вмовилися, учень приніс учителеві штук із десять пятаків і був звільнений од науки. Третього дня сума вже була більша, четвертого — ще більша; день-у-день робилося те саме, так що до кінця місяця мішок був уже порожній.

Коли учень сповістив свого вчителя про цю справді сумну подію, то вчитель, поміркувавши трохи, спитав:

— А чи не завважали ви, Іполіте Івановичу, де в мамуні переховуються такі самі цяцьки, тільки біленькі?

— Не знаю, не бачив, — одповів учень.

— А коли не знаєте, то сідайте вчитися.

— Я завтра ж довідаюся — зарепетував

зляканий учень — і принесу тобі, скільки хочеш, тільки не вчи мене.

— Добре, побачимо, ідіть гуляти, тільки пам'ятайте, — до завтра.

А назавтра Марії Федорівні потрібні були нащось мідні гроші; вона до мішка, а мішок порожній.

Покликали покоївок та няньок. З'явилися ті й другі.

— Ви, такі, сякі, — каже Марія Федорівна — з мішка гроші повитягали?

— Ні, пані, ми й не бачили.

— Різок! — гукнула вона на льокаю.

З'явилися різки та ще два льокаї. Почалось катування, всіх перебрали. Оксани не було вдома; послали й по неї; приходять Оксана та й каже: »За що ви, пані, людей катуєте? Це ж панич постягав гроші для свого вчителя«.

Гірко ж заплатила бідолашна Оксана за свою зухвалість; вона дістала вдвоє більше за інших.

Відправивши покоївок, Марія Федорівна пішла шукати по кімнатах Іполітка, але Іполітко, хоч який був дурний, зміркував одразу, що недурно дівки аж вили, репетуючи, і, не діждавшись, аж те виття скінчиться, втік до саду. Після даремного шукання по кімнатах Марія Федорівна розіслала всю челядь і сама пішла шукати Іполітка, а він, не буди дурень, доки їсти не схотілося, сидів у куцах, а коли побачив, що понесли Колю їдати, то пішов до його офіцини і без церемонії доценту зів його вбогу трапезу. Але на горі йому саме за тою трапезою і зловила його сама Марія Федорівна. І дістав же бідолашний Коля за переховування злодія! Крім лайок, докорів і загроз, йому заборонено було давати щобудь їсти, — хіба що шматок чорного хліба та кварту води, аж до прийдешнього дозволу.

Ніжно, лагідно, справді як мати, випитала

Марія Федорівна в Іполіта, коли й кому давав він гроші, а довідавшись про все докладно, звеліла Хведька-наставника вибити добре різками й на час до дня Кузьми й Демяна наказала йому доглядати худоби, а після того дня відвезти його до міста й здати в салдати. Сказано — зроблене

Тепер іще треба було подумати за Іполіта, що з ним робити? Аджеж йому вже на п'ятнадцятий рік пішло, а ці недолюдки на селі, чого доброго, ще зопсують його. Треба відвезти його до Петербургу й віддати до якогось благородного пансіону. Як задумала Марія Федорівна, так і сталося.

Зоставивши економові наказ, чи то інструкцію, про порядкування маєтком, вона знову спорудила ремонтерську бричку, взяла з собою любе чадо своє та улюблену його няньку Оксану й вирушила до Петербургу, не попрощавшись навіть із своїми найближчими та найбільше язика-тими сусідками.

Тепер вона не мала пощо сповіщати їх, куди має віддати свого сина на виховання. Запроси їх тільки, а вони ще якось дізнаються про вчинок Іполіта, і тоді на цілу губернію ославлять його злодієм, а того дурні не розважать, що воно ще дитина.

IV.

Приїхавши до Петербургу, Марія Федорівна спинилася не на Песках, як можна було припускати, а на заїзді в Ямській слободі, біля церкви Івана Предтечі.

Другого ж дня вона сама пішла пошукати помешкання, бо на заїзді й незручно, і брудно, а головне — дорого; вона ж мала зостатися в Петербурзі принаймні років зо два, якщо не більше.

Вийшовши за браму, Марія Федорівна перекристалася на церкву (з деякого часу вона стала

дуже побожна) і, не переходячи Ліговки, пішла до Знаменської церкви, тут спинилася, подивилася вздовж імлистого Невського проспекту, помріяла трохи про своє далеке минуле й пішла просто на Пески до відомого будиночка з чотирма вікнами та мезоніном.

В одному з вікон цього будиночка стирчав на бовванці той самий жіночий капелюх, що стирчав і перед десятьма роками, а за іншими вікнами, як і колись, видно було дівчат, наче б вони за ті десять літ і з місця не рушилися; серед тих дівчат була й Ліза, але вже не та недолітня, рябенька, мовчазна Ліза, — тепер біля вікна сиділа, склавши нахрест руки й схиливши на високі груди кучеряву вродливу голову, девятнадцятилітня, немов рожа повна, розвинена, пишна краля.

На свіжому, молодому її обличчі й знаку не зосталося з колишнього ряботиння; треба було зблизька й пильно придивитися, щоб його помітити.

Саме тоді, коли Марія Федорівна проходила повз вікна, Ліза піднесла свої довгі оксамитові вії, глянула крізь вікно й зблідла: вона, бідолашна, пізнала свою мачуху, і перед нею враз встало все її сумне минуле. Вона закрила обличчя руками, хотіла підвестися з стільця, але не могла, звелася ще раз і в нестямі звалилася на підлогу.

Подруги підняли її та занесли за параван.

Ідучи повз вікна, Марія Федорівна й гадки не мала, що вона таку катастрофу викликала. Вона спокійно ввійшла до давно знайомого їй подвір'ячка, підійшла до відомої їй халупки біля смітника й постукала в маленькі, нашвидку збиті, але вже дуже старі двері, що відчинилися з якимсь дивним дереньчанням, і перед нею стала Юлія Карлівна з перекинутою чайною філіжанкою в руках (Юлія Карлівна до незчисленних своїх професій додала ще одну — ворожіння на каві). Після

перших охів на порозі вона впровадила Марію Федорівну до хижки, і аж тут давні приятельки урочисто поцілувалися.

Заспокоївшись після наглого зворушення й посадовивши свою дорогу гостю на напівзломаному стільці, Юлія Карлівна поспішила представити їй молоду, струнку й дуже вбого вдягнену дівчину з заплаканими чорними великими очима.

— Рекомендую вам, — сказала вона звертаючись до Марії Федорівни — моя добра, можна сказати, приятелька, мамзель Шірнбер, також моя землячка, але по батькові — з доброї родини. Я їй зараз ворожила на каві, і так гарно випадає, що краще й вимагати не можна, а вона все не вірить і плаче.

— Я вже два роки вірила, — тихо промовила дівчина.

— Так що ж, голубонько, і по десять років дожидають, та не плачуть, — промовила незадоволена Юлія Карлівна. — Що ж робити? Така ваша доля, а коли наскучило дождити свого суженого, то я вже давно пропоную вам перебраться до мене. Якщо не хочете жити разом з панночками, то візьміть мезонін, я з вас небагато братиму, — мені прибуток, і вам не збуток.

Дівчина заплакала і, ледве вимовивши: »прощайте«, вийшла з хати.

— Прощайте, заходьте завтра, в мене буде свіжа гуца, я вам ще поворожу, — казала Юлія Карлівна, провожаючи свою пацієнтку очима. А коли та зачинила за собою двері, додала:

— Надто вже горда! почекаєш ще рік-другий свого коханого, — певно перемінишся, будеш проситися — не пуцу; на дідька ти тоді кому здалася, коли вже й тепер на стару бабу скидаєшся, та тоді на тебе ніхто й глянути не схоче. От, Маріє Федорівно, от де справжнє лихо, — звер-

нулася вона до своєї гості, наче благаючи в неї співчуття. — От ви бачили її — аджеж, можна сказати, й собою гарна, і благородних батьків дочка, а гине, — ні за що, ні про що, а от бач гине. Хто ж, як не самі батьки винні! Жили вони, голубонько ви моя, у Кронштадті на посаді, та й на добрій посаді, бо при якихось гамазєях. Щотижня вечорниці справляли, і унадився до них якийсь мічман; ну, звісна річ, молодий хлопець, молода дівчина, побачились раз-другий та й закохалися одне в одному, а там і до гріха недалеко. Так і сталося. У хаті, було, танці та музики, а вони непомітно вийдуть на двір чи на вулицю, накриються шинелею та й воркують, як ті ніжні голубята, а мати й собі з молодими старшинами амури крутить. Я батькові й не докоряю, — не батьківська це справа доглядати за дочкою, але мати, — мати всьому причина. Вона ж бачила, стара дурпа, що юнак до дочки залицяється, чого б не спитати: а чого тобі, голубе, треба? Коли ти тільки халяви смалиш, так ось тобі двері! А коли ти поважно, — женись! А вона собі думає: »що там, нехай собі молоді побавляться, він людина благородна, зайвого собі нічого не дозволить.« Так от він, бач, і не дозволив, ота благородна людина. Своє діло зробив та й перевівся до Астрахані, чи там іще кудись далі; самі ж батьки тільки тоді помітили, коли сусіди почали на дочку пальцями вказувати. Вечорниці справлять, в залях засвітять, а гостей чорт-ма; хіба два чи три п'яних лаштових заблукає. Побачили, що справа кепська, — мерщій з Кронштадту вибиратися; тепер у Петербурзі й сидять без посади, а вона, дурна, ворожить: коли б пак не так! багато я тобі виворожу; приїде він до тебе зараз таки, — дідька лисого! Не бачив він кращої за тебе; кажу їй: перебирайся до мене, поки ще в тебе хоч трохи краси зосталося, бо так тільки постарієшся! Ох, горе, горе, як подумаю, — додала вона, зідхаючи.

— Ось що, Юліє Карлівно, — сказала Марія Федорівна, помовчавши трохи. Маю до вас велике прохання.

— Яке, Маріє Федорівно? Усе у світі готова для вас зробити.

— Знайдіть мені невеличке помешкання, так — кімнатки три, і якщо можна, щоб близько від якогось благородного пансіону. Я, знаєте, привезла сюди сина.

— Є, є шляхетський пансіон мадам... мадам... Як бо її... помешкання... помешкання... — І вона почала рахувати на пальцях будинки цілого кварталу, пригадуючи той, в якому містився шляхетський пансіон мадам N. — Ну, та якось знайдемо, — додала вона, підлесливо дивлячись на Марію Федорівну.

— Ви мені зробите велику прислугу; але не більше, як три кімнатки; я цілком зруйнована, зовсім тепер без грошей: пошесті на худобу, неврожаї та пожежі цілком dokonали мене. — І Марія Федорівна мало-мало не заплакала.

— Ось ще що! — сказала вона трохи згодом — мало не забула: ну, що там моя Акулька у вас поробляє? Мабуть, уже велика виросла?

— Превелика! та яка майстерна, та яка краля, просто любо! Тільки вона чогось усе сумує.

— Молода, та й годі! Але от що, Юліє Карлівно, чи не знайшли б ви їй пари? Вона тепер мені непотрібна, житиму в Петербурзі, а тут власна швачка — тільки зайвий тягар, самі знаєте.

— Пара їй давно вже є, тільки я без вас не зважувалась, а писати до вас не знала куди, — адресу вашу загубила; отож і не знала, що робити, дожидала, аж ось вас самих Бог приніс до нас. А пара дуже гарна, — говорила вона далі: кухар, п'ятьдесят осіб харчує, по п'ять карбованців за місяць платять; це ж не жарти — такий капітал; так ні ж, — вона не хоче; моститься до неї

ще якийсь пяничка-урядовець, щоправда, молодий хлопець, тільки — видко — голісінький. Не знаю, чи просто так до неї ходить, чи справді сватати хоче, — не знаю.

— Краще було б за кухмейстра, — принаймні вільний шматок хліба, але ж, коли не хоче, то нехай іде й за урядовця. Я може й посаг невеличкий дам. Оборудуйте цю справу, Юліє Карлівно, я вам буду вдячна.

— Подбаю для вас, Маріє Федорівно, конче подбаю. Куди ж це ви?

— Я піду, мені пора, — і Марія Федорівна почала збиратися.

— Та заждіть хвилинку, зараз кава буде готова.

— Ні, дякую, іншим разом, прощайте! Не забудьте ж за помешкання!

— Не забуду! не забуду, Маріє Федорівно! І приятельки попрощалися.

Повернувшись до себе, Марія Федорівна побачила, що її Іполітко грає в паці з білявим рум'яним хлопчиком двірника; це була перша лекція на полі освіти Іполітка. Він того великого мистецтва за ціле життя не збагнув би на селі, а в столиці не встиг приїхати, як другого дня вже знав, що таке битка-оливянка.

Днів зо два після того навідалася Марія Федорівна до своєї приятельки в справі помешкання.

Послужлива Юлія Карлівна підшукала саме таке помешкання, як було треба: світле, затишне, а головне — дешевеньке і мало не поруч «благородного пансіону», себто церковної школи.

Випивши філіжанку кави, чи, краще сказати, цикорії, приятельки пішли разом подивитись на помешкання. Проходячи через подвір'я, вони почули в модному маґазині дренькотливі звуки фортепіана й верещання жіночого голосу, якому вторував хриплий чоловічий бас, що твердо й виразно вимовляв слова пісні:

Во лузяхъ, лузяхъ, лузяхъ,
Во монастырскихъ лузяхъ.

Приятельки переглянулись і, посміхнувшись, вийшли на вулицю. Дорогою Юлія Карлівна скаржилась на прикrostі та клопоти, сполучені з таким закладом, особливо в такому закутку, як Пески, куди статечна людина боїться й заглянути.

— Доречі, — сказала Марія Федорівна — чи нема у вас, Юліє Карлівно, знайомого писаря, недорогого; маю дуже дрібненьку, шага не варту справу; тільки з амбіції й веду її, — не хочеться поступатися; писар потрібний, щоб переписувати папери, а я сама буду йому говорити, що писати.

— Є й писар, з самого Головного Штабу, а вже як він до вашої Акульки припадає, то просто диво! Знаєте що, — додала Юлія Карлівна, подумавши — нащо довго клопотатися? Ви приобіцяйте йому щось, от вам і карера для Акульки.

У той час вони підійшли до дуже старого будиночка, що на його воротях красувалася цидулка з написом: »Тут винаймають помешкання, а також кут.« Вони постукали в зачинену хвіртку. На стукання, замість двірника, вийшла ветха бабуся в очіпку і впустила їх на подвір'я.

Помешкання було якраз до смаку Марії Федорівні: ясненьке й затишненьке, точнісінько таке, як казала Юлія Карлівна. Тільки одне... трошки за дороге: 10 карбованців сріблом на місяць з дровами! Так, чого доброго, незабаром і Покотилівку прожити можна.

Марія Федорівна спробувала зняти мову з господинею будинку про те, що вона мало не старчиха, вдова беззахисна; але господиня була непохитна, і, щоб скоріше покінчити, сказала, що вона сама сирота безпритульна і вдова беззахисна, і що їй давати в себе притулок іншим та їх годувати нема за що. »І коли б ви — додала вона — були не жінкою, а чоловіком, то й за двадцять

карбованців не пустила б, така бо вже наша справа жіноча: все може статись.»

Марія Федорівна мовчки вийняла карбованця і, подаючи його господині, сухо сказала: »Помешкання за мною, завтра переїду«. І справді, другого дня вона вже частувала Юлію Карлівну, хоч і ріденькою, але справжньою кавою в себе на новосіллі.

Нянька Оксана встигла вже посваритися з господинею, а Іполітко, вправляючи свої руки в киданні биток, вибрав собі за ціль білого півня, що ретельно перебирав сміття на подвір'ї; удар був просто геніальний, — бідолашний півень тільки крилами залопотів та й одразу ж дуба дав.

— От так битка, — вигукнув захоплений Іполіт — не дурно мамуня двадцятку заплатила!

Про трагічний кінець білого півня швидко дійшли чутки до вух господині; у хаті знявся галас, та такий, що якби не посередництво Юлії Карлівни, то Марії Федорівні довелося б того ж таки дня звільнити затишне помешкання; автім справа закінчилася півкопою.

Ця прикра подія мала, одначе, й ту добру сторону, що нагадала Марії Федорівні про те, чого вона приїхала до столиці. Вона зараз звернулася до Юлії Карлівни й прохала, щоб та ще завтра, якщо можна, послала їй якогось учителя з благородного пансіону, бо вона хоче спочатку приватно вдома приготувати Іполітка, а вже потім віддати його до пансіону.

Сказано — зроблено. Другого ж дня з'явився педагог з церковної школи, і вони вмовилися, щоб Іполітко ходив до вчителя на помешкання до обіду й по обіді, що йому буде так веселіше, бо в педагога вчилася на помешканні ще кілька хлопчиків. Покінчивши з цією справою, треба було подбати про другу, поважнішу. Марії Федорівні конче треба було повідомити листом одну свою

protégée, сусідку з села, про смерть Лізи, що стала саме в день її приїзду до Петербургу. Хто ж їй напише такого хитрого листа? Самій писати, так ще висміють, бо вона ж ледве вміє своє прізвище сяк-так нашкрятати; просити ж, щоб їй рекомендували писаря, не хочеться ще й тому, що він з Лізою знайомий; чорти його знають, може він уже знає, що вона справді Ліза, а не Акулька! Ні, йому не можна доручати такої важливої кореспонденції.

— Ох, я ж дурна! — вигукнула Марія Федорівна після довгого роздумування — та що ж я думаю, а вчитель нащо?

Зараз же послала вона Оксану закликати вчителя. Коли він з'явився, то вона попрохала його написати на спробу коротенького листа; а про що писати, — розповіла йому усно.

Педагог вислухав і, подумавши довгенько, сказав:

— Тема поважна, треба обміркувати. Я спочатку так тільки накидаю, а потім, коли вже апробуєте, то й начисто перепишу. Завтра буде готове!

— Добре, то ви принесіть до мене, як буде готове, — і вони попрощались.

За день чи два педагог з'явився до Марії Федорівни з розкішним рукописом під пахвою. Господиня запросила його сісти; він покірно сів на стілець і розгорнув рукопис, зразок каліграфії. Марія Федорівна, налюбувавшись письмом, просила педагога прочитати; він прочитав, чи, краще сказати, продекламував свій твір і, коли скінчив, задоволений з себе глянув на Марію Федорівну і шанобливо передав їй рукопис.

Марія Федорівна була дуже вдоволена з листа і, покликавши Оксану, наказала їй зварити каву, а тимчасом попрохала педагога ще раз прочитати лист, тільки не так голосно.

Підбадьорений такою прихильною увагою,

він прочитав ще раз, хоч і не так виразисто, зате з тихшим і глибшим почуттям, так, що, коли він прочитав речення: «і її любий погляд закрився для мене навіки», то Марія Федорівна навіть хусточку піднесла до своїх очей. Це, розуміється, не сховалося від ока щасливого автора, і було йому любіше за всякі подяки.

Марія Федорівна, почастивавши автора, попрохала в нього рукопис собі на памятку, а за працю запропонувала йому (правда, дороженько, але ж він не звичайний писар) карбованця сріблом. Автор великодушно відмовився, сказавши, що він винагорожений її ласкавою увагою, яка для нього — більша за всяку винагороду.

Сказавши ще кілька солодких слів про чутливе серце та про освічений розум своєї протекторки, себто Марії Федорівни, педагог вклонився й вийшов.

Другого ж таки дня Марія Федорівна сама понесла листа на пошту, зловила там якогось листоношу, попрохала його взяти штемпльовий коверт, запечатати листа й написати адресу.

— І цей клопіт скінчився, — сказала вона, виходячи з пошти.

Тепер зостався ще останній і найбільший клопіт: влаштувати Лізину кар'єру. Тоді вона цілком спокійно зможе зайнятися вихованням Іполітка.

V.

Час минав, як завжди минає, і кілька місяців пройшло, а Лізина кар'єра все ще не полагожена. Юлія Карлівна мало не щодня заходить до Марії Федорівни на філіжанку кави і оповідає про зовсім нецікаві новини, а про Лізин шлюб ані слова. Самій же Марії Федорівні не хотілось зачинати розмови, щоб не виявити, що це її дуже цікавить. Щоправда, вона натякала [на це] кілька разів, так, мимохідь, але та ніби не розуміла, і Марія

Федорівна не знала, зрештою, що й думати. А тимчасом Юлія Карлівна упала біля неї, як біля золотого кумира, захоплювалася знанням та хистом її ненаглядного, вже богатирської статури, юнака, але її заходи були зовсім даремні: Марія Федорівна, хоч і частенько діставала з села гроші, але їй показувала лише пакети з п'ятьма печатками та обмежувалася філіжанкою кави й шматком пирога в неділю.

Юлія Карлівна терпіла й чекала, а на дозвіллі благовістила в своєму кварталі, що її приятелька Марія Федорівна — напевне генеральша-багачка, що затаює своє багатство. Внаслідок таких чуток коло Марії Федорівни утворився чималий гурток знайомих і навіть приятельок. Щоправда, декотрі з них, побачивши, що генеральша труситься над кавалочком цукру й філіжанкою кави, вважали за краще не піддержувати надалі такого високого знайомства, але інші, а серед них і Юлія Карлівна, додержували правила: терпіння все переможе. Правило це, однак, не цілком справжувалося; Марія Федорівна була просто, як то кажуть, кремій. Проте, приятельки не зневірялись; були вони з тих жінок, що, як довідаються, що ти — людина грошовита, то хоч би ти їм своїх грошей і не показував, все ж на тебе будуть дивитись, як на Бога, і почнуть тобі молитися й поклони класти.

Кінець кінцем показалося, що Юлія Карлівна не така вже терпелива, як цього можна було сподіватися від чужинки. Не дуже то покладаючись на прийдешній пожиток, вона задумала таку історію.

Після довгого дождання та глибоких міркувань вона сама собі сказала: »Та що, справді, я дурна така, чи що? сижучу, згорнувши руки, та дивлюся на неї! Та хіба ж я дівку за спасибі вигодувала? Та ще й улаштуй її, каже, зроби їй кар'єру!

І все це — ні за що, задурно, та й дівчина — Богзна, хто вона така: не знати, чи Ліза, чи Акулька, і сама не знаєш, як її звати.» Даремне почекавши ще трохи, вона вирішила ближче зазнайомитися з Оксаною, покоївкою й куховаркою Марії Федорівни, — так, на кожний випадок, бо ж до того й професія Юлії Карлівни була така, що їй кожне знайомство личить. Якось вона зовсім випадково зустріла Оксану в крамничці і вмовила її знайти час, щоб хоч на хвилинку зайти до неї цими днями: вона, мовляв, хоче поговорити з нею про одну дуже цікаву справу. Оксана охоче погодилася, але вона не знала адреси Юлії Карлівни. Марія Федорівна, коли була потреба, посилала до Юлії Карлівни двірника або сама ходила, але Оксани не посилала, бо боялась, не без рації, щоб та не зустрілася там із Лізою. Юлія Карлівна з усіма подробицями змалювала Оксані і свій будиночок, і всі вулиці та проулки, якими треба до неї йти.

Оксана, дождавшись неділі, раніше впоралась, одпросилася до служби Божої, а сама подалася до Юлії Карлівни. Спочатку все йшло добре, всі вулиці й проулки вона пам'ятала, та назву самого дому й забула. Все таки, якось по прикметах, добилася вона й до того дому, а щоб упевнитися, чи це саме той дім, якого їй треба, заглянула до вікна й побачила дівчину, що її обличчя було закрите, бо сиділа вона, схилившись над якоюсь працею. Оксана постукала до вікна, з наміром запитатися про Юлію Карлівну; дівчина підвела голову, поглянула на Оксану та й зблідла. Оксана теж на лиці змінилася. Хвилинку помовчавши, дівчина ледве чутно промовила: »Оксано!« Оксана здригнулася: щось у тому голосі видалось їй знайоме й давно забуте; але вона стояла, все ще не розкриваючи рота.

— Оксано! — сказала вдруге Ліза — чи, може, це не ти, а так тільки — мара?

— Ні, це я, Оксана, — ваша нянька, якщо памятаєте!

— Памятаю, памятаю, — сказала Ліза й вибігла до неї на вулицю.

Довго вони, обнявшись, стояли на вулиці, не кажучи ні слова, поки одна з Лізиних подруг, уважаючи, що така сцена серед білого дня та ще й посеред вулиці — непристойна, вийшла до них і вмовила їх зайти до хати. Зустріла їх сама Юлія Карлівна, що випадково тут трапилась. Вона зразу ж збагнула, що їх не можна зоставляти самих, бо вони з дурного розуму можуть усі її наміри попсувати, а тому вона, привітавшись досить фаміліярно з Оксаною, повела її до своєї хати, посадила їх по [різних] кутках, і сама заходилася варити каву.

Кілька разів Ліза й Оксана, поглядаючи одна на одну, починали плакати. Юлія Карлівна, дивлячись на них, і собі плакала; але, коли вони починали розмову, то вона пильнувала, щоб їм якомога перешкодити. Вона вважала, що кожне порозуміння між ними не відповідає її далекосяглим планам.

Почастувавши Оксану кавою, вона відпровадила її аж за браму й твердо наказала їй нікому не промовитися, що бачила Лізу. — «Коли ж матимеш час, заходь до мене, Оксаночко», — дала вона, прощаючись.

Повернувшись до своєї кімнати, Юлія Карлівна задумалась, потім покликала Лізу, посадила її біля себе й ласкаво, наче кицька, почала її розпитувати:

— Скажи мені, любя Акулько, — говорила вона — що ти памятаєш з того часу, коли ти була ще на селі?

— Я памятаю тільки, що мене звали не

Акулькою, а Лізою, що ми жили з братом в одній кімнаті, що брат мій Коля був нещасний, сліпий хлопчик і що в нього спочатку була за няньку оця сама Оксана, а потім мачуха взяла її до себе, а йому, бідолашному, прислали якусь лиху сільську бабу, що йому не давала їсти. Так його, бідолашного, з нею я й покинула. Чи живий ще він, нещасний, тепер? — промовила Ліза й заплакала.

— Ну, а більше нічого не памятаєш? — спитала Юлія Карлівна.

— Ще памятаю й ніколи не забуду нашої мачухи. Я тут її якось раз побачила на вулиці й ледве не вмерла з переляку.

— А чи не памятаєш, якої губернії та якого повіту ваше село?

— Нічого не памятаю.

Юлія Карлівна не вважала за потрібне питатися далі; вона вдягла салоп і щось засмальцоване, подібне до капелюха, а Лізу вислала з хати, замкнула двері й вийшла на вулицю.

Вертаючись з гостей додому, Оксана ще на вулиці почула в помешканні гомін. »Чи то не злодії, не приведи Боже, забрались?« — ледве промовила вона й кинулася мерщій до хати, вбігла на сходи, а коли відчинила двері, то очам її представилася сцена, що її ледве чи бачила вона коли раніше, — хіба що мимохідь і то десь біля шинку.

Люта, наче скажена кицька, з піною на устах, стиснувши кулаки, стояла Марія Федорівна в нападній позиції, а проти неї в оборонній позиції античного войовника стояв Іполітко.

Коли Оксана ввійшла, Марія Федорівна наче отямилася, спустила кулаки й просичала: »Ох, ти ж, недолуде!« і, звертаючись до Оксани, сказала:

— Піди, заклич до мене цього дурного вчителя; гарних речей навчив він Іполітка.

Оксана пішла виконувати наказ.

Перед цією мало не трагічною сценою стала така подія. Відпустивши Оксану до церкви, Марія Федорівна й собі пішла до служби Божої. Вона хотіла й Іполітка взяти з собою, але в нього нагло заболіла голова, і він не пішов. Зоставшись сам, Іполітко відімкнув цвяхом маленьку шкатулку (він зробив надзвичайні поступи на шляху освіти) і почав шукати в ній того таємного сховку, що в ньому мамуня ховає гроші. Він уже зрозумів, чого варті гроші. До того ж страх як не щастило йому минулого тижня і в бабки, і в «три листики»; спробував був поставити на кін граматику Греча — не беруть! спробував був в орлянку грати, — і тут не пощастило, просто хоч вішайся, а в борг не вірять, хоч і зуть себе приятелями. Пробував був у мамуні просити, — де там, і слова сказати не дала! Що ж йому, справді, було далі робити? Звичайно, красти, а щоб далеко не ходити, він вирішив першу спробу зробити з мамуниною шкатулою; але, як злодій ще недосвідчений і нетерплячий, поквапився, забув про обережність і не завісив гачка на дверях. Саме в ту мить, коли таємний сховок перестав бути для нього таємницею, зненацька ввійшла до хати Марія Федорівна й остовпіла з жаху. Почалася страшна баталія, перервана, як ми бачили, поворотом Оксани.

За півгодини з'явився педагог у новому віцмундурі, з дуже святочним обличчям, але як витягнулось оте його всміхнене обличчя, коли роздратована, як левиця, Марія Федорівна привітала його такими словами:

— Наставники! Прекрасні наставники! Щиро вам дякую! — і вона зо злоти не могла говорити далі, а бідолашний педагог стояв, розкривши рота й вилупивши очі.

— Сердечно вам дякую! — продовжувала Марія Федорівна, ледве зводячи дух, — так... наставили, навчили, просвітили дитину! Дивіться, лю-

буйтеся на вашу просвіту. Він — моя дитина, моя єдина дитина — з вашої ласки, добродію, став злодій, грабіжник, а глянь — і розбійником стане! До всього того ви сами спричинилися, бо ви навчили його обікрасти мене, а потім передати вам украдені гроші.

— Пані добродійко, — промовив, задихаючись, педагог — ви брешете! Ви — просто скажена баба, та й годі! Я з вами й говорити не хочу! Прощайте!

І він обернувся до дверей. Марія Федорівна, не сподіваючись од покірливого педагога такої мови, так була спантеличена, що зовсім голову втратила, а поки стямилась, педагог був уже за брамою.

— Біжи, дожени, попроси на хвилиночку, хай повернеться, — говорила вона, штовхаючи Оксану в двері.

Оксана побігла сходами, а вона слідом за нею.

За хвилину педагог уже сидів на канапі й спокійнісінько слухав довгого оповідання про подвиги та здібності свого геніяльного учня. Дослухавши до кінця, він запитав:

— А чому ви напротязі всього минулого тижня не посилали його до мене вчитися?

— Як не посилала?! Він щодня акуратно ходив до вас, навіть і обідати не приходив додому.

— І на очі не бачив я його з самої неділі.

— Де ж ти волочився, га? — звернулася Марія Федорівна до Іполітка, але його вже й слід запав.

Довго міркувавши над тим, як направити біду, вирішили провадити навчання далі, бо Іполітко, як казав учитель, ще не опанував письма й російської граматики, а щоб він невчасно не волочився, стали на тому, щоб Оксана відводила його вранці до школи й приходила по нього ввечері.

Так і зробили. У понеділок вранці багато мешканців тихої вулички помітили сімнадцятилітнього юнака в курточці *à l'enfant*, що йшов до школи, а позад нього — літню служницю, що несла шкурятяну торбу з книжками та грифельну дошку. Поки Іполітко ходив сам, ніхто й не помічав його, а коли за ним почала ходити Оксана, всі почали пальцями показувати. Дивно!

Регулярне й одноманітне ходіння за Іполітком надокучило Оксані, і одного разу вона запропонувала йому прогулятися до іншої школи, а саме — до Юлії Карлівни.

Перша візита йому не зовсім сподобалась, хоч його й почастивали там цукерками; зате вже друга візита припала йому до смаку. Юлія Карлівна, щоб вільніше побалакати з Оксаною, послала його до своїх дівчат і гостро їм наказала, щоб гість не занудився. Оксана ледве його потім звідти витягла, так йому сподобалися дівчата.

І почав він із школи бігати до прекрасних сирен. Сирени незабаром почали в нього просити грошей за ті втіхи, що вони йому постачали.

»Грошей? А де ж їх взять, отих клятих грошей?« — міркував він собі. — »Хоч би мамуня скоріше вмерла, може тоді легше мені буде.«

Поки Іполітко розважався з дівчатами, Юлія Карлівна, частуючи цикорією простосерду Оксану, випитала в неї все, що їй треба було знати про Лізу, довідалася навіть і про губернію, і про повіт, і як село зветься, а довідавшись про все те, повідомила свого знайомого писаря з Головного Штабу, що вже готувався до іспиту на аудитора.

Прийдешній аудитор, довідавшись таких таємниць про свою любу Лізу, мало не збожеволів: »Це ж просто сліпа фортуна«, — так він висловився в захопленні.

На шлюб його з Лізою Юлія Карлівна, одначе, погожувалась тільки з умовою, що він од-

дасть їй половину посагу, який згодом дістане за Лізою.

Писар, розуміється, на все погодився, не сперечаючись.

Наприкінці вона намовила його написати прохання на імя обер-поліціймейстра, і вони попрощалися.

Тепер залишалося запевнити Лізу, що Оксана дурна баба та що вона все набрехала; що Ліза таки справді Акулька, а не Ліза, і не панночка, а справжня кріпачка, та що перед нею тепер така кар'єра, що вона, коли не буде дурна, згодом може стати й «високоблагородною».

— Ну, що ж, чи згода, Лі... Акулько? — спитала вона її.

— Згода, хоч на сажотруса згодна, тільки не держіть мене в цьому багні.

— Вже й багно! Дім, як кожний дім, не знати ще, що далі тебе жде.

— Гірше не буде.

— От тобі і вдячність! Ой, ти, негіднице, бач оділася на чужому хлібі... гультьяка!... мужичка!...

Налаявшись досхочу, Юлія Карлівна нашвидку вдяглася й пішла з дому, а щаслива наречена, зоставшись на самоті, гірко заридала. Юлія Карлівна попрямувала з доброю вісткою просто до Марії Федорівни і знайшла її в найліпшому настрої: вона дістала з села чималу пачку асигнацій та повідомлення, що сліпий панич упав до рову чи до якоїсь ями й зломив собі ногу.

Після перших ласкавих слів приятельки вдовилися на канапі, і Юлія Карлівна, трохи помовчавши, сказала:

— Ну, голубонько, Маріє Федорівно, ледве я її вговкала: «за писаря, каже, не хочу», — подавай їй урядовця!

— Ах, вона мужичка! — проговорила Марія

Федорівна — бач чого захотілось, — урядовця! А от як заберу на село, та віддам за пастуха, до худоби!

— Та хіба вона тільки таке товче! Вона каже, що вона не селянська дівка, а шляхтянка.

Марія Федорівна на лиці змінилася.

— Та я їй показала, яка вона шляхтянка: просто ляпаса дала та й примусила мовчати, — сказала Юлія Карлівна.

— От і добре, — промовила Марія Федорівна.

— Але ось іще що: жених пручається! Менше, як тисячу карбованців, каже, не возьму.

— Ач, писарчук поганий! Тисячу карбованців за кріпачкою! Та хто таке бачив?

— Та вона ж йому натовкла, що вона не проста, а шляхтянка.

Марія Федорівна знову сторопіла і, роздумавшись трохи, сказала:

— Чи не взяв би він хоч половину?

— Я вже йому сімсот давала, — і слухати не хоче.

— Не знаю, що й робити, — промовила, наче сама до себе, Марія Федорівна.

— Що робити? Давайте тисячу та й кінці в воду.

— Добре, згода, тільки після весілля.

— А він просить зараз: без грошей, каже, й до церкви не піду, а з грішми хоч у цю мить до вінця.

— Ну, та хай йому біс, дайте йому гроші, а я вам потім поверну.

— Та в мене й карбованця за душею нема.

— Що ж нам робити, хіба останні віддати? Та з чим же я сама зостанусь? Ну, та хай його дідько бере, аби тільки скоріш спекатися. Прийдіть до мене завтра, Юліє Карлівно, — додала вона, наче спам'ятавшись.

— Добре, зайду; тільки завтра — неодмінно, тому що в неділю можна буде й до вінця, а сьогодні, знаєте, четвер, — треба поспішати.

— Так, знаєте що, — зайдіть до мене за годину, або заждіть, я подивлюся, чи не знайдеться в мене вдома, — і вона вийшла до другої хати.

— Саме стільки, скільки треба, — казала вона, даючи асигнації Юлії Карлівні.

Та обережно взяла гроші і, уважно перелічивши, поклала їх до своєї брудної торби.

— Тепер милости просимо на весілля, приходьте хоч до церкви.

— До церкви зайду.

— Приходьте ж: у Знаменській вінчатимуться в 4-й годині по обіді.

— Добре, неодмінно зайду.

І вони попрощались.

Юлія Карлівна, ідучи по сходах, прошепотіла: «знає кішка, чиє сало зїла», а Марія Федорівна, zostавшись сама, легко зідхнула й собі прошепотіла: «хвалити Бога, збулася!»

Довго вона ходила по кімнаті, заклавши руки назад, потім враз спинилася серед хати, з усього розгону ляснула себе рукою по лобі й вигукнула:

— Гей, яка ж я дурна! Оксано, Оксано!

Вбігла перелякана Оксана.

— Чого ти, дурна, очі вилупила? Біжи мерщій, поверни скоріше Юлію Карлівну!

Оксана побігла.

— Тисячу карбованців! Ой, дурна ж я, дурна! — розмовляла сама з собою Марія Федорівна. — Тисячу карбованців, без розписки, без нічого, і кому? якійсь... тьху! соромно й вимовити! Та що це зо мною сталося? Ні, напевне вона мене заворожила! А що, як вона зречеться? Я це напевне знаю. Але дідько і з ними, і з тими грішми, — нехай куди схоче, туди їх і подіне, аби

тільки отої гультьяйки позбутися, а то вона мені, як більмо на оці... У неділю в четвертій годині... Піду, неодмінно піду.

І вона знову заклала руки назад і почала ходити взад і вперед по хаті, дожидаючи Оксани.

Тимчасом Оксана, добігши аж до самої хати Юлії Карлівни, здибалася коло самої хвіртки з Лізою.

— Здорова була, Оксано! От добре, щс ти прийшла, бо мені дуже треба було з тобою побачитися.

— Здорові були, панночко! Мені Юлії Карлівни треба.

— Та її нема вдома, ще зранку кудись пішла... Але ось що, Оксано: ти кажеш, що я панночка, а я ж така сама селянка, кріпачка, як і ти, а тільки ти... чесна, а я...

Ліза не мала сили далі говорити.

— Та що це ви, Лисавето Іванівно, та ви ж справжня, чесна панночка-шляхтянка.

— Хто ж це тобі сказав, що я панночка?

— Ой, Боже мій! хто сказав? Та хіба ж це не я сама на руках вас виносила! хто сказав? — добра мені річ!

— Юлія Карлівна говорить, що ти брешеш, що все це ти говорила мені жартома, що мені тільки голову морочиш.

— Брешу? я брешу? Та плюньте їй межі очі! Я брешу? Та я заприсягтися можу, до губернатора піду, до самого царя... Бач, держить панночку-шляхтянку, як якусь, прости мене Боже, дівку розпусну, та ще я й брешу... Ні, я їй доведу, що я не брехала...

— Слухай, Оксано, — спинила її Ліза — вона ж мене заміж видає.

— Що ж, щастя, Боже. Святе діло, якщо це шляхтич, бо вам за неблагородного не можна виходити.

— Він тепер покищо тільки писар, а швидко буде благородний.

— Отож бо й воно, — мусить бути неодмінно благородний.

— Та я рада хоч за ката, аби мені вирватися з цього содому! — Ліза заплакала.

— Та що ви, що це ви, панночко! Такі слова говорите, — за ката!

— Ой, Оксано! Якби ти знала, що я терплю тут, то б не те сказала!

Саме в цю хвилину відчинилися двері на вулицю, з них виглянула якась неголена фізіогномія в гальюнах та й гукнула: »Лізо!« — і двері знову зачинились.

— Ідіть, панночко, вас кличуть, а я побіжу, — мене, мабуть, там пані жде, не діждеться. Бувайте здорові!

— Прощай, Оксано! Приходь на весілля!

— Прийду, неодмінно прийду, — казала Оксана, перебігаючи вулицю.

— Де це ти волочишся? — таким запитом зустріла її Марія Федорівна, коли вона повернулася.

— Та я її не здогнала, бігла аж до її дому, але її там нема, кажуть, як вийшла зранку, так і не верталася.

— Та ти вже й про дім її знаєш? Ах, ти огидна тварюко! Та чи знаєш ти, що це за дім, ти — гультяйко?

— Дім, як дім, аджеж туди й Іполіт Іванович зволили ходити.

— Що?

— Там і наша панночка Лисавета Іванівна живуть!

— Що?

— Я кажу, що там...

— Мовчи, — язика відріжу! Геть!

Оксана вийшла.

На Марію Федорівну гістерія напала й надвечір вона мусіла лягти до ліжка.

Другого дня оточили її постелю безкорисливі приятельки й порадили їй на ніч напитися малини, що вона й зробила, хоч од того їй ані трохи не полегшало.

У неділю, хоч і як тяжко це було Марії Федорівні, вийшла вона з дому точно в третій годині. Хотіла й Іполітка взяти з собою, та він пішов до вчителя повторювати завдання. На вулиці трапився їй візник (на ті часи це була незвичайна річ на Песках). Вона спитала в нього, скільки возьме до Знаменської церкви; той сказав їй: »двадцятку«; вона вилаяла його й попленталася пішки. Години до шостої сиділа вона біля церковної огорожі, а про вінчання не було й чутки. Нарешті вона встала й пішла додому, кажучи сама собі: »Мабуть, вони в іншій церкві звінчалися. А ну ж, пройду повз дім Юлії Карлівни!« І вона подалася до того дому.

Ще здалека, не доходячи до дому Юлії Карлівни, вона почула музику й співи. »Так воно й є, весілля«, — подумала вона, підійшла весела до самих вікон, зазирнула до одного з них, і що ж там побачила? Сором і жах! Її любий Іполітко п'яний, в подертій сорочці, без шлейок та іншого, танцював з так само не зовсім тверезою розпусно-веселою дівчиною під смутні звуки фортепіана. Так ось де він брав перші лекції цього великого мистецтва, якому так щиро дивувались салдати в фортеці О[рській]!

Намилувавшись на свою любу, єдину дитину, на свого прийдешнього дідича, вона так-сяк перейшла на другий бік вулиці й сіла на хіднику відпочити. Саме в цей час одчинилася хвіртка, і на вулицю вийшла сама Юлія Карлівна з якимсь військовим писарем. Він зграбно, справді по-пи-

сарському, вклонився й пішов в один бік, а Юлія Карлівна в другий.

— Так у них нічого не відбулося, — подумала Марія Федорівна і, набравшись сили, підвелася й покликала Юлію Карлівну.

Та підійшла до неї, наче б нічого не сталося, привіталася й спитала про здоров'я.

— Та здоров'я моє не таке ще погане, а погане те, як ви зо мною повелися. Та що це ви, справді (тут вона заговорила голосніше), що ви мене в дурні пошили, чи що? Де ж вінчання?

— Яке вінчання?

— А те, що мало бути в Знаменській церкві?

— От, — а я й забула; ну, та ще встигнемо перевінчати, аби посаг був готовий.

— Який посаг?

— А той, що я про нього вам казала, — тисяча карбованців.

— Та я ж вам їх дала!

— Ви мені згідно з контрактом винні були за Акульку й віддали той борг, а тепер збирайте посаг для Лисавети Іванівни Хлюпіної. Зрозуміли тепер?

Марія Федорівна ледве дослухала й напевне гепнула б на брук, коли б Юлія Карлівна її не піддержала. Цілу оту сцену бачила Ліза через вікно, і коли дійшло до умлівання, кинулася на вулицю, підбігла до зворушливої групи й почала пособляти Юлії Карлівні приводити до пам'яті Марію Федорівну. Коли Марія Федорівна опритомніла й подивилася навкруги, то не сказавши ані слова, плюнула межі очі Юлії Карлівні та й пішла хутенько вулицею.

— Що це означає? — спитала Ліза в Юлії Карлівни.

— Божевільна, та й годі.

І вони дивилися їй услід, аж поки вона не дійшла до рогу вулички, і повернулися додому.

Марія Федорівна зовсім розгубилася. Так часто буває, що найзапекліший, найметкіший злочинець занепадає духом од єдиного слова, що відкриє його злочин.

Скаженіючи, рвала вона на собі волосся. Гризла собі руки, немилосердно біла Оксану й проклинала свого любого Іполітка, а він, щоб уникнути всякого річевого доказу материного гніву, а, може, й прокльонів, декілька день не з'являвся додому; але де він перебував, — ніхто не знав.

Нарешті Марія Федорівна трохи вгамувалася й поважно занедужала. Знову приятельки в один голос порадили їй напитися малини. Вона випила, але малина не помагала, ромен — також. Приятельки ойкали й далі вже не знали, що радити. Так перебула вона місяців два; приятельки, одна по одній, її покинули; Іполітко по кілька день не показувався; одна тільки Оксана, як вірний пес, її не покидала.

А тимчасом Юлія Карлівна з майбутнім аудитором надумали таке. Вони написали, ніби від Марії Федорівни, до священика на селі листа, додавши пять карбованців асигнаціями, з просьбою, щоб він зажадав з консисторії посвідку про народження й хрещення Лізи.

Чимало здивувався пан-отець Єфрем, діставши таке посланіє. Нещодавно читав він листа, повного сліз та зідхань з приводу смерти Лисавети Іванівни. Він і панахиду вже відправив за спокій її душі, а тепер вимагають посвідки її уродин і хрещення. — »Дивно«, — подумав він, і послав паламаря до міста по штемпльовий папір, а сам тимчасом розповів попаді своїй про цю дивну пригоду. Попада не забарилася і повідомила про це управительку, управителька — сусідку-одно-

дворку, та — дідичку, свою протекторку, а дідичка — дідичів, так що, поки пан-отець Єфрем дістав з консисторії Лізину метрику, то вже ціла губернія знала про цю дивну подію. Кожний, розуміється, пояснював її по-своєму, але до суцєї правди ніхто не добрався.

Пан-отець Єфрем, діставши посвідчення, вислав його на зазначену в листі адресу, себто на імя Юлії Карлівни, яка, здобувши цей дорогоцінний документ, послала його майбутньому авдиторові. Вирішили негайно взятися за справу, себто приступити до Марії Федорівни, щоб вона видала йому тисячу карбованців на шлюб. Спочатку написали листа, але на нього відповіді не дістали, бо Марія Федорівна вміла читати тільки друковане, а писаного — не навчилася; показати ж кому листа вона боялася, здогадуючись, що він в собі нічого доброго не містить.

Певного ранку Юлія Карлівна персонально з'явилась по відповідь, і, побажавши доброго ранку, сказала:

— Я до вас, Маріє Федорівно.

— Бачу, що до мене, але з чим?

— З чим... гм, з чим? За грішми, Маріє Федорівно.

— Хіба ж я вам винна, чи що?

— Винні, Маріє Федорівно.

— А скільки, — хотіла б я знати?

— Всього тільки тисячу карбованців.

— Знову тисячу карбованців?

— Так, так, Маріє Федорівно.

— Ах, ти душогубко! ах ти ж кровопийнице! ах ти... — тут уже посипалися такі примовляння, що ані словами не переказати, ані пером списати.

Юлія Карлівна хоч би бровою повела, наче б усе те її не торкалося.

— Так ви не дасте тисячі карбованців? —

запитала вона, коли Марія Федорівна трохи вгамувалася.

— Не даю, та й край, — одповіла вона.

— Про мене, як хочете! Значить, я завтра можу вже повідомити обер-поліціймейстра про Лізу?

Марія Федорівна тільки поглянула на неї, та не промовила ані слова. Юлія Карлівна теж мовчала. Так минуло кілька хвилин. Потім Марія Федорівна мовчки підвелася, зняла з стіни образ і, даючи його Юлії Карлівні, сказала:

— Присягніть мені на образі святого мученика Іполіта, що ви вже завтра все це скінчите.

Юлія Карлівна вимовила: «Присягаю!», навіть перехрестилася по-православному.

Марія Федорівна вийняла з шкатулки пачку кредиток і, відлічивши тисячу карбованців, мовчки віддала гроші Юлії Карлівні, яка так само мовчки взяла їх, перерахувала і, поклавши до торби, сказала: «до побачення, Маріє Федорівно.»

— Ні, не до побачення, а зовсім прощайте, я завтра ж їду до себе на село.

— Та ви хоч до неділі почекайте, у неділю неодмінно звінчаємо.

— І без мене звінчаєте. Прощайте!

— Ну, ваша справа. Прощайте, коли не хочете, — і Юлія Карлівна вийшла.

Ближчої неділі тихо й скромно відбулося вінчання в Знаменській церкві. Серед інших цікавих була в церкві й Марія Федорівна; коли все скінчилося, вона підійшла до Лізи й привітала її з приводу взятого шлюбу.

Ліза зойкнула й зомліла, а Марія Федорівна хутко зникла серед натовпу.

Весело повернулась вона додому й дала наказ Оксані збиратися в дорогу.

— Досить з мене, — додала вона. — Натішилася я в цьому клятому Петербурзі, тепер ще

зосталося оженити Іполітка, і на тім справам кінець.

Оксана, побачивши пані в доброму настрої, випросилася з дому й дістала дозвіл. Марії Федорівні й на думку не спало, що Оксана випросилазя на весілля до Лисавети Іванівни.

Весілля було бучне. Серед гостей визначився Іполітко, який до ранку так насмоктався, що його там і спать поклали.

Другого дня Іполітко почув себе погано, і почув себе ще гірше, коли йому сказали, що він заставив за три карбованці свій макінтош у Юлії Карлівни, щоб зробити подарунок молодій. Іполітко, поміркувавши трохи, пішов до Юлії Карлівни, впав перед нею навколішки й виблагав назад курточку й плащ тільки до вечора. Юлія Карлівна змилосердилась і оддала.

Так-сяк одягся він і вийшов на вулицю. Куди його тепер іти? Він задумався, бо було не до жартів. Матері боявся й на очі показатись, а три карбованці мусів дістати, бо інакше Юлія Карлівна й на поріг не пустить з порожніми руками, а це було йому гірше за все на світі.

Думав він, думав та й видумав такий немудрий, але певний проєкт: »Мамуня тепер — думаз він — уже третій місяць хвора і з дому не виходить, — отже, всі можуть повірити, що вона вмерла, і, якщо я, не заходячи додому, обійду всіх її знайомих і попрошу, щоб дали, хто скільки може, на материн похорон, то невжеж не назбираю трьох карбованців? Це ж дурниця! Та сама майориха Поталкуєва три карбованці дасть. Ура! Прекрасно! Я ж тобі покажу, погано чухонко, що я чесна людина«, — і надхнений такою справді геніяльною думкою він мало не бігцем пустився вулицею.

Другого дня, десь біля десятої години, почали сходитися приятельки на винос тіла небіж-

чиці Марії Федорівни. Уявіть собі їхнє здивовання, коли їх зустріла ніби померла Марія Федорівна й почала дякувати, що не забувають її. Вона думала, що приятельки, довідавшись про її скорий відїзд, прийшли попрощатися з нею. Незабаром вона дуже розчарувалася. Спочатку одна, далі й друга, й третя приятельки не видержали й розказали про справжню мету своєї візити.

Марія Федорівна, хоч як здержувалась, та не мала, одначе, сили дослухати красномовної повісти про авантури свого Іполітка; вигнала геть своїх приятельок і послала Оксану по вчителя. Коли скромний педагог прийшов, вона попросила його написати заяву до поліції про те, що її син пропав, і зараз же послала той папір до поліції, а педагогові дала сороківку і просила його купити аркуш штемпльового паперу за п'ятнадцять копійок сріблом.

Того ж дня надвечір поліція повідомила Марію Федорівну про знайдену вівцю, запитуючи одночасно, що з нею робити. «Квартального», що прийшов до Марії Федорівни повідомити її про блудного сина, вона попросила написати, до кого слід, папір про те, щоб прийняли Іполіта до міської в'язниці на переховання.

Другого дня Іполітко уже машерував із шнурком на руці, зручно прикриваючися коротеньким плащем, в супроводі поліційного вартового просто до Литовського замку.

Того ж дня по обіді за столом у Марії Федорівни сидів сумирний учитель і майстерно виписував на штемпльовому папері прохання на ім'я царя, щоб було вписано до війська рядовим солдатом сина дідички вдови Хлюпіної за нешанування матері.

Згода на прохання прийшла скоро, і одного гарного ранку Іполітко в ґурті арештантів вийшов з Литовського замку на московський шлях — трактом у напрямку до Оренбургу.

Не встиг ще Іполітко перелічити етапів між Москвою та Петербургом, як до Марії Федорівни прийшов той самий квартальний і повідомив її, що вона арештована у власному помешканні з наказу »Управы Благочинія«. Сталося це саме того дня, коли вона збиралася покинути назавжди огидний для неї Петербург. Квартальний ввічливо вклонився й зник, залишивши по собі слід, себто поліціанта біля брами.

За тиждень після Лізиноного шлюбу чоловік її, научений Юлією Карлівною, жваво, чітко й доладу написав прохання й передав його до канцелярії міністра внутрішніх справ. Прохання розпечатав сам міністр і наказав його розглянути. Почався розслід, і з'ясувалося, що прохання, хоч і яке неймовірне здавалося на перший погляд, відповідало таки правді. Марію Федорівну заарештовано і призначено над нею слідство, з якого виявилось, що була вона винна в тому, що гнобила дітей свого чоловіка від першого його шлюбу та намірялася позбавити їх спадщини на користь свого сина Іполітка. За все це засудив її суд на заслання до далекого жіночого монастиря на вічну епітимію.

Так скінчилися лихі хитрування Марії Федорівни, і тепер вона, позбавлена всього, навіть особистої свободи, в тісній, похмурій келії »гниє, як отруений щур у норі«, за виразом автора »Подорожі Гуллівера«.

Лисавета Іванівна після того, як привела свої справи до доброго кінця, виїхала з столиці разом із своїм чоловіком, вже не простим писарем, а колезьким регістратором. Юлія Карлівна просилась теж з ними на село за матусю, чи хоч за ключницю; але їй рішуче відмовили, і вона зосталася, як і раніше, власницею відомого закладу.

У цілому світі, а точніше в цілій губернії, вже була відома історія сумних Лізиних пригод.

і тому сусідки-дідички зустріли її з одвертими обіймами, як героїню справжнього роману.

Небавом занедбане село почало відновлятися. Лізин чоловік показав себе дуже добрим сільським господарем, так що занедбане господарство пішло в рух. Одне слово, все воскресло з появою Лисавети Іванівни, але найбільше відчув її присутність бідолашний сліпий Коля. Вона з ним ні на хвилину не розставалася, ходила за ним, як найдбайливіша нянька і найніжніша сестра.

Він, як і раніше, ходив до церкви, як і раніше, любовно виконував обов'язки дяка й паламаря. Це було його єдине й дороге серцю зайняття. Часто, вертаючися пізно з всенощної, він тихо, з невимовним сумом, співав: »Все упованіє моє на Тя возлагаю, Мати Божія, сохрани мя под кровом Твоїм.«

1855. 24. I. — 20. II.

Новопетровський форт.

КАПИТАНША

Року 1845-го, того самого року, коли повінь на половину зруйнувала місто Кременчук (Крюків цілий остався), а в Києві вода аж до Братського монастиря підійшла, — саме того критичного року, в кінці місяця березня, виїхав я з Москви Тульською шосею, що саме тоді почали нею їздити. Їхав я (завважте: поштовим возом з підставними кіньми) два тижні до Тули та тиждень до Орла, разом три тижні. А щό я перетерпів за ці три тижні, того жадним пером не сила списати. Одне тільки скажу вам: знаючи не з опису якогось туриста, а з власного досвіду, скільки коштує тарілка капусняку з скибкою хліба на поштовій станції, і таким чином практично ознайомившись із комфортом поштових станцій, я, виїжджаючи з Москви, напакував чималий кошик усяким соленим та вуженим добром. І що ж? Усю оту благодать довелось мені покинути вже на другій станції, себто в місті Подольському, з тої причини, що все оте (та й я сам) скупалося кілька разів у брудній сніговій воді. Розважливість промовляла за тим, щоб повернутися до Москви, але де там! толкуй з упертою головою, бо, між нами кажучи, і я таки не останній серед своїх земляків щодо цієї чесноти, себто впертости, що її ми з увічливости силою волі називаємо. Отож од Подольського до Тули подорожував я на харчах св. Антонія, а від Тули до Орла теж на цих самих харчах, бо місто Тула, хоч і вславлене своїми рушницями та гармоніями, але ковбасною крамницею похвалитися не може. Отже, в Тулі я ледве знай-

шов соленого судака, привезеного з берегів або синього Дону, або Уралу, а може й з берегів матушки-Волги. З такими харчами доїхав я до міста Орла. Спинився я в гостиниці тут таки біля поштової станції, але другого дня, як обрахував свою касу, то тільки ойкнув! Мав я готівкою одну асигнацію в три карбованці та копу дрібних, а з Москви взяв з собою рівно сто карбованців сріблом. Як його було з такою сумою не доїхати з Москви до Києва? А отжеж сталося так, що я тільки до Орла доїхав, а там, себто в Орлі, я й сів, як рак на мілині. Не жартома я задумався й після сугубих роздумувань пішов шукати заїзду. Знову лихо — Ока й Орлик затопили не тільки всі заїзди, але й велику частину самого міста. Повернув я до своєї кімнати ще сумніший, ніж із неї вийшов; задуманий сів коло вікна та й дивлюся на вулицю, аж ось вулицею чвалає великий віз із будою, запряжений парою миршавих конячок, а біля возу йде з батіжком у руці — невеличкого зросту, черватенький, з рудою борідкою, мужик. Ага, приятелю, гадаю собі, саме тебе мені й треба! Відчинив я вікно та й гукнув:

— Гей, хлопче-молодче!

Мужик спинився, скинув шапку і, позирнувши на вікно гостиниці, побачив мене й сказав:

— Це ви, пане, кличете?

— Я.

— А чого вам треба? — спитав він.

— А ось чого. Ти візник?

— Звісно, візник!

— А з котрої губернії?

— Тутешньої губернії, пане, а повіту Митрівського.

— А чи не хотів би ти, голубе, на Святих дома побувати? (Це було на шостому тижні великого посту).

— Як не хотіти, пане; звісно, що хотів би, та як його впорожні вирушати самому?

— А хочеш, я знайду тобі подорожнього до Глухова?

— Як його не хотіти? та про мене хоч і до Москви.

— А ти знаєш, де Глухів?

— Чому ні, — за Митровським. Ми й у Києві бували нераз.

— А багато возьмеш?

— З пуда мабуть, пане?

— Про мене, нехай і з пуда.

— По два з копою, пане!

— Добре, згода, але з умовою, що гроші дістанеш у Глухові.

— А задаток, пане?

— Та там у Глухові й задаток.

Мужик почував потилицю і, подивившись на мене з хвилину, спитав:

— А коли їхати, пане?

— Та про мене хоч і зараз.

— Зараз, пане, не можна: трохи конячок підгодувати треба.

— Де ж ти їх годуватимеш? Як тебе знайти?

— Та тут таки на вулиці; бач, як заїзди всі позаливало водою, де його годуватимеш?

І з цими словами привернув до паркана й почав випрягати коні.

Я вийшов до нього на вулицю, оглянув віз. Віз був укладистий, геть увесь критий, як жидівська бричка.

— Який же ти крам перевозиш у цьому посуді? — спитав я в нього.

— Який крам? От тепер хоч і вашу милость повезу, а сюди якусь пані привіз із Митровського; до дітей приїхала, чи що; у школі якійсь вони, чи то в корпусі, — каже; та вже й злюща, Господь із нею, — тільки й робить, що дівку бє.

— А як гадаєш, — виїдемо сьогодні, чи ні?
Мужик подивився на сонце й сказав:

— Краще, пане, заночуємо.

— А може й справді заночуємо.

І я знічевя пішов вештатися по місті.

Проходячи мимо крамниці з тютюном, серед виставлених у вікні пачок тютюну з різними малюнками я побачив теж і гармонію. У моїй подорожі не заносилося на більшу різноманітність. Ану ж, — думаю — куплю гармонію: хоч дітей буду по заїздах потішати. Купив я гармонію й повернувся на квартиру; на квартирі ж, одпочивши з прохідки, завдав я собі таке питання: а що, як мій приятель у Глухові, на якого я, як на кам'яну гору, надію покладав, не матиме грошей, — що я тоді робитиму? Щоправда, маю я в Глухові ще одного приятеля, на якого вже напевне можна покладатись, бо ж він самої порцелянової глини за рік продає тисяч на сто, — якжеж на нього не надіятись? Але річ у тому, що він — пан, як то кажуть, на всю губу. В нього до обіду інакше й вийти не можна, як у фраку, а це якраз мені й було не до вподоби. Воно й справді смішно: жити на селі й щодня чепуритися, — ка-зна що! Воно ще доречі на похороні або на весіллі, чи якомусь іншому святі, а без того — це ніщо інше, як безглузде наслідування англійських лордів. Отож після довгого роздуму написав я листа до Києва й прохав, щоб вислали мені грошей до Глухова та адресували на ім'я не того приятеля, що продає порцелянову глину, а на ім'я його сусіди, пенсіонованого ротмістра.

Влаштувавши все, як годиться статечній людині, я другого дня до схід сонця впакувався до фургону й щасливо добрався до заїзду, що віддалений був од міста Орла на двадцять п'ять верстоз. Тут було б дуже доречі описати з усякими подробицями заїзд; але тому, що цей tableau

de genre уже багато людей списувало, не тільки прозою, але й віршами, то я вже й не зважуюся змагатися з жадним із тих дозвільних описувачів, навіть із найбільш »гомерівським« віршованим описом заїзду, що надрюкований, не пригадую, в якому саме журналі, де порівнюється цей опис з Іліядою.

До міста Кроми прибули ми вночі, а вдосвіта вирушили, — отже про місто Кроми теж не маю що сказати, хіба тільки те, що за тарілку пісного капусняку з мене взяли півкопи сріблом, — власне за те, що я раніше не поторгувавсь. Оце й усе, що можу сказати про місто Кроми.

Сонце вже досить високо підбилося, коли я прокинувся в своєму фургоні. Прокинувшись, я вистромив голову, щоб подивитися на світ Божий та спитати в Єрмолая (так звали мого візника), чи далеко ще до заїзду.

— Та ось, як заїдемо на горбок, там і заїзд буде, — відповів Єрмолай.

Я глянув навколо: думав, що справді десь побачу хоч малесенький горбок; де там — рівнина, одноманітна рівнина, перетята чорною смугою поштового шляху, обтиканого де-не-де рокитником та строкатими стовпами, що їх звать верствами.

Незавидний, правду сказати, краєвид, а якщо взяти на увагу мою нешвидку подорож, то він здаватиметься навіть нудним. Що маєш робити? Читати нема що, думати нема про що (за тих часів я ще повістей не komponував). Отож полежу, полежу я в фургоні та й вилізу з нього; перейду верству, другу пішки та й знову до фургону, пограю на гармонію, а Єрмолай потанцює. Він мало що й сідав на передок, увесь час ішов собі з батіжком побіч конячок і, коли я зачинав грати на гармонію, то він брався до танцю, — спочатку танцював поволі, потім — скоріше, а коли розпа-

лявся, то, звертаючись до мене, мало не верещав — вигукував:

— Шпарчіше, пане, шпарчіше!

От я йому шпарчіше заграю, а він шпарчіше затанцює, а там, дивись, і заїзд.

Отак ми з Ермолаєм коротали час і дорогу аж до Ясмани (перша станція на Чернігівщині). Не встигнеш переїхати через гряницю орловської губернії, як декорація вже й змінилася: замість рокитнику, вздовж шляху пишануться високі розлогі верби; у першому селі Чернігівщини маєте вже біленькі хатки, соломою криті, з димарями, а не сірі, рублені «ізби»; одяг, мова, обличчя — все, все інше. І вся ця зміна відбувається на протязі двадцяти верстов; за якусь одну годину ви вже почуваете себе наче серед іншої атмосфери. Принаймні я себе завжди так почував, скільки разів не їздив тою дорогою. Коли їдеш з Києва через Чернігів, то, хоч і почуваш себе по той бік Десни вже не на Україні, проте там є хоч невеличка інтонація, а між Ясманню та Глуховим — ніякісінької. Проїхавши верстви зо дві чи зо три від Ясмани, я побачив праворуч, недалеко від дороги, вже не сірий, рублений, з міцною брамою заїзд, а білу, з соломяною стріхою, між вербами, корчму. Вигляд цієї першої корчми нагадав мені пісню, яку я чув ще за дитячих років, що починається так:

Ой, у полі верба,

Під вербою корчма.

До Глухова можна було б іще засвітла доїхати, але мені так подобалася ця корчма, що я попросив Ермолая спинитися й заночувати в ній, на що він залюбки погодився, бо в корчмі, як він казав, усе дешевше, ніж у місті.

Порівнявшись з самою корчмою, ми спинилися, і я побачив чоловіка, що не звертав на нас ніякісінької уваги. Чоловік цей був одягнений до-

силь дивно: в сіру військову шинелю, підперезану, замість пояса, перевеслом з соломі, на голові чорна бараняча шапка і граблі в руці. Я виліз із возу і, підійшовши до нього, спитав:

— Чи ви — господар?

— Авжеж господар, — одповів він, ледве глянувши на мене.

— А сіно в вас єсть?

— Авжеж єсть.

— І овес єсть?

— Авжеж єсть.

— А буде що повечеряти?

— Авжеж буде!

Після цього чоловік, що зо мною розмовляв, звернувся до мого візника й зовсім непривітно сказав йому:

— Чого ж ти там стоїш, московська вороно, чому не заїздиш? — і сам пішов одчиняти ворота корчми.

Мені сподобався мій оригінальний земляк, як господар заїзду на великому шляху, — особливо після орловських двірників, що зустрічають тебе за півверстви, скидають шапку, кланяються, божаться, що в них все є, окрім пташиного молока, а насправжки знайдеться тільки овес та пріле сіно, а повечеряти або пообідати, особливо у великий піст, і не гадай: подадуть тобі капусняку з смердячою олією та й здеруть півкопи сріблом, коли наперед не поторгуєшся. Поки небалакучий господар одчиняв і зачиняв ворота своєї корчми, я пішов розмяти затерплі від довгого сидіння ноги.

Корчма була старанно вибілена, а вікна обведено жовто-гарячою глиною; стодола, що прилягала до корчми, так само акуратно обмазана була жовтою глиною; взагалі вигляд корчми вказував на те, що за кілька день у людей буде велике свято. По другий бік корчми я побачив тин, що підходив до самої будови, — невидана річ

біля корчми. Я підійшов ближче. За тином дві жінки копали грядки; одна з них щось оповідала, а друга так дзвінко та щиро сміялася, що я й собі мимохіть засміявся. Та, що оповідала, була вже не перволіток, а та, що сміялася, була тількищо розквітла чорнобрива красуня і скидалася на дочку, а не на подругу першої. Не встиг я їх добре розглядіти і наслухатися гармонійного сміху красуні, як із-за рогу корчми показався сам господар і покликав їх до хати варити вечерю. Я й собі пішов слідом за ними до хати. Біля дверей зустрів я господаря. Він мені побажав доброго здоров'я й запросив увійти до світлиці. Я ввійшов до просторої, чепурно вибіленої хати, поділеної в усю довжину, як стіною, білою кахльовою грубою (Біронівщина); під стінами стояли навколо лави, а поміж ними горував дубовий чисто вимитий стіл; на стіні в кутку висів образ, прикрашений свіжою вербою, засохлою мятою та васільками.

— Просимо сідати — сказав хазяїн, скинувши шапку; — тут ми самі живемо, — додав він — а для чужих людей єсть у нас друга хата

— А що, господарю, — спитав я, сідаючи на лаву — чи не можна у вас дістати горілки?

— Чому не можна? Вам півкварти, чи цілу квартиру? — спитав він.

— Хоч і півкварти для першого разу.

— Добре, — сказав він і вийшов з хати.

Незабаром він повернувся з чаркою й карафою, а за ним ішла з тарілкою та рушником у руках весела городниця. Це була найчарівливіша чорнява дівчина шіснадцяти або п'ятнадцяти літ, струнка, гнучка, як молода тополя; її волосся, густе й блискуче, було повязане чорною стрічкою й прибране свіжим зеленим барвінком.

Вона вкрила край стола рушником, поставила тарілку з якоюсь соленою рибою, поклала на стіл

дві скиби білого хліба і, посміхнувшись, вийшла з хати. Проводивши очами красуню, я звернувся до господаря:

— А що, земляче, чи не випити нам по чарці горілки?

— Чому не випити? — відповів він і сів на лаві.

Я випив горілки й господаря почастивав; трохи згодом я ще раз почастивав його і спитав:

— Здається, ви, господарю, у москалях служили?

— Авжеж служив.

То ж то ви добре по-московському говорите.

— Отак пак! У владімірській губернії шість років стояли, та щоб не навчитись говорити по-московському.

Добряга не помітив мого жарту; за те я йому налив іще чарку горілки.

— А що, мабуть і на француза ходили?

Питання це завдав я тому, що помітив у нього нашиту на шинелі блакитну стрічечку.

— Авжеж ходив! — одповів він.

— Чимало, мабуть, їх, клятих, на багнет понасажували?

— Ані одного!

— Чому ж це так сталося? — спитав я не без здивовання.

— Я музикою був, — відповів господар.

Це мене ще більше здивувало, бо ані в його обличчі, ані взагалі в його рухах не помітно було нічого такого, що б зражувало в ньому віртуоза.

— На якому ж струменті ви грали? — спитав я в нього.

— На барабані, — відповів він, не міняючи голосу.

Але на цьому дзвінкому інструменті ледве чи ти відзначався, — подумав я, дивлячись на

його чесний виразистий профіль, а він сидів собі на лаві і, зігнувшись, бовтав ногами, як то роблять малі діти. Я сподівався — і досить слушно, — що почую від нього про якісь геройські подвиги під час боїв, про якусь приватну каверзу, що про неї ніде не можна прочитати, навіть у »Запискахъ русскаго офицера«, та ба! він був музикою, а до того ще й брехуном не був. Та я все ще не втрачав надії викликати його на оповідання, а тому запропонував йому ще чарку горілки; він охоче прийняв, і, коли витер полою шинелі свої білі вуса й крякнув, я спитав його ніби випадково:

— А в німецьких землях і у Франції таки довелося побувати?

— Довелося. У самій Франції два роки стояли.

— Як же ви розмовляли з французами?

— По-французькому, — відповів він, не запинаючись, і трохи згодом додав:

— Я й по-французькому, і по-німецькому вмію. Ще в десятому році, коли йшли ми з-під турка, один угорець мене навчив, царство йому небесне!

Я, правду сказати, по-всякому вмію, — додав він самовдоволено. — Наприклад, стоїмо ми табором під самим Парижем: тут і прусак, тут і цісарець, і англієць, як той рак червоний, і синеполий швед, — і Бог його знає, звідкіля той швед прийшов! До самого Парижа його не бачили, а тут мов із землі виріс. От вони гуляли по таборі та між собою по-своєму розмовляють. От, кажуть, завтра, дасть Бог, вступимо до Парижу, а там, комрад, — і махен вейн, і закусимо, комрад, і мамзельхен лібер, і всього вволю. А я хожу собі між ними, вуса покручую та й думаю: не хваліться, комради, — ще побачимо, що з того буде. Через день, чи через два одягли нас, вишикували, перевели через Па-

риж церемоніяльним маршем, не дали й води напиться; вже верстов 20 за Парижем дали нам дух перевести. От я підхожу до цісарця та й кажу йому по-цісарському: а що, ко м р а д , Париж — гарне, кажу, місто: і вейну, і мамзельхен, всього, кажу, вволю.

— О, дер дейфель! — каже — щоб він їм до тла вигорів!

— Тож то, — кажу йому по-цісарському — було б не хвалитися, ідучи на рать!

— А що, земляче, чи є якась різниця між французькою та німецькою мовою? — спитав я в нього.

— Малность різниці! Так що, як умієш добре по-німецькому, то й з французом можна поговорить; малность різниці, — повторив він, закручуючи свої білі вуса.

У цей час завіса відгорнулася, і до кімнати ввійшла з свічкою в руці та сама жінка, що я її мигцем бачив на городі. Була це по-міському чепурно одягнена немолода вже жінка, високого зросту, з жвавими чорними, глибоко запаленими очима і взагалі з милим, виразистим лицем. Вона поставила на столі свічку, поглянула на мого співрозмовника і, звертаючися до мене, сказала чистою московською мовою:

— Не частуйте його, будь ласка, бо він вам і відпочити не дасть. Іди краще, лягай спати, — сказала вона до нього.

— Мовчи ти, капітанше! ма... — відповів їй мій співбесідник і трохи згодом, усміхнувшись, додав:

— Матері твоїй чарка горілки!

Жінка мовчки подивилася на нього і зникла за завісою.

— Це ваша жінка? — спитав я господаря.

— Жінка, — відповів він.

— Чому ж ви її звете капітаншею?

— Це я так, жартуючи... а поправді сказати, так вона і єсть капітанша; та ще не проста, а лейбгвардійська, — додав він начебто сам до себе, та так тихо й швидко це сказав, що я ледве міг почути й зрозуміти.

Мені кортіло розпитатись у нього, як це так сталося, що вона — капітанша та ще лейбгвардійська; але він так невесело схилив на груди свої білі вуса, що, як мені здавалось, кожне запитання про капітаншу було б недоречне і навіть нахабне.

Недовго ми сиділи мовчки: з-за завіси знову з'явилася та сама жінка й поставила на стіл юшку з якоїсь дрібної рибки, дуже смачно зготовану. Я повечеряв, подякував господарям і пішов до свого фургону спати. Одначе, я довго не міг заснути; слово «капітанша» мені не давало спати; зо мною це, зрештою, часто трапляється, та, мабуть, що й з кожним: на якомунебудь звичайнісінькому слові збудуєш цілу драматичну фантазію, не гіршу за вславленого в цьому фантастичному жанрі Н[естора] К[укольника].

Так сталося й тепер: слово «капітанша» поділилося в мене вже на дії, сцени та яви, і вже драма от-от мала розв'язатися найстрашнішою катастрофою, як творчі вії мої почали заплющуватися, і я заснув богатирським сном.

За всю мою подорож од Орла аж до цієї цікавої корчми я прокидався щоранку уже в дорозі. Здогадливий Єрмолай ніколи не будив мене, та й не було чого будити: я ще в Кромах, після дорогого капуста, вручив йому свою асигнацію в три карбованці, і він цілу дорогу розраховувався за те, що я зів та випив у кожному заїзді, а я собі спав сном праведника і прокидався завжди в дорозі. Прокидаючись під стукіт колес і повільне коливання возу, я іноді знову засипав і прокидався вже аж у заїзді. Після недокінченої драми на слово «капітанша» прокинувся я другого

дня вже нерано і був чимало здивований, бо не почував ні колихання возу, ані холодного ранішнього повітря; прислухувався й не чув нічого навколо себе, навіть стукоту коліс.

Невже ми вже станцію минули? — подумав я.

Та ні, не може бути! Аджеж ми повинні бути тепер уже в мого приятеля на селі біля Глухова, а не в заїзді; а й то правда, — я йому вчора не сказав, як їхати, а він, дурний, не збудив мене, коли з корчми виїхали. Розв'язавши так мудро це питання, я знову почав куняти; але Ермолай начебто підслухав моє рішення, — підійшов до возу і сказав:

— Пане, а пане!

— Чого тобі, Ермолаю? — обізвався я.

— Ви спите? — спитав він.

— Сплю, — відповів я.

— Пора вставати.

— Добре, встану; чи щось сталося?

— Нічого не сталося, — хвалити Бога, все добре.

— То чого ж ти? Обідай собі з Богом!

— Який тут обід, пане! Не маємо чим і за вчорашню вечерю заплатити: я всі гроші — і свої, і ваші витратив.

— Так таки нічого й не зосталося?

— Ані копійки!

— Погано, — подумав я собі, а потім спитав Ермолая:

— А коні твої нагодовані?

— Коні нагодовані, господар нічого не знає, все дає, чого тільки зажадаєш.

— Добре, так ти піди, скажи йому, щоб самовар наставив, — я зараз прийду.

Ермолай одійшов.

У Тулі прийшов був до мене до трактиру якийсь не дуже то тверезий чоловік і запропону-

вав мені нову однодульну рушницю за три карбованці сріблом. Щоб одчепитись од нього, я давав йому карбованця; він вийшов був за двері, не сказавши й слова; трохи згодом знову ввійшов до хати, спитався мене, чи я жартую, чи поважно це кажу. Я сказав, що поважно. Він трохи подумав і промовив: »А коли поважно, так от вам річ, — давайте гроші«. Дав я йому карбованця, а рушницю поклав на столі, навіть добре не подивившись на неї, як на річ зовсім мені непотрібну. Чи міг я тоді передбачити, що ця рушниця, куплена мало не з примусу, заграє таку важливу роллю, яку я тепер їй призначив?

Виліз я з своєї рухомої спальні, пішов до криниці, вмився, причепурився абияк та й пішов до хати. На столі вже стояв самовар, а вчорашня капітанша витирала чистим рушником велику порцелянову філіжанку для чаю.

Я привітав її з добрим ранком, і вона мені відповіла тим самим.

— А де ж ваш господар? — спитав я.

— А він ще зранку поїхав до дідича, в якого наймаємо цю корчму.

— А як звуть цього дідича, та чи далеко від вас він живе?

— Пенсіонований ротмістр [Віктор Олександрович], а живе він трохи не коло самого міста.

Та це ж і є мій приятель, моя єдина надія, — подумав я і, звернувшись до господині, спитав, як вона гадає, чи скоро її господар повернеться додому.

— Мабуть, скоро, якщо його не затримають Віктор Олександрович. Йому там нема чого довго баритися: тільки віддати гроші та бочку горілки забрати.

— А нащо вам його дождити? Ви й зо мною можете поквитатися.

— Тож то бо й є, що не можу, — подумав я, а вголос додав:

— Я хотів би ще раз з ним побачитися й побалакати; старий, мабуть, дуже добра людина.

— Прекрасна людина! — помітно хвилюючись, сказала вона.

— Шкода, якщо я його не дождуся. Зрештою, мені нема куди поспішати. Чи не хотіли б ви випити зо мною філіжанку чаю?

— Щиро вам дякую! Ми вже пили чай, — одповіла вона, ледве помітно вклонившись головою.

Мені надзвичайно подобалися в цієї простої жінки її голос, її прості та граціозні манери, її бездоганна чистота, починаючи з хустки на голові аж до черевиків. Поки я вигадував спосіб, як би її затримати в хаті, вона згорнула й поклала на стіл рушник, а сама зникла за завісою.

Напившись чаю, я вийшов на подвір'я помилуватись весняним квітневим ранком, але той ранок уже зник на віки, а його місце заступив теплий квітневий прекрасний полудень. Я обійшов навколо корчму й спинився біля тину. За тином, як і вчора, копали грядки мої знайомі.

Я звернувся з запитом до старшої:

— Це ваша дочка?

— Дочка! — відповіла вона, але якимось неспіливо.

— А як її звати?

— Олена.

— Олено, — спитав я дівчину — вмієш ти грати на гармонію?

— Ні, не вмію, — відповіла вона, запинаючись.

— А хочеш, я тебе навчу?

— А де ж ви гармонію возьмете?

— Це не твоє діло, — ти тільки кажи, чи хочеш навчитися?

— Хочу, навчїть, — сказала вона, червонїючи.

Я винїс гармонїю, і лекція почалася. Учениця була дуже тямуща, і видко було, як мати з того раділа.

Ми так пильно взялися до гармонїї, що не зчулися, як і господар додому приїхав і, підходячи до нас, гукнув:

— Отака ловись! люди добрі до плащениці знаменуються, а вони он що виробляють!

І, підїшовши до мене, він узяв з моїх рук гармонїю, повертів її в руках і сказав:

— Славна штука! Де ви її купили?

— В Орлі, — відповів я.

— А дорого? — спитався він, повертаючи мені гармонїю.

— Карбованець сріблом заплатив.

— Гм... А ну, заграй і ти, Олено!

Я подав дівчинї гармонїю, і вона взяла на нїй кілька акордів. Старий усміхнувся їй, звертаючись до мене, спитав:

— Чи не продажня у вас ота музика?

— Продати її не продам, а коли хоче Олена, то я подарую їй цю музику, а ви, старий, як хочете, купїть у мене рушницю.

Старий задумався, а я говорив далі:

— Рушниця добра, справжня тульська.

— А на чорта вона мені, ваша тульська рушниця, коли я їй стрілять не вмїю.

Я взяв його набїк і пояснив, у чому річ. Він вислухав мене, всміхнувся їй весело сказав:

— Олено, музика наша! Неси до хати.

— Тїлько чуєте, — додав я — гармонїю я дарую, а не продаю.

— Добре, добре! — весело казав старий, — просимо, будь ласка, до хати. Ідїть і ви, хазяйки мої нечепурні, — додав він, звертаючись до жінки.

Жінки покинули свої грядки, і ми гуртом рушили до хати. Попереду поважно виступав наш господар. Він був одягнений вже не по-вчорашньому в московську шинелю, а в синій, з тонкого сукна жупан, підперезаний червоним широким поясом, і мав на собі чорну смушеву високу шапку; в цьому вбранні він нагадував старосвітського українського міщанина або заможного козака.

Мимохідь я шепнув Єрмолаєві, щоб він запрягав коні; а входячи до хати, спитав господаря, чи застав він удома Віктора Олександровича. Він одповів мені, як на саме звичайне запитання, що застав удома і що той збирається до якогось сусіди на Свята.

— Звісно, нежоната самотня людина, — додав господар — то йому й свято не святом. Всього в нього наварено, напечено, наготовано, а ні з ким пообідати.

— А ви, добродію, жонаті, чи ні? — спитав мене господар.

Я відповів, що ні.

— Женіться, добродію, неодмінно женіться, бо нудно буде старітися самотньому.

Поки ми розмовляли з господарем, господиня накривала стіл, а Олена за завісою грала на гармонію. Коли вже на столі була поставлена горілка та перекуска, ввійшов до світлиці Єрмолай і сказав, що коні готові. Я звелів йому принести рушницю, а тимчасом розпитував, як ближче їхати до Віктора Олександровича. Господар, розповівши мені з усіма подробицями, як їхати, запропонував випити чарку горілки й перекусити на дорогу. Я відмовився, покликаючись на Велику Суботу, а поправді тому, що було ще рано. Господар одмовився від моєї рушниці й запропонував за гармонію гроші. Я, звичайно, так само одмовився. Він і жінка все ще припрошували мене

випити й перекусити на дорогу, додаючи, що Бог простить подорожній людині, і таке інше; проте, я не піддавався їхнім доводам, попрощався з ними, як з давніми знайомими, і поїхав шукати хутора Віктора Олександровича.

Не доїжджаючи верстви дві до міста Глухова, праворуч од великого шляху, чорніє невеличкий березовий гай, а до того гаю веться вузенька дорога. Ця дорога привела мене просто до садиби Віктора Олександровича.

Садиба, чи пак хутір, Віктора Олександровича ховалася за тим гаєм, наче за скромною завісою. Коли ми наближувалися до гаю, я почув якийсь невиразний шум. Шум сильнішав в міру того, як ми наближались; ще трохи, — і я виразно міг пізнати, що шум той походив од каскади води. І я таки не помилився. Між білими стовбурами берез де-не-де світилася блискуча вода. Коли я виїхав із гаю, передо мною розгорнувся великий став і гребля, яку напівзакривали величезні старі верби; по той бік ставу, майже край самого берега, виглядали з-за дерев білі хатки й одбивались у воді; між селянськими хатками біліла під зчорнілою стріхою з гніздом гайстра велика, з чотирма вікнами, панська хата, або інакше »будинок«, а перед нею стояв величезний розлогий берест; за хутором на узгір'ї розкинувся фруктовий сад, оточений старими березами; на самому ж горбку, на тлі блакитного неба зарисовувався вітряк з шістьма крилами, а ліворуч од млина, за спадистою лінією узгір'я, на самому обрії в фіолетовому тумані ледве помітно зарисовувалося місто Глухів.

Між вербами, вздовж греблі, вільно похажав сам господар цього скромного краєвиду в смушевому кожусі, критому сірим німецьким сукном та підперезаному червоним поясом, і в чорній смушевій шапці. Побачивши мій фургон, що

висовувався з гаю, він спинився й, заслоняючи очі від сонця рукою, наче дашком, дивився на мій незграбний повіз.

— Вікторе Олександровичу! — гукнув я до нього, не показуючись із своєї буди.

Він почав вдивлятися ще уважніше.

— Як здоров'я, Вікторе Олександровичу? — гукнув я, все ще не показуючись.

— Та який це там сатана кричить і не вилазить на світ Божий? — обізвався він, немов гніваючись.

— Це не сатана, а я, Вікторе Олександровичу, — сказав я, вилазячи з воза.

— Так ти так би й сказав! А то гукає, гукає й не показується, — промовив він, і ми, обійнявшись, поцілувались.

От так молодець, — вигукнув він — от так козак! Спасибі, спасибі, бо я вже гадав, що ти неодмінно одуриш. Думав уже сьогодні на ніч вирушити до Семена Максимовича Свята зустрічати, а бач — ти й приїхав. Спасибі, спасибі тобі, тепер не треба й фраку витягати.

— Ну, як же ви живете? Що поробляєте, Вікторе Олександровичу?

— Та що поробляю! Ось другий тиждень минає, як підійняв опуст та й гуляю день і ніч на греблі, як собака на ретязі. Бог його знає, звідкіль ота вода прибуває, — так і піддає, і піддає! — говорив він, а потім, узявши мене по-під руку, сказав:

— Ну, тепер просимо до хати; а ти, приятелю, — звернувся він до Єрмолая — рушай просто до стайні, спитайся там фурмана Артема й бери в нього все, чого душа твоя забажає.

Панська хата, як знадвору, так і всередині, вирізнялася тільки розміром і більше нічим, та й сам пан, правду сказати, мало чим одрізнявся від своїх підданих; хіба тільки тим, що носив чер-

вону шовкову сорочку й чорні плісові штани, а на святах одягав фрак та їздив до свого церемонливого сусіди, — більше нічим. Виховувався він, що правда, в ніженському ліцеї, одночасно з незабутнім нашим Гоголем, потім служив у якихсь гусарах і служив з таким успіхом, що й тіні не зосталося на ньому від його попереднього виховання. Службу він покинув уже літ п'ять тому, але й тепер ще був не від того, щоб при нагоді «погусарити», і нарікав тільки на занепад фізичних сил, тобто, що болить голова після перепою; але я гадаю, що це бувало тому, що частої практики бракувало. Грав він на бандурі, як справжній бандурист, і на дозвіллі складав жалібні українські романси, що одного з них поклав на музику відомий наш композитор Глінка; а щоб зберегти самотність у літературі, він не читав нічого інінко, крім байок Федра, що їх переклав во время оно славний Барков, та ще іноді заглядав до твору Хераскова «Царь, или спасенный Новгородъ». Одне слово, він цілковито відгородив себе від якогобудь наслідування на літературному полі. Для повної його характеристики треба додати, що, ведучи самотнє життя в околицях, де було найбільше роздолля для мисливців, був він занеклий ворог полювання, а мисливців звав не інакше, як живодерами та псарями.

Приятьель мій не визначався елегантними манерами й привабливою поставою, але в його смуглявсму вісповатому обличчі було стільки веселої прямодушности, що не можна було дивитися на нього без утіхи, особливо коли він розповідав якийсь український анекдот чи перекривлював когось із своїх сусідів: найприроднішою мімікою володів він надзвичайно.

Це був чоловік уже не першої молодости, але не можна було його назвати й старим паничем, хоч він уже й наближався до цієї категорії.

Український поет Віктор Миколаєвич Забіла
Портрет роботи В. Штернберга

Він так звик до самоти, що про шлюб і гадки не мав. На сучасне виховання панночок взагалі, а сусідок особливо, він дивився по-своєму, себто косим оком і, маючи на увазі його оригінальні погляди на речі, не можна було припускати, щоб він колись оженився, та вийшло інакше; не минуло й року після мого побачення з ним, як він одружився. І, як у літературі, так і в цій справі, повівся він самотійно.

Треба додати, що серед своїх »підданих« був він, як батько в родині: брав од них тільки те, що було йому конче потрібне для щоденного існування, а примх не знав жадних, і взагалі його видатки були надзвичайно обмежені; з цього боку він варт був, щоб його наслідували.

— Бабусю! — гукнув господар, увійшовши до хати.

На його поклик увійшла чепурна, охайна бабуса в селянському вбранні.

— Самовар, чаю та й інше... догадалася?

Старенька кивнула головою на знак того, що зрозуміла, і вийшла з хати.

— Яка ж ти добра людина, щоб ти знав, то я вже просто й сказати не вмію! — говорив він, обіймаючи мене й садовлячи на широкій дубовій лаві. — Та такої другої людини і з ліхтарем тепер не знайдеш: дати слово й дотримати його! Справді, не знайдеш!

Я мовчки стискав йому руку й кивав головою. Тимчасом, поки ми перекидалися ласкавими словами, зашумів на столі самовар, а охайна бабуса витирала шклянки, господар, покинувши мене, почав відкорковувати пляшку, що на її наліпці красувалися готичні літери, які творили слово »жоняк«.

— Шкода, що ти не застав тут стрілецького батальйону, — казав він, ставлячи на стіл розкорковану пляшку, — тільки минулого тижня віді-

йшли; а що за моторні хлопці, здебільшого шведи! Диво, а не народ: виховані, освічені, а вже щодо того, щоб гульнуть або карту загнути, то й гусарам не дадуть себе випередити, особливо поручник Штрем, — просто геніяльна голова.

Поки він оддавав хвалу поручникові Штремові й компанії, бабуся поналивала до шклянок чаю, і ми присіли до столу. Після першої шклянки чаю Віктор Олександрович звернувся до мене й сказав:

— Розкажи ж мені про свою подорож; аджеж ти людина спостережлива; я гадаю, багато чого цікавого запримітив.

— Найцікавіше — сказав я — з цілої моєї подорожі — це ваша корчма біля Ясмани, а особливо корчмар, ваш посесор.

— А, це Омелько Туман! Так ви таки познайомилися з ним?

— Я в нього ночував та ще й наборг.

— Як наборг?

У відповідь я переказав йому історію моїх фінансів.

— Недобре! — сказав він неувважливо і, трохи помовчавши, промовив:

— А знаєте ви, що той старий інвалід Омелько Туман — прецікава людина, а до того й дивак цілком українського стилю. Він не оповідав вам про своє знайомство з Блюхером, або як через Париж промаршували?

— Про Париж казав, а за Блюхера ні.

— Як же це так! Мабуть, жінка перешкодила. Я ствердив його здогад.

— І він напевне назвав її капітаншею?

— Таки назвав.

— Бачиш, як я вивчив мого орендаря, чи то, як ти кажеш, посесора. Знай же, що під цією грубою корою ховається висока найшляхетніша душа. Жінка його, що її він жартом зве капітан-

шею, — це його вихованка змалечку. Я вам на дозвіллі розкажу цю історію; він разом із моїм батьком служив у тому самому полку, і небіжчик мій батько без сердечного зворушення не міг оповідати про його пригоди. А краще за все подарую я тобі рукопис, списаний за словами мого небіжчика батька; там ти не знайдеш ані слова фантазії, усе — гола правда. Я збирався її надрюкувати, але потім передумав. Чого доброго, ще якомусь баронові Брамбеусові заманеться на мені язика гострити, або просто назве цю історію порожньою вигадкою, а це для мене гірше ножа гострого; а ти її, як маєш охоту, надрюкуй, тільки за своїм імям, щоб я був осторонь. Я завтра ж її тобі дам; вона десь у мене захована, я сам не пам'ятаю, — треба спитати в бабусі: бабуся в мене над усім господиня. А дочку його бачив? — додав він, усміхаючися.

— Бачив, — сказав я.

— Ну що, хіба ж не красуня?

— Справді таки красуня, і хоч убрана по-селянському, але ані трошки не подібна до селянки.

— До селянки! Гм... вона подібна до царівни, а не до селянки! А як ти гадаєш? — додав він, пильно дивлячись мені в вічі, — чи можна такій поважній людині, як, наприклад, я, назвати її своєю дружиною, га?

— Чому ж ні, — сказав я — якщо вона в усьому така гарна, як назовні.

— Рішуче в усьому, — сказав він із захватом. — Я сердечно радий, що зустрів хоч одну людину, що має однакові зо мною думки про правдиве незалежне родинне життя, а то »пристойність« та »пристойність«, — а ціле життя збудоване на взаємній облуді, себто — на непристойності! — додав він, допиваючи шклянку чаю.

— Одне в ній мені видалося дивним, — сказав я.

— А що таке?

— А те, що вона для корчми занадто невинна: вона, наприклад, до сьогоднішнього дня не знала про існування гармонії, — справжня дикунка!

— Оце саме мені в ній і подобається! Як же це вона сьогодні зробила таке велике відкриття? Чи не за вашою допомогою?

— Якраз за моєю. Я подарував їй гармонію. Привітний господар подивився на мене з-під лоба і, покручуючи вуса, сказав:

— Чорти вас носять з вашими гармоніями! Тільки добрих людей псуєте. Ну, скажи, будь ласка: чи до лиця їй, такій принцесі, твоя дурна гармонія? Та ж вона її споганить; це ж — те саме, що дебелу бабу з орловської губернії посадити за клавикорд Ліхтенталя. Сьогодні ж заберу й у піч кину!

— Бабусю! — гукнув він.

Увійшла бабуся.

— Пошліть до корчми Максима, щоб він приніс мені музику... або ні, не треба: я сам поїду.

І господар з поспіхом одягнув шапку і, виходячи з хати, сказав:

— Бабусю! знайди та віддай їм той синій папір, — пам'ятаєш, що я недавно читав Іллі Карповичу?

— Пам'ятаю, — сказала бабуся. — Добре, що ви сказали, а то я сьогодні хотіла вже його в господарстві вжити.

— І добре б зробила. Віддай же тепер їм, як не встигла до діла вжити. Бувайте здорові! — сказав він, звертаючись до мене, і вийшов, здорово грюкнувши дверима.

Мені було якось ніяково, так ніяково, що хотів був закликати Єрмолая й наказати йому »ко-

лесницю» рихтувати; але передумав, — тому саме передумав, що не було з чим вирушити; хоч-не-хоч мусів я пробачити оригінальний і цілком хуторянський вибрик мого Амфітріона, а себе виправдував тим, що й не такі вибрики в житті нам частенько доводиться вибачати і не тільки на службі, а й так, як кажуть, через скрутні обставини, а навіть і без жадних обставин. Поки я віддавався таким великодушним думкам, бабуся принесла й поклала перед мене на стіл досить обсяжний згорток синього паперу, перевязаний рожевою стрічкою, і мовчки почала збирати з столу шклянки. Запаливши сигару (я тоді ще курив сигари), я розв'язав і розгорнув згорток, сів біля столу на лаві, навмисне не дозволяючи собі жадного комфорту чи просто — поземої позиції, щоб не вчинити своєрідної нечемности й не заснути перед лицем автора на першій таки сторінці його скромного твору.

Я взявся до читання. Назва була така:

КАПІТАНША, АБО ВЕЛИКОДУШНИЙ ВОЯК.

Оповідання самовидця.

Подарувавши мир Європі, війська наші маршували додому; з ними маршував також і наш хвацький Н-ський полк. Полковий адютант наш був майстер на всі руки: наприклад, наша братія-простота проциндрила все на німкень та французок, дехто й батьківське благословення згарячу прогайнував, а той собі потихеньку копійчину до копійчини збиває та різні, як ми тоді звали, »дурнички« збирає, а ті »дурнички« були не що інше, як різні дорогоцінності: золото й діаманти — та й тільки! Між іншими дорогоцінностями вивіз він на батьківщину й джокея-француза, чи то, як він ще інакше його звав, — паж.

Ну, чи джокей, чи паж, — байдужісінько, а справа така, що той паж був надзвичайної

вроди хлопчик і соромливий, як невинна дівчина. Звав він його Альфредом чи Альбертом, — не пам'ятаю добре, а тільки знаю, що полкові музики звали його Володьком, а слідом за музикантами, ніде правди діти, і наша братія, що старшинську рангу мали, теж звали його Володьком: своє рідне, знаєте, якось до серця ближче, особливо, як живеш по-за батьківщиною років два-три. Чи ж вірите, коли ми ступили в межі Росії, то перший заїзд, хоч який він був брудний, здався мені кращий за всякий французький готель. Усе це, звичайно, пересуд, проте, як для кого, а для мене той самий пересуд має якусь своєрідну принаду. Адютант наш жив, як взагалі скнарі живуть, себто під ключем. До нього ходили товариші хіба тільки в якихсь справах і то тільки в дуже важливих. Отож його хатнє життя мало кому було відоме; проте, ходили чутки, що він разом із Володьком і чай п'є, і вечеряє (обідав він щодня в полкового командира), але то були покищо самі чутки. Однаєдина людина, яка щодня відвідувала помешкання адютанта, — це був барабанний староста. Він приходив до нього не так з обов'язку, як задля Володька.

Цей барабанний староста був природний «хахол» і дивак; другого такого мені й зустрічати не доводилося. Він уявив собі, що краще за нього не тільки в цілому полку, а й у цілому корпусі ніхто французької й німецької мови не знає, а коли спитаєш у нього, чи є яка різниця між французькою та німецькою мовою, він дуже поважно відповість:

— Малність! Якщо хто добре французьку мову знає, то може й по-німецькому говорити.

Так от цей дивак підчас походу взявся вивчити Володька російської мови; а він сам стільки знав російську мову, скільки наш хуторянин, що ніколи не бачив навіть російської бороди; бо ж

хоч староста й стояв постоем шість років у владі-мірській губернії, але це йому мало допомогло; він так таки й зостався справжнім хахлом. Якби Володько задумав таки поважно в нього навчитися російської мови, то став би він подібний до того англійця, з яким трапився такий казус. Задумав він навчитися говорити по-російському; щоб скоріше осягнути свою мету, він оселився влітку на селі та й поєднався з попом, щоб навчив його до зими корінної російської мови, а піп і навчив його нашої церковної мови. Англієць взимі повертається до столиці й у модньому сальоні пустих, якесь »бон-мо« церковною мовою. Пані так і покотилися від сміху. Англієць сторопів: він зовсім не такого ефекту сподівався від свого »бон-мо«; засоромився сердешний, бо не міг зрозуміти, що таке сталося, та пізніше йому пояснили.

З французиком Володьком могло статися те саме, що й з диваком англійцем. Але цього не сталося, а натомість сталося от що: хоч барабанщик і мав вдачу похмуру й мовчазну, та французик підчас походу так до нього привязався, як може привязатися тільки дитина до матері. Чудні речі творяться в природі: приміром, барабанний староста (так його прозивали, і ми його так будемо звати) був зовсім не французької вдачі людиною, а припав до серця пустотливому французові, та ще й як припав, — просто як рідний! Є щось таємне, незримо, що натякає нам на майбутнє наше нещастя, та ми не вміємо зрозуміти тих німих натяків, а тому й страждаємо. Французові його янгол охоронитель теж підказав був цю симпатію до людини простої, грубої, що була, здавалося, чужа всякому високому почуттю, а вийшло, що всі ми помилились, а француз угадав.

Володько, чи пак французик, був, як я сказав, хлопчик лагідний і навіть несміливий з усіма,

крім Тумана, бо з ним він такі штуки виробляв, які — може доводилося вам бачити — виробляє молоденьке котеня, що із старим котом грається. Що не зробить молоде котеня, старий кіт тільки очі жмурить. Так і Туман. Що б не виробляв з ним Володько, він тільки дивиться на нього та посміхається. Хіба вже дуже йому надокучить своїми пустощами або просто не дасть одпочити після ротної муштри та люльку покурити на дозвіллі, тоді він повернеться в другий бік і скаже: «А щоб ти йому опряглося...» та, не докінчивши негарного речення, спиниться, перехреститься й промовить: «Господи, прости мене грішного, воно — сирота, та ще й на чужині, а я його лаю», і хоч який був втомлений, встане, піде, дістане десь сиру та інших речей та й заходиться вареники ліпити для свого Володька, щоб цим хоч трохи свою провину перед ним затерти. Адютант хоч, на око, й не захочував до цього, але потай був задоволений з їхньої взаємної приязні, та інакше й бути не могло. Володько був ще майже дитина, та ще й між чужими, — чи ж довго йому зледащити? У такому віці все пристає однаково — і лихе, й добре, а він був певний, що від Тумана паж не навчиться нічого лихого, тому що про Тумана в цілому полку була слава, як про найакуратнішу, найчеснішу людину; а що він був понурий, так це не вадить, бо інший і ласкаво дивиться, а кусається, як гієна.

Вступивши в межі нашої улюбленої батьківщини, отаборилися ми на зимовищах. Володько почав сумувати й якимось дивно на виду змінився. А що найдивніше, то це те, що він ніколи не скидав свого широкого плаща, — так і спав. І ніколи вже не грався, як котеня, з своїм похмурим приятелем, а впаде йому на груди та так і заллється слізьми. Туман, хоч як його пестив та намагався розвеселити, але мало чого досягав. Гадали ми

спочатку, що це просто туга за батьківщиною та й годі і що з часом це минеться. Та сталося інакше. Адютант, взявши відпустку, виїхав, щоб побачитись з родичами, а Володькові найняв у містечку в жида помешкання й залишив його під доглядом барабанного старости. Ми й з того дуже дивувалися. Чому було не взяти хлопчика з собою? Все ж таки він би трохи розважився. Ми це собі пояснили скнарством адютанта та й тільки. Не знаю чому, але французик цей усіх нас цікавив, особливо мене. У ньому було щось привабливе, симпатичне; і коли він залишився без свого патрона й не показувався на вулиці, то я наче щось втратив і щоразу, як бачив Тумана, питався про француза. Туман спочатку відповідав мені, що Володько нудиться, а потім став оповідати, що Володько нездужає. Багато разів кортіло мені зайти відвідати Володька та порозмовляти з ним про його рідний Париж, — може б йому легше стало. Так що ж маєте робити з дурною фанабєрією? Як, мовляв, я, старшина, піду з візитом до якогось, хоч і француза, а все ж таки льокая. О, виховання! Знаному негідникові, що має високу рангу, ми привітно вклоняємося на вулиці, приймаємо його в себе вдома з якнайчемнішим усміхом, пропонуємо стілець і перше місце за родинним столом і не боїмося, що ця отруйна тварина своїм подихом заразить наших дітей; а як здибаємо на вулиці просту людину — без ранги, що своєю безкорисливістю та щирістю може нам такі послуги робила, то ми на неї й не глянемо, а коли й глянемо, то так ласкаво, що краще б і не дивитися! Це в нас зветься пристойністю! Мерзота та й годі! Ми гірші за брамінів: той, принаймні, здихати буде, а в парія води не попросить, щоб нічим не бути йому зобов'язаним. А ми!... Але на цю тему списані цілі томи, а тому чи не краще буде її покинути, бо я нічого нового сказати не вмію,

та й завважено не раз, що великі теоретики незавжди бувають такими самими практиками. Я це кажу про філантропів та моралістів; а щоб і мене не зачислили до тої категорії, то я повернуся до французика Володька.

Минуло місяців зо два після відїзду адютанта; він у полку не мав нікого близького собі, ані приятеля, отже про нього ми не мали жадних відомостей. Мешкав я разом із нашим штаб-лікарем. Сидимо собі якось надвечір удвох та читаємо французьку книжку, не памятаю яку; аж ось деньщик доповідає, що барабанний староста просить дозволу ввійти.

— Поклич, — кажу.

Туман увійшов блідий і переляканий.

— Що скажеш, Тумане? — спитав я.

— До їх високоблагородія.

— Чого ж тобі треба? — спитався лікар.

— Володько вмирає, ваше високоблагородіє! Рятуйте! Тільки це не Володько, ваше високоблагородіє, а жінка.

— Як то жінка? — спиталися ми в один голос.

— А так же так — жінка і тепер в пологах мучиться.

Лікар нашвидку вдягнувся й пішов слідом за Туманом. Довго він не повертався, чи це, може, мені так тому здавалося, що я нетерпляче його дожидав; нарешті він прийшов.

— Ну, що? — спитався я в нього.

— Нічого, породила, — відповів він — дитина здорова — буде жити, а вона, сердешна, тяжких мук зазнала, ледве чи витримає.

Вранці прийшов Туман і сповістив нас, що вона вмерла скоро після того, як відійшли їх високоблагородіє.

Повідомили про те, що сталося, полкового командира. Той наказав другого дня її поховати й пустити справу в непамять. Полковниця хотіла

була взяти дитину на виховання, але Туман не поступився.

— Я перед Богом одповідатиму за цю дитину: мати, коли вмирала, то руки мені цілувала й усе на дитину показувала, себто просила, щоб я не покидав її, і я не смію покинути її, — казав він. — Так він і зробив: за допомогою фактора того самого дня знайшов мамку, віддав їй дитину й заплатив гроші.

Хотілось нам довідатися, хто така була небіжчиця, та так нічого й не довідались: жадних паперів при ній не знайшли, — мабуть, якась мандрівна акторка або просто з модного магазину субретка, — Бог її знає.

Тепер, я гадаю, не буде ще запізно познайомити вас ближче з моїм незграбним героєм; але краще хоч пізно, ніж ніколи, каже мудра приказка.

Року 1809 наші запасові війська були розташовані частинно в Басарабії, частинно на Херсонщині, а з ними й наш полк. Я тоді тількищо скінчив курс наук у шляхетському кадетському корпусі; ледве мене умундурувати встигли, як зараз послали до дієвої армії, себто в запасові війська Прибув я до полку, до роти; ротний командир і доручив мені, крім іншої праці, вимуштрувати півсотні рекрутів, що саме прибули до роти. Серед рекрутів був і Туман.

Навряд чи найупертішу циганську шкапу стільки бито, скільки цього бідолашного рекрута, а справа наперед не посувалася ані на крок: наука хлопцеві не далась; шість місяців минуло, а віч хоч би що; з себе ж він був показний, здоровий, молодий, »без усякого качества«, як говорив капрал, »тільки з норовом«. А правду сказати, ми й самі досвіду не мали, як поводитися з рекрутами, особливо з моїми земляками. Ще тоді Владіславлев не видавав памятної книжки для штаб-

і обер-офіцерів з дуже путньою наукою лікаря Н. у цій справі.

Незабаром був підписаний мир з турками, і наш полк дістав наказ вирушити до внутрішньої Росії. Показалося, що ми на Тумані даремне тільки різки ламали. Наша рота пішла разом із полковим штабом, отже й з полковою музикою. В поході познайомився наш недобитий рекрут з барабанщиком; той і почав йому підчас перепочинків таємниці свого мистецтва відкривати. І що ж ви собі думаєте? Не дійшли ми ще до призначеного місця, як наш Туман, чи, як його салдати звали, — «ведмідь», вибивав на барабані «зорю», та так майстерно, що самого вчителя заздрощі брали. Ротний командир бачить, що ведмідь не зовсім уже безголовий, — запропонував йому справжнім барабанщиком стати. Туман охоче погодився і з таким запалом та, можна сказати, з захопленням віддавався своєму улюбленому мистецтву, що коли під Бородіном убили нашого барабанного старосту, то він став на його місце. Що то значить природний хист! Коли б ми помітили в ньому той хист з самого початку, фури різок не змарнували б.

Дальші події в службовому й приватному житті мого героя не такі визначні, щоб їх варто було списувати; хіба що оповісти ще про те, як він, коли вірити його власним словам, познайомився з Блюхером, як Блюхер по-німецькому пропонував йому шклянку шнапсу та як Туман по-німецькому таки відмовився від того шнапсу та попрохав у його високопревосходительства шклянку вейну, в чому йому, звичайно, не було відмовлено. Маючи на увазі вдачу славного вождя, все те могло статися так, як переказує Туман; але тому, що я не був свідком цієї сцени, не можу ручитися за правдивість цієї цікавої пригоди.

Святі то часи були для нашого брата, військового! Було, як поставлять полк на зимовища, то тут він і коріння пустить, зим із десять з місця не зрушить, так що з нашої братії половина й пожениться; та що я кажу — половина? Всі переженяться, якщо в околиці дівчат вистачить. Так! За тих часів дівчата не засижувалися, як тепер. А тепер що? Не встигне полк, як то кажуть, собі місця загірті, аж глядь, женуть його на другий край Росії, — про який тут шлюб може бути мова? Дай, Боже, хоч познайомитись якомсь! А тоді салдат просто раював! Інший спритний парубок так зживеться з господарями, що зробиться членом родини, коли не більше. Одне тільки, що було дуже не до смаку нашим москалікам, це — уніформа, тобто умундування. Справді, страшно було дивитися, як його, сердешного, вдягають у повну бойову амуніцію; два вдягають третього, а коли вдягнуть, поставлять на ноги, то вже стій; а якщо, не дай Боже, спіткнувся та впав, то вже й лежи: сам не підведешся; треба знову двох людей, щоб його на ноги поставили. А до того всього додайте ще шинелі з білого сукна: це був такий клопіт для салдата, що він, сердешний, не знав, що з нею й робити; замість того, щоб захищати себе шинелею від непогоди, він мусить її захищати. За теперішніх часів російський вояк щодо умундування — чисто богдохан китайський. Хіба тільки те, що мундур трохи його шпетить, але й цю хибу згодом якомсь направлять та щось краще вигадують. Хто про що, а вояк про амуніцію. Так і я: захопився краґами та кутасами, а про головне й забув. Ось як було.

За тодішнім звичаєм полк наш перебув на тих самих зимовищах більш, як вісім зим. Варочка (так звав Туман свою вихованку) підростала не що днини, що години. І якаж то прегарна дитина була! Справді — ідеал дитячої краси. Ось уже пя-

тий десяток тягну, а не бачив другої такої чарівливої дитини. І до того всього — тихе, лагідне, чистий янгол небесний. Воно, якщо й дозволяло собі по-дитячому попустувати, то тільки з своїм татом (так звала вона похмурого Тумана); а похмурий Туман іноді, голублячи свою кучеряву Варочку, так до неї всміхався, що й найніжніша мати не може миліше всміхатись до своєї дитини. Мені часто доводилося його бачити, як він сидів на призьбі біля хати й пестив на колінах свою Варочку. Мені завжди ця сцена нагадувала прекрасний естамп, що на ньому намальовано вусатого лицаря в кольчuzі і з прекрасною дитиною на руках; дитина сіпає його за вуса, а він до неї лагідно всміхається. Точнісінько Туман із своєю Варочкою. Щасливий Туман! А правду сказати, він зовсім вартий був такого щастя.

Узявши під свою опіку дитину, почав він з того, що перестав палити люльку й пити горілку. Хоч він ніколи не був справжнім п'яницею, а проте, при нагоді добрих людей не цурався. Відмовившись від єдиної салдатської втіхи, він усе ж таки дещо призбирав для своєї Варочки: звичайною важкою працею в жидівському містечку небагато заробиш; треба було подумати про якесь ремесло. Отож він, добре надумавшись, заходився шити чоботи. Шіє він їх рік, другий, а на третій приносить мені показати опойкові чоботи власного виробу, та такі чоботи, я вам кажу, що й столічному майстрові до носа вдарило б. Я, признаюся, не повірив в його хист і звелів йому зробити для мене чоботи; він їх зробив. Дивлюсь, — ще краще: чобіт на нозі сидить, як вилитий. Я рекомендував його товаришам. Туман ретельно взявся до праці, і не минуло й року, як він уже працював на всіх офіцерів у полку і навіть на самого бригадира, що, як відомо, все ще в паризьких чоботях хизувався і саме думав [нові] в Варшаві за-

мовляти. Так ось який вийшов майстер з незграбного та, як думали, придуркуватого Тумана. Що правда, рідко у »русскаго человѣка« ці дві чесноти разом сполучуються, себто хист до ремесла і тверезість, а проте й таке трапляється, і доказ тому — Туман. Зате він так жив, що й іншому офіцерові дай Боже так жити: квартира в нього краща за офіцерську (він наймав у шляхтича скрему хатку в садку; не памятаю, що платив); за няньку в нього була наймичка, чепурна бабуся, теж чи не шляхтянка; собі він одмовляв тільки вина та люльки й більше нічого, а за Варочку нема що й казати; вибіжить, було, на вулицю, як та лялечка мальована, куди там до неї шляхетським дітям! Вони — суцї замурзи перед нею; а сам Туман з'являвся тільки на муштру, ніде більше його й не побачиш: сидить собі вдень і вночі за своїми чобітьми та пісні виспівує.

Працьовита людина, на мою думку, — найщасливіша в світі, особливо, коли її праця має таку високу, таку шляхетну мету, яку мала праця цієї простої, цієї зовсім неписьменної людини. Завидую й завжди буду завидувати тобі, щасливий, шляхетний працювнику.

Старенька Вароччина нянька, крім усіх інших прикмет, [мала ще й ту, що] була письменна, звичайно, по-польському, — з того я й роблю висновок, що вона була, мабуть, шляхетського роду; коли Варочці пішло на пятий чи шостий рік (не памятаю добре, памятаю тільки, що вона вже говорила чисто та виразно, але ще трошки гаркавила, і це її вимові надавало особливого повабу), старенька нянька заходилася на дозвіллі вчити Варочку грамоти. Туманові було до вподоби, що Варочка його читатиме, та ще й по-польському, і задоволення своє виявив він тим, що на першому ж ярмарку в містечку купив для старої вовняну хустку якоїсь темної барви, кожуха й козячі чоботи,

та ще й копу грошей подарував. Стара була захоплена, і подякам її кінця-краю не було. Спочатку Туман подумав собі: «нащо Варочці грамота, що вона за панна така», але, придивившись до дитини, став на тому, що вона справді панна і, махнувши рукою, сказав: «нехай собі вчиться, — вмітиме доладу хоч Богу помолитися». А тому що простосердний Туман не бачив великої різниці між німецькою та французькою мовою, то так само не бачив тої різниці й між грамотою польською чи російською: все одно, аби читала! Одного разу, це вже було незадовго перед нашим виходом з благословенного містечка, йду я вулицею повз Туманове помешкання й бачу: Туман сидить біля хати на призьбі в своєму строкатому мундурі й з барабаном між колінами, — мабуть, тільки-що з муштри вернувся; перед ним стоїть Варочка й просить у нього барабанні довбешки; Туман дав; вона взяла довбешки, та як вдарить похід, так щό там перед нею й барабанщик, — я просто диву дався: справжня „Сóгка Regimentu“, що минулого літа польські актори в Ромні виставляли. Але треба було бачити самого Тумана: мабуть, ні один аматор музики не слухав з такою насолодою Бетховенової симфонії, з якою він слухав [барабана] і милувався своєю Варочкою.

Це мені нагадало інший естамп того самого розміру та чи не того ж самого майстра, на якому змальований лицар також у кольчuzі, що вчить хлопчика в барабан вибивати. Тільки змінити вбрання — і буде та сама картина.

Автім минуло вже вісім років, коли нашому полкові наказано було рушити смоленським шляхом. Туман наче передбачав цю катастрофу, — завчасу придбав коня й віз, так що, коли наказано було виступити походом, наша братія втрое дорожче платила за миршаву конячину, та й ту тяжко було зняйти; а Туман тільки посміхався.

дивлячись на засапаних факторів та на те, як ми в дорогу лаштуємося. Сяк-так ми влаштувалися, і одного гарного ранку полковий штаб і моя рота вирушили з благодатного містечка. Проводи були пишні, та й як їм було не бути пишними? Стільки часу простояли на одному місці! Багато салдатів не тільки коханок, а й діток придбали. Ну, та ця картина мені не до смаку, і я не буду списувати вам ані сліз, ані голосіння, ані конвульсійних обіймів; скажу тільки, що перший наш перехід тривав цілий день, і половина моєї хвацької роти ночувала на дорозі.

Ми сунули тим самим шляхом, що ним ще так недавно промайнув геній війни з усіма страхиттями. По містах, особливо в Борисові та в Красному, було видно ще наслідки війни, а по селах наче нічого й не було; тільки й сліду, що мужики в своїх лазнях на печах замінили камінь чавунними гарматними ядрами. У самому ж Смоленському стояли ще цілі вулиці в руїнах, а собор уже відбудували.

У Смоленському зійшовся до купи наш полк, і після інспекторського перегляду пустили нас на зимовища. Я командував ротою гренадерів, і тому разом із полковим штабом зостався в Смоленському, а інші роти розташувалися по околичних селах. Туман із своєю Варочкою також зостався в Смоленському.

Хоч половина міста й стояла в руїнах, проте на зиму понаїздило чимало шляхти, і ми на руїнах стародавнього Смоленського провели зиму весело й гучно. Матері, мабуть, покладаючи надії на полкове нежонате старшинство, понавозили дочки на відданні та ще й прегарненьких. Та ба! Зовсім не було кого сватати: наша молодь, як я вже давніше мав честь доповісти, уся пережилась. Признаюсь, мені, грішному, й самому тоді кортіло накласти на себе вдруге пута Гіменея, та

жаль було Вікторка; а йому тої зими пішов тільки четвертий рік, а в цьому віці, я по собі знаю, що значить найліпша мачуха: а що, як, не дай Боже, навяжуться сатана у подобі неземного янгола, що його тоді робити? Отож подумав я, подумав та й махнув рукою. Пізніше я чув, що з предметом моїх зідхань одружився якийсь безносий багатий Енгельгардт, а за рік він виїхав за один кордон, а вона — за другий. Я тільки Богу помолився, коли почув таку цікаву новину.

У напівзруйнованому Смоленському встиг я захопити порядне й недороге помешкання. Одна кімната в ньому була цілком зайва, я й запропонував її Туманові з умовою, щоб він, як людина твереза й акуратна, доглядав за моїм мізерним господарством; та й його Варочці буде веселіше, а Вікторко мій без мене нудитись не буде. За няньку й гувернантку була в мене дуже добра письменна жінка; отож Варочка за зиму жартом навчилася російської грамоти та й Вікторка мого азбуки навчила. До великого посту він уже дуже жваво читав по верхах, а Варочка що Божого дня, зранку й увечері, читала вголос у присутності всіх ранішні й вечірні молитви. Щасливий Туман плакав од зворушення, слухаючи, як Варочка читає такі прекрасні молитви, що про них він, людина темна, раніше й уяви не мав; особливо ж, коли вона зачинала читати «Помилуй мя, Боже» і дочитувалась до стиха «серце чисто созижди во мні, Боже», він покладе, було, поклін до землі і крізь сльози поцілує в голову свою розумну Варочку. Зате нянька моя вже не була бідна на черевики: в неї завжди було в запасі пар із шість зайвих, — «на випадок походу», як казав Туман; а Вікторко мій щонеділі хизувався в нових чобітках. Я, було, кажу йому: «Пощо це ти, Тумане, так часто йому чоботи зміняєш?» — «Росте, ваше благородіє, тому й зміняю.» — Добряга запевняв мене, що

дитина за тиждень може так вирости, що їй конче треба чоботи змінити. Я спробував одного разу купити якоїсь матерії Варочці на суконочку, та й сам не був радий: Туман мій так розходився, що трохи й помешкання мого не кинув, ледве уговкав я його — такий дивак! »Образа — каже — це для мене, ваше благородіє, та й годі. У вас — каже — в самих росте дитина, а ви на чужих дітей витрачаєтесь. Я людина ремісника, в мене завсіди буде, а ви де возьмете, як Бог не дасть здоров'я? добре ще, як пенсії дослужитеся, а то й так випустять.«

За зиму я близько спізнався з цією простою, шляхетною й високої міри безкорисною людиною

По весні вирушили ми з Смоленського московським шляхом; я доручив Туманові доглядати моєї валки та людей і був зовсім спокійний. По містах всяке може трапитися: не скрізь тобі все приготовлене, — іноді й на тще серце заснеш, що ж робити? Але за час цього походу я був, як у Христа за пазухою; було, не встигнеш прийти на місце, у Тумана вже все готове: і мені, і дітям помешкання, і самовар кипить, і вечеря готується, і коням усього досталь, і Бог його знає, як він це встигає. А з мужиками, хоч і мав він українську вимову, ніхто краще за нього порозумітися не вмів. Надзвичайна людина!

У Москві скупчилася вся наша дивізія, і небіжчик Сакен, що був тоді ще за командира нашого корпусу, після інспекторського перегляду дав корпусові наказ, щоб усіх неписьменних унтер-офіцерів на «рядових» повернути. Не знаю, чого це йому спало на думку, небіжчикові. З цього вийшло таке безладдя по ротах, що не приведи, Боже. Особливо нам, ротним командирам, завдав він клопоту своїм наказом. Неписьменних унтер-офіцерів справді було багато, зате це були наймоторніші й найтверезіші люди — дві

прикмети вояка, яких нічим не можна замінити. Отож на місце таких людей ми мусли поставити письменних п'яниць та злодіїв. Тоді саме я й дізнався, що це таке — той так званий «грамотний рускій чоловікъ». Грамотії дістаються до війська здебільшого з поміщицьких сільських писарів. Не дурно ж кажуть наші селяне: »Не буде добра й правди на землі, поки письменним очі не повилазять.« Тільки з глибокого призи́рства до тих грамотіїв могла зродитись подібна приповідка. Що подумав би про моїх земляків великий поборник народньої освіти Ланкастер, коли б він знав, що в нас існує така варварська приповідка? Подумав би, що земляки мої не люди, а пародія на людей, а рації не мав би. Загальна письменність у народі — це велике добро, але там, де на 100 душ тільки один письменний, там вона — найбільше лихо. Я не знаю нічого неморальнішого та огиднішого за сільського писаря: він — перший грабіжник бідного селянина, ледар, п'яниця, джерело всіх мерзот і найбільше деморалізує простосердних селян, бо ж він Святе Письмо читає.

Небіжчик Основяненко в своєму »Шельменкові, волосному писарі« зробив легенький нарис цього огидного типу. І ось таких грамотіїв поставають дідичі нашій славній армії! Напевне небіжчик Сакен не видав би такого наказу, коли б він хоч тиждень побув економом у поміщицькому селі.

З своїм званням барабанного старости Ту ман сполучував і скромне звання підстаршини, пишався тим і шанував його, як власну особисту заслугу. Та, нажаль, — тому, що був він неписьменний, — мусів спороти недавно куплені в Москві не дешеві штучні, а правдиві срібні гальони. Отже довелося їх спороти й кинути до помийниці, так собі, ні за що — ні про що, — тому тільки, що він, бідолаха, неписьменний. Глибоко

вражене було самолюбство сердешного Тумана. Наче розвінчаний Наполеон, ходив він мовчки кілька день, навіть їсти перестав.

Нашому полку визначено місце постою в Муромі; ми збиралися в похід, і я попрохав його знову взяти під свою «команду» моє мізерне подарство.

— Возьміть «ундера», — сказав він, ледве здержуючи сльози, — бо «рядовий» вас дорогою обікраде.

Я сам мало не заплакав і не мав сили повторити своє прохання.

Відпускаючи його, я мав необережність запропонувати йому синеньку асигнацію на горілку. Заридав він, бідолашний, плюнув на мою асигнацію і вийшов геть із хати. Другого дня привели його до полкового штабу з поліції на Арбаті — такого, що ледве ступав. Коли спитали його, де він пропадав, він міг тільки промовити: «горілки! бо здохну!» Дали йому шклянку горілки й замкнули до порожньої хати. Я злякався за нього, та, хвалити Бога, страх мій був даремний. Туман щасливо протверезився і вже вдруге не втішав свого жалю, тільки до самого Мурому йшов мовчки, мов навіжений. У Муромі Туман раптом зник, я питаю, де він; кажуть — у шпиталі. Пішов я його відвідати. Прихожу, відчиняю двері до покою — і що ж? От уже такої гравюри я не бачив та, гадаю, що такої картини й на світі немає. Найбільший маляр не уявить собі такої прекрасної оригінальної сцени: на ліжку в шпитальному халаті та в ковпаку сидить Туман, а на колінях у нього сидить Варочка з граматкою в руці і складає на голос: «тма-мна», а за нею тихенько басом проказує Туман. Побачивши мене, він зніяковів, підвівся, відповів на моє привітання і, червоніючи, додав:

— Варочка оце мені »Помилуй мя, Боже« читала.

— От уже й »Помилуй мя, Боже«, — наївно сказала Варочка — ви ще й склади бо-зна як читаєте.

— Цить, дурне! — сказав з поспіхом Туман, сіпаючи її за рукав.

Варочка зніяковіла, поглянула на мене, потім на нього і з докором сказала:

— Хіба ж я не правду кажу? Гадала завтра »аз«, »ангел« показати, а тепер і позавтра не покажу, — просидите в мене цілий тиждень на »тма-мна«.

З тим словом вона вибігла з покою. Туман подивився їй услід і з досадою промовив:

— От тобі й маєш! — І, звертаючись до мене, додав:

— Воно бреше, ваше благородіє.

Я бачив добре, що »воно« не бреше, та вдав, що не догадуюся, в чому річ, і спитав його:

— А чи вона ввесь час тут з тобою перебуває?

— Ні, ваше благородіє, у фельдшерихи перебуває, а до мене забіжить на якусь хвилинку та й знов до фельдшерихи. Таке непосидюще! — додав він, спускаючи очі.

— Клепеш, клепеш, Тумане! — сказав я до нього — я знаю, що ти робиш, та нащо ж од мене з цим ховаєшся? Хіба лихе діло вчитись грамоти?

Туман здивовано глянув на мене і, помовчавши, сказав:

— Лихе, ваше благородіє, дуже лихе! Скажіть, чи бачили ви, щоб дитя-блазень учило старого чоловіка?

І бідолаха мало не заплакав, а трохи згодом почав мене просити, щоб я нікому не говорив про його грамоту. Я дав йому слово й запропонував

йому грошей, та він сказав, що в нього ще свої тягнуться. Я попросився, побажав йому успіху й вийшов з покою.

Діямант, не людина, думав я собі, і навіть не жалкував, що цей діямант нешліфований, — так він мені подобався в своєму натуральному вигляді. Хотів я був зробити порівняння з «Червінцем» Крилова, та зміркував, що така натура, як Туманова, ледве чи була б в стані переродитися, себто перетворитися.

Штаб-лікар наш підгледів Туманову таємницю й не виписував його з шпиталю, доки він сам не попросився. За місяць приходить до мене Туман — лице усміхнене (що йому зовсім не до лица було), граматка за карвашем, і просить мене, щоб я послухав, як він читає. Я послухав його: дуже добре читає — і заповіді, і все, що є в граматці. Я дав йому статут гарнізонової служби, — він і статут читає. Того самого дня рекомендував я його адютантові, а той бригадирові, і за місяць нашив Туман знову свої московські дорогі гальони, переселився до мого помешкання та знову перейняв до своїх рук моє господарство.

Сталося так, що того ж самого дня, як Туман урочисто нашивав свої нефальшовані гальони, і я теж дістав підвищення: підвищили мене до майора, а командирові першого батальйону вийшла демісія, і я мусів перебрати від нього батальйон. Хоч я по-давньому зоставався самотній, проте господарство моє мимоволі повинно було збільшитись, і без такої людини, як Туман, не міг я обійтися, тим більше, що Вікторка свого вирядив я до Ніжена до сестриці, щоб вона готувала його до ліцею; тому й Варочка, як дитина, була мені теж необхідна, бо я за Вікторком дуже занудився, а вона, наче той янгол Божий, зявилася в моїй хаті.

Так, справді можна було її порівняти з янго-

лом Божим. Такої краси неписаної я вже більш не побачу. А лагідність! Справжня янгольська лагідність! Їй уже трохи за одинадцять літ перейшло, і вона мені яскраво нагадувала Володька, себто небіжчицю, свою нещасливу матір. Усмішка, голос, очі — все було, як у бідної матері; тільки у Варочки все це змякшували лагідність і непорочність. Хотів я був заохотити її до книжок, та які за тих часів можна було книжки для її віку дістати! Видавали тоді журнал, що звався »Благонамѣренный«. Я прочитав у »Московскихъ Вѣдомостяхъ« оголошення і, захопившись такою благородною назвою, виписав його власне для Варочки, але, як перечитав першу книжку, то решти вже й не розрізував, — так їх у мене в скрині й миші зіли.

За час перебування Тумана в шпиталі Варочка заприятлилася з фельдшерихою, і тепер мало не щодня її відвідувала. Мені ці відвідини не були до вподоби, і я кілька разів казав Туманові, що ця приязнь до добра не доведе; але він, Бог його знає чому, не звертав уваги на мої слова. Тоді взявся я до хитрощів, себто хотів заохотити її до читання й тим примусити сидіти дома; та хитрощі мої не повелися. А тимчасом Варочка зростала й кращала.

Третього чи четвертого року нашого щасливого постою в місті Муромі перевели до нашого полку за якісь каверзи капітана гвардії N. N., людину літ двадцяти п'яти, гарного собою, багатія, із найблагороднішої аристократичної родини, освіченого, делікатного, але завзятого гульвісу, а за тих часів це була неабияка чеснота, тому й Давидов неслухно приписує цю шляхетну пристрасть самим тільки гусарам, бо й наша братія піхотинці ані в чому перед ними не поступались.

Молоді наші офіцери всі до нього так і пригорнулися, а за панночок нема що й казати: всі,

скільки їх було в Муромі та в околицях Мурома, всі разом у ньому закохалися. Ну, нехай буде так, — вони молоді, недосвідчені, їм можна вибачити, але ж і пані матері дорослих дітей теж і собі почали змагатися з своїми дочками. Господи, яку ж то страшну силу має золото над людським серцем! А до того ще він гарно говорив по-французькому, читав з пам'яті і навіть співав деякі такі пісні Беранже, що статечний француз соромився б їх співати в парубоцькій п'яній компанії, а він, баламут, співав їх у муромських вітальнях, і ніжній статі так припадали до вподоби ці двозначні пісні, що їх на пам'ять вивчали і в затишку під бузком, в супроводі гітари та соловейка, співали — не дай Боже, як журливо. Просто-сердні, — вони й гадки не мали про те, що вони співали; вони думали, що янголи, якщо розмовляють між собою, то неодмінно по-французькому, і співають такі пісні, які співав і предмет їх ніжної пристрасти. Незабаром після появи цього баламута пані й пани, коли й зверталися до когось з запитом, то замість того, щоб назвати на ім'я та по батькові, говорили «м сью», і це так між усіма поширилось, що свіжа людина напевне б подумала, що ціле муромське населення по-французькому говорить.

От коли Туманові випала добра нагода блиснути своїм знанням французької мови. Та ба! він бідний плебей, а то аристократія, та ще й яка аристократія — повітова! Всім, мабуть, уже відомо, що англійська аристократія найбільш гордовита та дражлива, але, як порівняти її з нашою повітовою, — вона нічого не варта. Хоч французькі полонені салдати часто попадали в її неприступне коло, але ж то були французи, то ж зовсім інша справа.

Була в мене тут одна добра знайома, жінка не першої молодости, зразкова, можна сказати,

дружина й зразкова мати родини; освітою була трохи вища за всіх своїх співгромадянок, але мала практичний, здоровий розум; не було в ній жадної манірности, і якраз це мені в ній особливо подобалося; і от сама вона почала мені якось описувати прикмети й освіту нашого гвардійця. Слухаючи її, я думав, що вона жартує, слухав її й мовчки посміхався; але вона, не звертаючи уваги на мої усмішки, так захопилася панегіриком, що почала вихваляти його за глибоке знання російської історії. Тоді я вже й рукою махнув. Хіба ж годиться, щоб російський пан того часу, та ще й гвардієць, знав щось, крім французької мови? Та ще й рідну історію! Тоді Карамзін почав видавати свою вславлену історію, — так от про неї, мабуть, і чув щось у столиці наш капітан та й пустив в обіг свої знання серед непорочних муромок. Нещасливі муромки! А ще нещасливіші сердешні муромці!

Коли жінка, що її вважали за зразок розуму й родинних чеснот, і та захопилася бравим капітаном, то який же вплив він мав на жінок звичайного розуму і звичайних чеснот. Великий вплив, до такої міри великий, що не минуло й року, як чоловіки молодих жінок та батьки молодих дочок почали вже переконуватися щодо того великого капітанового впливу на їх жінок та дочок, і, коли нашому полку визначений був похід до Москви з приводу коронації, то батьки й чоловіки перехристилися й вільно зідхнули, а жінки й дочки заголосили.

Проте, гіркі сльози були даремні: капітан заслаб і зостався в Муромі, аж поки одужає.

Який, одначе, був жах мамунь та їх любих дочок, що полювали на капітана, як на найвигіднішу партію, коли до нього за нашої відсутности приїхали жінка й теща та й застукали його не в ліжку, не слабого, а в колі його товаришів-питу-

хів. Теща почала була відповідну нагоді проповідь, та він її спинив такими словами: »Ви, здається, розумна жінка, а такі дурниці говорите, аджеж ви бачили, ви знали, за кого ви віддавали свою єдину дочку, так про що ж ви мені тепер толкуєте?« Стара глянула на нього, заплакала та взявши з собою свою єдину дочку, рушила додому; а він, регочучись, гукав до них наздогін: »Куди поспішаєте? Може ласка пообідати зо мною?« Чи ж не герой?

Не зважаючи на це, вплив його на ніжну стать тривав і далі, — так що сердешні батьки й чоловіки не бачили іншого способу позбавитися небезпечного капітана, як написати прохання цареві в ім'я цілого їхнього конклаву й слізно просити, щоб він за зразкові чесноти капітана перевів його знову до гвардії. Не знаю, чи на їх прохання, чи на чиєсь інше, але капітана, що прожив там два роки, було переведено, але не до гвардії, а до міста Вологди під догляд поліції. Та напротязі тих двох років він загравав ще з десяток слізних мелодрам і останню — найбільш патетичну — такого змісту.

Коли ми вирушали до Москви, нам було наказано »вагенбург« та тяжкі речі зоставити в Муромі, з чого треба було зробити висновок, що ми незабаром повернемося на попереднє зимовище. Офіцери, що мали добрі квартири, зоставили їх за собою; я так само і свою зоставив за собою, а в ньому меблі та іншу мізерію. Полковий командир, спасибі йому, зглянувся на моє прохання, віддав Тумана цілковито до мого розпоряження, а я віддав Туманові до повного його розпоряження мою квартиру й усе, що до неї належало. Прощаючись з ним, я наказував йому берегти Варочку пильніше за свої очі та яко мога менше дозволяти їй відвідувати фельдшериху, »бо — кажу йому — ти й сам знаєш, що за звір зоста-

ється в місті! Не дай Боже, навернеться йому якийсь на очі, — тоді пропала!»

— Бога гнівите, ваше високоблагородіє, — сказав він — воно ж іще дитина!

Я замовк, знаючи з досвіду, що жадні докази не в силі захитати впертого земляка мого, а завважте, що цій дитині минув уже п'ятнадцятий рік.

Побували ми в Москві й по-доброму назад повернулися. У Муромі так само все по-давньому; квартиру свою й інше майно я застав у найліпшому стані, та інакше й бути не могло. Варочка зустріла мене з найщирішою дитячою радістю, а Туман, відрепортувавши мені, що все добре, дякував мені за те, що я його залишив у Муромі, бо мовляв, за цей час він не тільки навчився виводити на папері всі цифри, але й неабияку копіячину згромадив; все місто наділив чобітьми, а мало не весь останній місяць працював на самого капітана.

Певно, початок зроблено! — подумав я.

— А не приходив він до тебе іноді чоботи міряти? — спитав я Тумана.

— Приходив, ваше високоблагородіє, разів кілька приходив.

— Зле, — подумав я й відпустив простосердного, не сказавши йому на перший раз ані слова.

Другого дня спитав я вже його, хто нараєв його капітанові. Туман трохи замявся й сказав:

— Мушу признатися, ваше високоблагородіє, що фельдшериха.

— А я щό тобі казав, виїжджаючи до Москви? — спитав я його.

— Памятаю, ваше високоблагородіє.

— Ні, не памятаєш, — забудь; пригадай і зміркуй гарненько, щό з цього всього може статися. А що, бачив він у тебе Варочку?

— Бачив, ваше високоблагородіє.

— І розмовляв з нею?

— Розмовляв, ваше високоблагородіє.

— І за чоботи платив, не торгуючись?

— Не торгуючись, ваше високоблагородіє, навіть наперед, скільки захочу, грошей пропонував, тільки я не брав: не треба було.

— Бачиш, Тумане, як я все знаю; отож слухай: од сьогодні Боже тебе борони навіть за браму без себе Варочку пускати, — прощайся тоді з нею навіки, чуєш?

— Чую, ваше високоблагородіє.

— То ж то бо й є, — почув, то й не забувай! Бо й тебе, і мене Бог покарає за наше недбальство: за чужу дитину ми більше, ніж за свою, маємо відповідати перед людьми й перед Богом. Іди собі, Тумане, до своєї праці, — сказав я наприкінці своєї проповіді.

— Спасибі за науку, ваше високоблагородіє, — сказав зворушений Туман і вийшов.

Після того він щоранку, рапортуючи мені, що в господарстві все гаразд, так само рапортував мені й про те, куди та як ходив він із Варочкою. Ходили вони, та й то раз чи двічі на тиждень, на берег Оки до рибалок, чи так просто, щоб пройтися, а іноді до фельдшерихи на філіжанку чаю, — на тому й кінчалися їхні прохідки; та ще раз на тиждень, себто щонеділі, ходили вони на службу Божу до церкви святих угодників Флора та Лавра.

А тимчасом у місті, серед шляхти, а навіть і серед багатого купецтва одна за одною повторювалися історії найскандальнішого змісту, головною ж дієвою особою всіх тих новель був, звичайно, наш шибай-голова капітан. На зиму в місті, як і за минулих зим, заклався шляхетський клуб; хоч я й був на першому й на другому зібранні, та не помітив нічого особливого, а інші помітили й уже пізніше оповіли мені, що на баях не зя-

влялася ані одна повітова левиця, а причиною того був ніхто інший, як усе той наш шибай-голова капітан. Найпаскудніші анекдоти склалися з приводу відсутности на балю отих левиць, а покірні овечки, що на них капітан не звертав уваги скромно на всі лади переповідали анекдоти, чутливо поглядаючи на недолюда-капітана.

Я завжди ходив до церкви святих мучеників Бориса й Гліба, що в Благовіщенському монастирі, як ось мені чомусь заманулося піти на службу Божу до церкви Флора та Лавра. Прихожу, перехристився, — дивлюся, передчуття мене не зрадило: капітан тут, а перед ним, кроків на два, Варочка, а біля неї фельдшериха щось шепоче їй до вуха та ставить свічки перед образами. Капітан так пильно дивився на зашийок та на густі темнорусяві Вароччини коси, що не помітив, як я обминув його і спинився майже біля Варочки. Дивна й незрозуміла річ! Чому, наприклад, я довго милувався щодня красою Варочки, а мені досі ні разу не впали в очі такі милі і, можна сказати, пластичні подробиці, які [я помітив у неї] в церкві. Наприклад, на білому, прегарному, кругленькому зашийку в неї вилися наче прозорі кучері, а це — кажу вам — така диявольська принада, що проти неї людині не сила встояти. Я перехристився й поступив кілька кроків наперед. Після служби здивав мене на паперті капітан: йому, як я помітив, страх як хотілося зайти до мене на помешкання, та я викрутився, зробивши зручний маневр: попрощався з ним на перехресті вулиць та й пішов у напрямку помешкання командира полку, де його, хоч і приймали, та дуже обережно, бо, правду сказати, командир наш був уже старий, до того ще й поранений, а полковниця — баба хоч куди, та ще й німкеня, так воно, знаєте, небезпечно було пускати до хати такого звіря, як капітан.

Другого дня, після рапорту, спитав я в Тумана, котрий рік минає Варочці.

Він довго рахував на пальцях і нарешті сказав:

— З Варвари сімнадцятий пішов.

— Гм... сімнадцятий, — подумав я — небезпечно!... і розповів йому, що́ я вчора помітив у церкві та яких з того дождити наслідків можна й навіть треба.

Туман довго мовчав, схиливши голову, потім зідхнув і промовив, немов сам до себе:

— Морока, та й годі!

!, помовчавши, додав:

— Порадьте, ваше високоблагородіє, що мені з нею робить?

— Що робить? Знайти статечного чоловіка та віддати заміж, — другого способу я не знаю.

Заміж, заміж... — говорив він пошепки. —
Заміж... — говорив він далі таким самим тоном — за кого? Нема за кого, — сказав він голосніше. — Пропаду я! Здохну, як той старий собака, без неї, ваше високоблагородіє.

— Ну, то сам оженись.

— Не можна, ваше високоблагородіє, — гріх перед Богом: вона — моя дитина, і люди пальцями показуватимуть; бач, скажуть, старий дурень для кого викохав байстря!

І він знову схилив голову й задумався.

Дивлячись на нього, і мені сумно стало. Добре було б, подумав я, якби всі рідні батьки так любили своїх дітей, як оцей бідолаха приймачку.

— Так що ж ти надумав, Тумане? — спитав я в нього.

— Нічого, ваше високоблагородіє.

— Так покищо й не надумуй нічого, тільки дивись за нею добре, — може Бог дасть, небезпека мине.

Я говорив це тому, що капітанові пустоці

ставали вже подібні до денного розбою, і полковий командир двічі вже атестував його, як людину несправну та шкідливу для полку.

Минуло літо, настали темні, довгі осінні вечори, а разом з ними їх супутниці — грязюка й нудьга. Увечері, було, сидить собі Туман у своїй хаті перед шклянним глобусом з водою та приштуковує халяву, а в кутку біля столика сидить Варочка теж із роботою або читає в сотий раз житіє великомучениці Варвари; і щоразу, як вона читала імя Діоскора, Туман плювався й шепотів собі під ніс: «собака!» У них була ще й друга повчальна книжка, — це житіє святих Петра й Февронії, що тут у Муромі нетлінно спочивали у Благовіщенському монастирі; та цю книжку вона читала менше — може тому, що великомучениця Варвара була її патронка. І я, було, як вибють вечірній сигнал, відпущу фельдфеблів та, запаливши люльку, захожу до них, і так тихо, любо мене час до вечері, як ніколи ні перед тим, ні потім не минав у блискучих вітальнях.

Тут годилося б змалювати вродливу Варочку в подобі Сибіли Куманської Кіпренського, або просто як молоду красуню, що при світлі читає книжку в стилі фламандського мистця Рембрандта; та, признаюся щиро, таке завдання мені не по силі; до того ж я великий ворог малярів-самоуків, а в цій справі я стояв нижче всякого самоука. Як юнак-поет, я цілими годинами не зводив з неї своїх очей, і Бог знає, які думки роїлись у моїй сивій голові. За дитячих літ мав я, серед інших, теж пристрасть і до малярства, але тому, що батько мій був справжній «суворівський салдат», то він про малярство та взагалі про красне мистецтво мав зовсім простацьке поняття, чи краще сказати — не мав жадного. Мати моя була без порівняння освіченіша за батька, і, як жінка, вже з природи своєї, хоч і несвідомо, відчувала при-

вабливість нерукотворного твору; їй любо було спостерігати й у мене те саме почуття, але про те, щоб присвятити мене якомусь мистецтву чи науці, вона й подумати не сміла.

Колись мати, показуючи батькові мій малюнок, сказала:

— А що, якби його віддати до Академії Мистецтв? Може з нього вийшов би славний маляр?

— Що? — сказав батько, сердито поглянувши на неї. — Мистець? Маляр?... Ти, здається, впилає і досі не проспалася! Маляр! Ха, ха, ха... маляр... Та ти подумай, мудра голово: чи шляхетська це справа — в фарбах бабраться? До Академії!... Разом із холопами! Прекрасну кар'єру вибрала ти для свого сина, прекрасну, нема що казати!

І, взявши мене на руки, батько додав:

— Ні, друже мій Сашко, ти в мене будеш справжній вояка!

Через рік після цієї сцени мене відвезли до шляхетського кадетського корпусу, і з мене справді вийшов справжній вояка та й більше нічого. І я тепер думаю, — як би це було гарно, коли б я був малярем: я на полотні передав би далеким нащадкам привабливу красу Варочки, так само, як Рафаель зробив безсмертною Форнарину або як Гвідо Рені — непорочну Беатріче Ченчі; але тепер про це нема що й толкувати. Дивно якимось діється з людьми: ось, наприклад, людина прозорлива; вона за рік, за два передбачає небезпеку і всіх засобів і способів уживає, щоб одвернути від себе нещастя: день і ніч не спить, вуха, очі та всю істоту свою раз-у-раз на сторожі тримає, а якраз у хвилину небезпеки возьме та й засне, та ще й як засне! Наче найщасливіша людина.

Отож точнісінько те саме трапилось тепер і з нами. Наближалися Різдвяні Свята. Туман, як це звичайно буває, завалений був працею; я на-

віть просив адютанта не турбувати на той час Тумана й не кликати на вправи; думаю собі: нехай людина при нагоді зайвий гріш заробить. Отож яюсь, одпустивши фельдфебелів, я, звичайно, запалив люльку, вдягнув архалук та й пішов до Тумана. Прихожу, — він працює перед шкляним глобусом; на столику в кутку горить свічка й уже чимало нагоріла, перед свічкою лежить на столі розгорнена книжка, а Варочки нема. Ну, чому мені було не догадатися та не спитати, чи давно вже Варочка вийшла? Автім, не було чого й питати: нагоріла свічка ясно вказувала, що давно, — а я ще зняв із свічки гар та й сів собі і, гадки не маючи, почав розпитувати Тумана, чи багато вже зробив пар чобіт, скільки гадає ще до свят скінчити та яку ціну він бере: чи звертає при тому увагу на особу того, хто замовляє, чи з усіх однаково. На це він зовсім слушно відповів: »Однаково, бо однаково й роблю.« Потім ні з того, ні з сього перейшли ми до виховання, говорили ми про закордонні наші пригоди. Далі — про тульчинські маневри й нарешті звели мову на небіжчика Володька.

— Так, — каже Туман — не дурно кажуть: волос довгий, а розум короткий! І то сказати, — додав він: молоде, дурне, а, може, ще й сирота, доглядати не було кому.

І сказавши це, Туман поглянув на місце, де повинна була сидіти Варочка, помітно змінився на лиці і не відводив очей од свічки, що догорала та від розгорненої книжки.

— Мовчить, не чує її, — аж її дома нема! — промовив він ледве чути і, звертаючись до мене, сказав:

— Я думаю, чом вона не читає, аж її дома нема.

І Туман притьмом звівся на ноги і з роботою в руках вийшов із хати. Хвилин за десять він по-

вернувся стурбований. Я спитав його: »Ну, як там?« Він тільки ворухив губами, а слів вимовити не міг; нарешті якось пошелки промовив: »Нема!« Я й собі скочив на ноги і сказав йому: »Біжи до фельдшерихи«, а сам нашвидку вдягнувся й пішов до городничого, щоб повідомити про те, що сталося, та попросити, щоб він ужив своїх заходь. Та чого варта була поліція за тих часів у повітових містах? Нічогісінько.

Вертаючись додому, захожу до Тумана, гадаючи, що він також повернувся; де там! — він, як я його покинув, так і зостався на тому самому місці, наче скамянів. Питаю його, чи був у фельдшерихи; він аж після кількох повторювань ледве промовив: »Ні!« Я покинув його і ще раз обійшов усі кімнати, двічі, здається, питався в челядні й на кухні і шукав її так, як ми звичайно шукаємо якусь згублену дрібничку: разів із десять на тому самому місці; подивився по всіх кутках, за комодом, під канапою і, переконавшись нарешті, що Варочки нема ніде, хотів був уже лягти спати. Але де там: тільки заплющу очі, як передо мною з'являється або капітан, або Варочка. Аж до світу корчився я в ліжку, як карась на сковороді. На світанку я встав і пішов подивитися, що Туман робить, бо вночі покинув його в найнужденнішому стані. Відчиняю потихеньку двері й бачу — в хаті ледве блимає світло, — це догорала свічка перед шклянним глобусом, — а по цей бік того самого глобуса на своєму стільчику до праці сидить Туман, підперши голову обіруч. Спочатку я подумав, що він спить, і хотів був вийти з хати; але він звів голову, глянув на мене й ледве чутно промовив: »нема!« — і так страшно промовив, що я не на жарт злякався. Він знову схилив голову на руки, а я тихенько вийшов геть з хати, певний, що жадне співчуття не мало сили збудити його з тої страшної летаргії. Та й справді варт спитати психоло-

гів: як впливає на душу найщиріше співчуття в такому страшному критичному стані, що його тепер переживала душа мого сердешного Тумана? Скажу за себе: в пів-горі на мене добродично впливало навіть не щире, аби тільки дружнє співчуття, але в хвилину справдішнього горя, коли душа ховається в найтемніший куток, куди й власна думка не сміє проникнути, тоді найніжніше, найщиріше співчуття стає найлютішою отрутою. От чому я не зважився втішати нещасного Тумана.

Пішов я зранку до городничого довідатися, чи не натрапили на який слід; по дорозі здібав я знайомого, і він після першого привітання питає:

— Як це сталося так, що в вас двірська дівка пропала?

Я не відповів йому ні слова й повернувся назад додому, бо до городничого не було чого й ходити. І справді, він тільки те й умів зробити, що того ж самого дня по всіх проулках благовістили про нашу крадіж. Після цього на який там слід натрапиш?

Три дні й три ночі просидів нещасний Туман на своєму стільчику, не зводячи голови. Я злякався й порадився з лікарем; розважливий лікар велів тільки відчинити на кілька годин вікно або двері (а було це, як я вже згадував, зимою). У лікарських науках я зовсім нічого не тямлю, а тому й перестарався: взяв та й відчинив потихеньку й вікно, й двері. Минає година, минає друга, я все заглядаю то через двері, то через вікно й міркую, що́ то вийде з цієї операції. Дивлюся, — це вже було так надвечір, — Туман почав здригатися, а за годину встав, поглянув навкруги, зачинив вікно й двері, походив з півгодини по хаті, здригаючися та ледве чутно промовляючи: »от тобі й маєш«; потім ліг, чи краще сказати, впав на своє ліжко, накрившись кожухом. Мені здавалося, що він заснув. Я подумав собі: слава тобі,

Господи! — і пішов теж трохи спочити. Не встиг я напитися чаю, аж деньщик мені рапортує, що Туман кидається, стогне й просить мене до себе. Прихожу, питаю:

— Що тобі, Омельку?

— Нічого... Спина! Холодно! Сумно! Що знаєте, те й робить.

Бачу, справа погана; послав по лікаря — а сам зостався з Омельком. Він кілька разів звертався до мене й кричав:

— Пить! Дайте пить, бо згорю!

Я давав йому квасу в філіжанці до чаю, і він трохи заспокоювався. Прийшов лікар, помацав живчик, подивився на свого »брегєта« з секундовою стрілкою і сказав:

— Гарячка! Вирядить його, не гаючись, до шпиталю.

Я зараз таки й вирядив Омелька до шпиталю.

Два місяці з чимсь пролежав сердешний Туман у шпиталі. Сам лікар уже починав сумніватися, чи видужає він, особливо в останні дні гарячки, як то кажуть, підчас перелому хвороби. Одначе, залізна природа хворого перемогла недугу, і під кінець першого місяця міг він уже без чужої помочі вставати з ліжка, а під кінець другого вже бадьоро проходжувався по коридорі та все їсти просив, але йому, звичайно, не давали.

Підчас Туманової недуги я робив усе, що тільки міг зробити, щоб знайти хоч якийсь слід нашої втікачки: я зорганізував своїх вивідувачів, і то невсипущих; мені фельдфебелі щовечора доносили найдокладніше про всі капітанові рухи; знали про кожний його крок і кожного пильнували мої вірні агенти. Але найменшого сліду не було: наче в воду впала. І не тільки я, — всі в місті вказували на капітана, та що маєш робити?

Злочинець тут, а доказів жадних. І мимоволі злочинця, звірюку, назвеш людиною.

Туман уже почав був одужувати, як із Владіміра приїхав жандармський офіцер, узяв на шого капітана та й повіз до Вологди. Проте, я все ще не втрачав надії; я написав приватного листа до вологодського поліціймейстра, прохаючи його, щоб повідомив мене, хто саме приїде з отаким капітаном, особливо ж, чи не буде серед його слуг молодой дівчини, при чому я подав теж і опис Вароччиних прикмет. За півроку, не раніше, дістав я від вологодського поліціймейстра листа, в якому він описував з усіма подробицями як самого пана, так і його слуг, а серед них — покойового козачка Климка. »Згаданий козачок Климко — писав поліціймейстер — через чотири місяці утік од капітана, і тепер невідомо, де перебуває; а дівчина, — писав він далі — за яку ви пишете, разом із ним до нашого міста зовсім не приїздила. Спочатку був поговорі, що згаданий козачок Климко — нібито переодягнена жінка, та це бабські плітки та й більш нічого. Я тому так міркую, що хоч би яка людина була розпусна, то всеж не зважиться на такий законопереступний вчинок: та ще й те спростовує цей наклеп, що в жінки, як у створіння фізично й морально слабосилого, не вистачило б духу на такий сміливий вчинок, як, наприклад, утеча, — на це й не кожний мужчина зважиться. Вважаю за зайве писати вам про самого капітана: маю надію, що ви його добре знаєте; хіба що скажу ще те, що він ані трошки не змінився.«

Лист, як звичайно, кінчався споконвіку заведеними чемностями, та й край. Вологодський поліціймейстер, мабуть, простосердний добряга, — подумав я. Як таки можна було не перевірити на ділі »бабських«, як він каже, пліток? Як можна було мати сумнів щодо капітанського законопе-

реступного вчинку, перечитавши його службовий формуляр! Аджеж поліціймейстер напевне його читав. Простота, та й годі!

Що я мав тепер робити? Я зовсім був певний, що козачок Климко — ніхто інший, як наша Варочка. Сердешна! Вона свою долю дістала в спадщину від своєї матері; коли б і їй не довелося так скінчити, як скінчила небіжчиця. Але де вона тепер? Сидить, мабуть, у поsexонській чи іншій якійсь вязниці та воші годує, а, може, її вже й на світі немає? Після довгого роздуму став я на тому, щоб послати оголошення до часопису «Московскія Вѣдомости»; «Губернскихъ Вѣдомостей» у той час не друкували. Зробивши це, я зважився поділитися своїми надіями з Туманом; — кажу: «зважився» тому, що Туман, хоч і зовсім одужав од гарячки і хоч уже вісім місяців минуло з того часу, як Варочка пропала, все ще був подібний до божевільного. Він і перше був мовчазний, а тепер і зовсім занімів, закинув своє ремесло і цілісніккі дні висижував у своїй хаті, підпираючи голову руками. Я одного боявся, щоб він не почав пити, але, хвалити Бога, цього не сталося. Отже, я не втерпів, щоб не поговорити з ним про Варочку маючи на думці, що надія освіжить скорбну його душу. Отож, якось уранці, коли зложив він рапорт, що в господарстві все гаразд, оповів я йому про моє відкриття. Довго він стояв мовчки передо мною, схиливши голову; я перейшовся кілька разів по кімнаті, — він, як та статуя, не ворушився, я хотів йому щось сказати, аж дивлюсь, — у нього з-під спущених вій сльози, як горох, покотилися; потім він зідхнув і ледве чутно промовив: «капітанша!» — і, обернувшись навкруги ліворуч, вийшов із хати. Я подивився йому вслід та й гірко розкаявся, що був такий необачний.

Це було восени. В полку дозволені були річні й піврічні відпустки. Другого дня Туман при-

ходить і каже, що його залічили до числа кандидатів на піврічну відпустку, та просить мене, щоб я йому в тому не зробив перешкод.

— Навідаюся — каже — додому, чи не лучче буде.

— Іди — кажу — з Богом, — і наказую йому, щоб, як буде переходити через Глухів, зайшов на мій хутір подивитися, що там робиться.

— Добре, зайду.

За тиждень йому видали білет, і він, попросившись зо мною, пішов. Даремне чекав я наслідків мого оголошення, — нічого не вийшло; але якось уранці, місяців так через три після того, як пішов Туман у відпустку, доносять мені, що приїхав Туман. Я здивувався, чого так скоро. Вихожу на подвіря, дивлюся, — аж Туман зсажує з однокінної рогожаної халабуди жінку — закутану, в некритому кожусі, з дитиною на руках; побачивши мене, Туман весело промовив:

— Знайшов! Знайшов, ваше високоблагородіє!

І справді була то Варочка. Та яка відмінна від колишньої Варочки! Обвітрена, худа! Вона віддала дитину на руки Туманові і, як божевільна, кинулась мені до ніг та й заридала. Дитина збудилася в Тумана на руках і заплакала, а він, приголублюючи її, поніс до своєї кімнати. Я підвів заплакану Варочку і повів її слідом за Туманом.

Другого дня Туман перебрав знову господарство до своїх рук, і все в нашому домі пішло по-давньому. Якось після рапорту я спитав у нього, де він знайшов Варочку.

— Де знайшов? — відповів він — в Молозі, в тюрмі!

Цікавість мою не зовсім задовольнила його відповідь; та я знав, що він не був охочий до подробиць, а тому й не перепитував його. Якийсь час Варочка нікуди не виходила з своєї кімнати

і навіть од мене вона ховалась: мені теж здавалося якось ніяково до них заходити. У Тумана я щодня питався про її здоров'я та про здоров'я дитини, і він відповідав мені:

— Дякувати Богові милосердному, — обидві здорові!

Я скучив за Варочкою і одного разу, відпустивши фельдфебелів, зайшов до їхньої хати: як і колись бувало, Варочка читала життє великомучениці Варвари, а Туман сидів проти неї й няньчив на руках Олесю. Я ніколи не забуду цієї справді моральної картини.

Другого дня по моїх відвідинах прийшов до мене, як звичайно, Туман і після рапорту сказав:

— Ваше високоблагородіє! Я думаю женитися, щоб люди головою не кивали та пальцями на нас не показували.

»Найблагородніша ти людина« — подумав я й того ж таки дня попросив йому в полкового командира дозволу, а другої неділі був я за батька на Тумановому весіллі.

Варочка після шлюбу довго ще була сумна, задумана й нікуди, крім церкви, не виходила. Тумана вона по-давньому звала своїм татом і часто плакала, дивлячись на нього, коли він пестив її Олесю, як свою рідну дитину. Помаленьку вона начебто почала забувати про своє минуле, почала заходити до моїх кімнат, спершу — за моєї відсутності, а потім і при мені. Мою білизну й усе, що потребувало жіночого ока, вона взяла під свою опіку, і кращої та дбайливішої господині не можна було й бажати. Якось уранці приходить вона до мене з Олесею на руках, така весела, щаслива; я запропонував їй філіжанку чаю, посадив біля себе та здалека зняв мову про те, як вона втікала та де її ховав капітан перед виїздом до Вологди.

Спочатку спитав я її, чи буває вона у фельдшерихи.

— Ніколи не буваю, — відповіла вона.

— Чому ж ти не буваєш, — спитав я — ви ж були такі близькі приятельки.

— Добрі приятельки! Вона — огидна, лукава жінка! Якби не вона, я б досі нічого не знала; це все вона наробила, — і Варочка заплакала.

Трохи згодом я сказав:

— Так, чимало таки клопоту ти й нам тоді завдала; сердешний Туман мало не ліг у домовину. Але я й досі не можу зрозуміти, де тебе сховали, бо я тоді всі мишачі нори перерив у місті. Розкажи, будь ласка, як це воно сталося.

— Ось як! — сказала вона, втираючи сльози.
— Пам'ятаєте, — того дня перший сніг випав. Фельдшериха, будь вона проклята, намовила мене покататись з нею ввечері; я й пішла до неї, не спитавшись дозволу, а свічку й книжку зоставила на столі: думала, — зараз вернусь, і ніхто не знатиме, де я була. Прихожу я до фельдшерихи, а в неї самовар на столі; вона налляла мені філіжанку чаю; чай був такий смачний, що я й другу попросила, а потім і третю, і мені стало так добре, так весело, що я ладна була танцювати: я про все на світі забула. Саме на той час на вулиці проти вікна спинилися сані; ми вийшли, сіли й поїхали. Довго ми їздили містом, так довго, що мені захотілось спати, та так захотілось, що я не пам'ятаю, як я й заснула. Прокинулась я в теплій хаті; було темно, тільки через маленькі шпари у віконницях пробивалося світло. Я почала пригадувати вчорашнє катання, але тільки й могла пригадати чай та фельдшериху, та й те наче крізь сон. Незабаром відчинилися двері, і до хати ввійшла сільська баба з свічкою в руках. Я спитала її:

— Де я?

— У добрих людей, — відповіла вона.

— А як я тут опинилася?

— Тебе на вулиці знайшли: мабуть, коні, мордуючись, із саней викинули.

— Чи не треба тобі чого? — спитала вона, ставлячи на стіл свічку.

— Нічого не треба, — відповіла я, і стара взяла з столу свічку й вийшла геть, заціпнувши за собою двері на гачок.

Я все думала, де я і що зо мною хочуть робити; довго я думала й нарешті знову заснула. Коли я прокинулася вдруге, то вже через шпари не було видно світла; голоса в мене не те, що боліла, а кружилася гірше за всякий біль; я почала плакати. Увійшла знову та сама стара з свічкою й почала мене втішати, пропонуючи мені чаю та різних ласощів. Я відмовилась і тільки просила її, щоб вона сказала мені, де я. Питалася про вас, про тата, про наше місто, чи далеко воно. Стара відповідала, що ані вас, ані тата не знає, а про місто наше побожилася, що й зроду не чула; потім запропонувала вона мені чаю, я відмовилася; запропонувала вечеряти, я також відмовилася, стара засвітила лампадку перед образом і вийшла з хати. Я скочила з ліжка й кинулась до дверей, та стара встигла їх заціпнути на гачок. Трохи згодом почувся за дверима чоловічий голос; голос був мені знайомий, але я не могла пригадати, де я його чула. Голос спитав:

— Ну, що, — чи краще їй тепер?

Стара відповіла:

— Все те саме, добродію: маячить та кидається.

— Ну, добре! — сказав той самий голос — я до неї завтра лікаря пришлю.

Невже це вони про мене говорять? Невже я й справді нездужаю? — подумала я.

Проте, лікар не приходив, і я заспокоїлася.

Довго, довго сиділа я в отій клятій вязниці, мало не збожеволіла з нудьги; крім огидної баби, я за весь той час нікого не бачила. Аж тоді вже, як він мав мене взяти з собою, напередодні ви-

їзду, увійшла до мене фельдшериха з клунком у руці. Я їй, як рідній матері, зраділа; вона почала мене втішати й обіцяти мені Бог-зна які радощі в майбутньому, аби тільки я їй у всьому скорилася. Вона запропонувала мені постригтися й одягтися в чоловіче вбрання; я була відмовилася, але вона мені загрозила вічною вязницею, і я скорилася. Вона мала з собою ножиці і зразу ж обстригла мені коси. Господи, як я тоді плакала! Потім вийняла з клунку чоловіче вбрання і одягла мене і тільки що почала захоплюватися мною, яка я, мовляв, гарна в цьому вбранні, як увійшла стара і сказала: »приїхали...« Ми з поспіхом вийшли на двір, — вже було темно. За ворітьми: стояли дві кибитки, одна велика, а друга менша; всадила мене фельдшериха до більшої кибитки; перехристила, і коні рушили з місця, а решту ви вже знаєте, — промовила Варочка та й заплакала.

Незабаром почалася польська революція, і нашому корпусові наказано вирушити на Литву. Що було зайве, я вислав додому на свій хутір і намовив Тумана, щоб він і Варочку з дитиною відпустив до мене на хутір із моєю валкою. Він так і зробив, а ми рушили в похід на возі. Як скінчилася кампанія, я вийшов на демісію з рангою полковника, а незабаром вийшла відставка й Туманові, і він прийшов до мене на хутір. Я мав на думці зробити його своїм економом, але тому, що мені й самому нічого було робити в моїм мізернім господарстві, то я дав йому держати корчму, що біля Ясмани, задурно, — за давніші його послуги, та й Вікторкові заповів те саме вчинити, коли мене не стане.

Що я й буду робити до кінця днів моїх.

Віктор N. N.

Перечитавши це оповідання, я задумався, і в моїй уяві грубий ветеран-корчмар перетво-

рився в такого чоловіка-християнина, що дай Боже усім хоч трохи бути подібними до нього. Ці відрадні міркування перервав оклик: »чорт-зна що!« Двері відчинилися і до хати ввійшов мій приятель, тримаючи в руках мою гармонію та повторюючи: »Чорт-зна що! Я гадав, що він їй щось добре подарував. Півкарбованця! більше, як півкарбованця, не варта!« — та, побачивши в мене свій рукопис, наче схаменувся й сказав:

— Ну, що, яка повість? Чи, може, ти ще її не дочитав?

— Саме перед вашим приїздом скінчив, — відповів я.

— А як гадаєш, — чи варто її надрюкувати, чи ні?

— Навіть дуже варто.

— То то ж бо й є, а вони, дурні, гадають, що, не читавши нічого, нічого й не напишеш, а ось бач — написав.

— Дозвольте мені її списати, — так для пам'яті, — сказав я.

— Ото ще списувати! Возьміть так, як єсть, і хоч надрюкуйте, тільки, як я вже вам і раніше казав, щоб не ставити мого імені.

Я дав слово. На дворі вже було темно; напившись чаю, ми ще трохи побалакали, вдяглися й поїхали до міста, до історичного Миколаївського собору, слухати »Діянія«.

Після заутрені приятель мій поїхав до себе на хутір, щоб, як він казав, дати розпорядження щодо господарства, а як опісля виявилось, тільки для того, щоб додержати пристойности, себто надягти фрак на незалежні плечі; а я, тому що не мав жадних знайомих та не мав і охоти до знайомств, вважав цю церемонію за зайву й зостався в місті, дожидаючи служби Божої. Погода була гарна (що дуже рідко трапляється під цю пору року): вулиці були майже сухі, і я пішов блу-

кати по місті, шукаючи того місця, де стояла вславлена Малоросійська Колегія та де стояли палати гетьмана Скоропадського, ті самі палати, у яких він вітав Данилича, коли той заїхав подякувати гетьманові за гостинець, себто за місто Почеп з волостю. Данилич, не будши дурний, взяв та й одмежував до почепської волости, за допомогою німецької астролябії, сотні балаклинську, мглинську та половину стародубської, та й заїхав до Глухова дякувати гетьманові, а немудрий Ілліч, нічого не відаючи, знай частує свого «світлішого» гостя, аж поки «світліший» гість, на знак вдячності, звелів поставити на площі проти палат мурований стовп, вбивши до нього пять залізних гаків, — один для гетьмана, а інші для старшини, якщо вони хоч слово скажуть цареві про німецьку астролябію. Проте, старшина не злякалась і, як були в Москві, поскаржилася на грабіжника, за що [царський] повірник і був покараний штрафом.

Та де ж та площа? Де ті палати? Де Колегія з її кровожерною потворою — таємною канцелярією? Де воно все? І сліду не стало! Дивно! А все воно ще таке недавнє, таке свіже! Яких сто років промайнуло, і Глухів з резиденції українського гетьмана обернувся у звичайнісіньке повітове містечко.

Благовіст до служби Божої перервав мої невеселі запитання, і я, перехристившись, пішов до Миколаївської церкви, — одної-єдиної пам'ятки минулих часів. На площі здогнав я чумацький віз, що його тягнула пара сірих волів-велетнів. На возі сиділи дві жінки в білих свитках; одна в стрічках та завітчана барвінком, а друга повязана шовковою хусткою; поруч з волами йшов високий на зріст чоловік у чорній киреї і в чорній смушевій шапці з батогом в руці. З воза виглядав ще великий білий клунок. Це була загорнута в білу скатертину паска з усячиною, як воно й годиться.

Порівнявшись з возом, я чимало був здивований, пізнавши в подорожніх моїх давніх знайомих: Тумана та його родину. Віз сплинився, і я з усіма похристосувався та, розмовляючи про те, що Бог дав погоду і такий хороший день на таке велике свято, ми помалу наблизились до церкви.

Після служби на цвинтарі приятель мій не без солодкого зворушення почоломкався може з двадцятьма, а то й більше православними християнами та християнками, узяв мене за руку й підвів до невеличкого товстенького чоловічка в губернському мундурі з рум'яним добрячим обличчям, що саме вийшов із церкви і, похристосувавшись з ним, сказав, указуючи на мене й назвавши моє ім'я. Я вклонився, а приятель додав:

— Карло Самійлович Стерн, наш повітовий ескулап. Йому так до вподоби наш істинно-християнський звичай, що він щороку вдягає мундур і з'являється на службі Божій власне задля цього свята і хоче прийняти нашу православну віру, та де там, — гадаю, що обдурить, — пробач, Карле Самійловичу!

Німець добродушно всміхнувся, і ми попрощались.

Приїхали ми на хутір, і я, ввійшовши до світлиці, чимало здивувався, не бачучи нічого такого, чим можна було б розговоритися.

Господар, побачивши моє здивовання, вивів мене до сіней і мовчки вказав на великі двері, що вели, як я гадав, до садка. Я відчинив двері, і перед моїми здивованими очима став не сад, як я собі уявляв, а величезна дощана повітка з маленькими вікнами, що була приставлена до самого будинку; це була, як я довідався, зала для бенкетів. Посеред повітки стояв безконечний стіп, застелений білою скатертиною, і, Боже мій, чого тільки на тому столі не було! І все це було в найгомеричніших розмірах. Бабуся, що поралася

біля столу, здавалася мухою проти колосальної піраміди з тіста, що її звали паскою. З боків піраміди, мов єгипетські сфінкси, у декілька рядів лежали не поросята, а цілі печені величезні кабани, з хріном в зубах, і все інше — в таких самих розмірах; навіть горілка й сливянка стояли на кінцях столу в великих барилах, покритих серветками, одне слово: все було циклопічне, так що, якби прокинувся великий хіоський співець, то й він тільки б вуса покрутив та й годі, а ще, може, подумав би, що на хуторі дожидають Кадма з товаришами.

Господар, ходячи по «залі» (так називав він повітку), поглядав то на стіл, то на мене й самовдоволено посміхався. Чого ще дождити? Чого тут іще бракує? — думав я; здається, можна було б і починати, — чи, може, він когось дождає? Хоч я й не був голодний, але не міг теж спокійно дивитися на всі ці «блага», особливо на поросята та на бабу, що була, як московська кубічна купчиха, — біла, румяна, от так би й проковтнув її всю разом, а господар любенько собі похожає та тільки посміхається. Півгодини, якщо не більше, дожидали ми так; я почав уже пригадувати собі такий анекдот про царя й його улюбленого боярина. Вірний боярин прокрався в чомусь перед царем; добрий цар не хотів вживати вогню й заліза, щоб викрити правду, а продержавши свого вірного боярина днів зо три у в'язниці без хліба та води, наказав потім подати собі миску доброго капусняку, печене поросята й покликати боярина на допит. І що ж ви думаєте? За ложку капусняку та за хвостик поросяти боярин до всього признався. Щоправда, жадної вини я за собою не знав, але мимохіть спадало мені на думку, чи не хоче й мій приятель надо мною так пожартувати, як той цар над своїм вірним боярином, тільки чим же це я перед ним завинив? У ту саму хвилину

двері відчинилися, і до «залі» ввійшла бабуся з тарілкою в руках; у тарілці була свячена вода й кропило з сухих васильків. Входячи до залі, бабуся, поспішаючись, сказала: «Уже на греблі!» Приятель мій вийшов до сіней; незабаром на дворі почувся стукіт коліс, і за які дві хвилини увійшов до залі священник у єпитрахилі, в супроводі господаря й причту. За причтом увійшов Туман з своєю родиною, а слідом за Туманом, по-важно, без гомону, розправляючи вуса, ввійшли селяни й за хвилину наповнили собою цілу повітку. Після молитви священник, а слідом за ним господар, а далі вже й я, похристосувались з усіма присутніми і, розговівшись шматочком чорного хліба, заходилися кожний коло того, до чого хто мав охоту. Тільки тепер стало ясно, пощо в таких велетенських розмірах понаготовлювали їстівного та питва! Приятель мій (за що я з ним десять разів похристосувався) дослівно додержував заповіту Золотоустого красномовця та любови й покори первісних християн. Тут не було раба та владики; був тут тільки привітний господар та цілком нецеремонливі гості.

Відпровадивши священника та своїх кріпаків-гостей, він посадив за стіл мене, Тумана з родиною, а сам сів поміж нас, сказавши: «От тепер розговіємося!» Проти мене сиділа Олеся з матір'ю, і тільки тепер я придивився до неї з належною увагою. Це була справжня, тількищо розквітла красуня: густе темно-каштанове волосся, заплетене в дві коси й перевите жовтими й блакитними стрічками та барвінком, надавало якоїсь особливої свіжості її гарненькій голівці; тонка біла сорочка з білою теж прозорою мережкою на широких рукавах спадала на плечі й на груди такими зборами, які не снилися ані Скопасові, ніжé самому Фідієві — одне слово, проти мене сиділа богиня краси й непорочности. Поруч Олесі

сиділа її мати, колишня Варочка, тепер Варвара Іванівна, як звав її сам господар, а біля неї сидів Туман, з усмішкою закручуючи свої білі вуси. Я дивився на нього не як на простого корчмаря-ветерана, а як на лицаря великих моральних подвигів, як на людину-християнина в найширшому значенні цього слова, і, признатися, завидував йому. На мій погляд, він був вповні щасливий, та інакше й бути не могло. Людина, що так високо-благородно виконала свої обов'язки перед ближнім, навіть у злиднях і на самоті має бути щасливою, а його старі літа проходили в достатках, серед найщиріших, найніжніших друзів. Не доводилося мені бачить такого мистецького твору скульптури чи малярства, що так заспокоючесо-солодко приваблював би до себе мої очі, як лагідне та спокійне обличчя цього сивого лицаря-героя чесноти. Озеров вповні відчував цю принаду, сказавши устами Едипа:

Мой не увидить взоръ
 Ни мужа кроткаго пріятнаго чела,
 Котораго рука боговъ произвела.

Встали ми з-за столу тихо, скромно, наче після звичайного обіду, помолилися Богу, і Туман, узявши свою смушеву шапку, поглянув на жінку й почав прощатися з господарем. Туман, взагалі не говіркий, цього разу був за столом зовсім як німий. Я хотів був зняти мову про Блюхера чи Бонапарта, та, коли глянув на нього, думка моя здалася мені просто тривіальною. Одне-єдине слово я почув од нього тепер, і то вже на дворі; коли він посадив свою родину на чумацький віз, і воли рушили з місця, то господар з порога спитав його:

— Так на Провідному, батьку?

— Еге! — одповів Туман і пішов за возом.

Увечері за чаєм приятель мій, проти своєї вдачі, був замислений. Я завдав йому якихсь дватри питання, але потім собі почав тарабанити

пальцями по столі. Вже бабуся й свічки принесла, вже й самовар прибрала з усім приладдям, а ми все сидимо, не рухаючись, та тарабанимо по столі, і не знаю, чи довго тривала б та барабанна вправа, коли б я не зідхнув, — так собі, знічевя. Приятель мій підвів голову, поглянув на мене й засміявся.

— Слухай, — сказав він, насміявшись досхочу: моя справа хазяйська, я маю над чим задуматись та за чим зідхнути, але якого біса ти зідхаєш?

— Господар мимохить передає свій настрій гостям, — одповів я.

— Правда, правда твоя! А знаєш що?... — промовив він і замовк.

— Знатиму, як скажеш.

— Маю до тебе велику просьбу. Як даси слово, що виконаєш, — скажу.

— Дам слово, якщо скажеш, що за просьба.

— Погостюй у мене до Провідного тижня!

— Не можу.

— То то ж бо й є, — примусив мене виявити таємницю, а тепер сам назад. Так не годиться порядній людині.

— Яка ж тут таємниця? — спитав я.

— А така таємниця, — одповів він, подумавши, — що на Провідному тижні я хочу вінчатися, а тебе прошу бути в мене, як по-нашому кажуть, за боярина; ну як, — згода?

А що в той час був я людиною зовсім незалежною, то, не довго думаючи, і сказав йому:

— Згода!

— Оце так приятель! — сказав він, стискаючи мені руку так по-приятельському, що я мало не закричав. — А тепер ходімо вечерять! — додав він, встаючи.

Добра вечеря та нелицемірна жертва Бахусові розвязала язик мого приятеля і виявила таємницю його серця. Спочатку він мені висловив свої найприродніші погляди та думки про родинне

й політичне життя людини і взагалі про призначення людини, як створіння прекрасного й розумного, та як людина може бути незалежною, отже й щасливою в своєму недовгому житті, ані трохи не порушуючи гармонії загалу подібних до себе. Він так захопив мене своїми міркуваннями, що я почав вбачати в ньому найнатуральнішого, найприроднішого мудреця, ледве чи не вищого за Сократа; але тому, що мудрецеві та й взагалі всякій людині тяжко, а то й зовсім неможливо самому встановити межу, через яку не слід переступати, то й приятель мій непомітно перейшов до утопії і почав мені доводити, що письменність, особливо серед жінок, дуже шкодить добрій долі людства. Я думав, що джерело такої ідеї — вино, велика порція випитої сливянки, поки він не закінчив своїх доказів такими словами:

— Я сподіваюся, і не безпідставно, що я буду вповні щасливий з моєю дружиною — саме тому, що вона неписьменна.

— Ти може й будеш, але цього не можна сказати про багатьох, і я перший не скажу цього про себе.

— Бо багато людей, а серед них і ти, ніщо інше, як моральні виродки.

— Ось тобі маєш! — подумав я і, помовчавши, сказав:

— Як твій старший боярин, чи маю я право спитати в свого князя: хто ж вона, ота майбутня щаслива княгиня?

— Таємниця! До останнього дня таємниця; бо ти, чого доброго, почнеш мене розчаровувати.

Довго ми сиділи за столом мовчки, зрідка поглядаючи один на одного та на пляшку з сливянкою, і, коли побачили, що на сухому дні пляшки не залишилося нічого гідного уваги, встали з-за столу, і, вимовно стиснувши один одному руки, пішли спати.

Напротязі тижня ми з приятелем закушували, снідали, обідали, вечеряли й спали; багато, багато набалакалися ми про різні, зовсім сторонні речі, між іншим і про сучасну літературу, що за нею він, як і кожна статечна людина, слідкував досить уважно; це мене чимало здивувало, бо я, крім варварського перекладу Федрових байок, ні одної книжки в його домі не бачив. Крім сучасної літератури, часто ми зводили мову про хитру політику Меттерніха, але про близьке весілля — ні півслова. Якось я, всупереч приписам чемности, зачепив дражливе питання, та приятель мій був німий, «аки риба», звелів запрягти бричку і, навіть не сказавши мені «до побачення», сів та й поїхав — Бог його знає, куди. Минув нарешті безконечний для мене Великодній тиждень, минула й половина Провідного; приятель мій виїхав у середу вранці і пропадав до самого вечора; а повернувшись надвечір додому, він мовчки вдягнув фрак, зачісався, подивився в дзеркало і сказав, звертаючись до мене:

— Я готовий. Одягайся скоріше, поїдемо!

Я й собі одягся, і ми сіли в бричку та й поїхали до міста просто до Миколаївської церкви. Церква була освітлена, священник у ризах, серед церкви налож, а дяк, розправляючи вуса, мало що не виголошував: «Ісаїє, ликуй!...» Не встиг я розглянутися, як одчинилися двері, і ввійшла Олеся в супроводі Тумана та матері. Увійшовши до церкви, вона перехристилася, сміливо підійшла до налою і стала на своє місце. Коли я побачив її зблизька й яскравіше освітлену, то тільки ахнув! Вінчання скінчилося, і я не без заздрости побажав своєму щасливому приятелеві нового життя, нової радості, а другого дня, подякувавши йому за хліб-сіль, виїхав до Києва.

[Розпочато 1855.] 15. III.

[Новопетровський форт.]

ПРИМІТКИ.

1. До оповідання «Княгиня».

СТОП. 7. Убогу хату своїх батьків у селі Керелівці (Кирилівці), де Шевченко виріс, він зрисував в 1843 р. Збереглися два рисунки. На одному з них, подарованому поетом кн. В. Репніній, він нарисував і себе самого (стоїть, зажурившись, біля хати без шапки, в плащі), а також поставив дату своїх уродин і додав два рядки з «Тризни»: «Въ комъ вѣры нѣтъ, надежды нѣтъ, надежда — Богъ, а вѣра — свѣтъ.» — Гуманський сад — це славна Софіївка, один з найкращих в Європі парків; заснував його в 1793—96 р. р. гр. Ф. Потоцький для своєї жінки Софії, красуні-грекині. — Про свою подорож до розкішного царського парку в Петергофі (засн. 1711 р. царем Петром I) Шевченко згадує в «Журналі» (т. IX під 1. VII 1857 р.). Шевченкова гіпербола при порівнянні тих двох парків із батьківським садком — цілком у стилі Гоголя. —

СТОП. 8. Про сестру поета Катрю, за чоловіком Красицьку, див. у т. X за покажчиком імен (Шевченко Катерина). — Про брата поета Микиту див. також там. — Чумаки в і чумацький побут поет знав дуже добре: батько його сам чумакував і, подорожуючи, брав і малого Тараса з собою (пор. стор. 224 і далші в т. VI). В поезіях своїх Шевченко теж часто згадував чумаків, і серед них є одна на тему з чумацького побуту: «Ой, не пються пива, меди», див. в т. III). — В селі Моринцях поет народився. — **СТОП. 9.** Своє перебування в сільській школі Шевченко описує також у своїй автобіографії (див. стор. 7 та 14—15 в т. V). До школи Шевченко почав ходити десь у 1822 р. — Чи дяк учитель, що в нього поет почав учитися, називався справді Совгир, — не можна ствердити. За споминами одних він називався Губський, за іншими — Рубан; можливо, що його на селі лише «дражнили» Совгирем. М. Грушевський оповідає, що таке прізвище є в тій околиці. Найдокладніші дані про дитинство Шевченка зібрав і критично освітив І. Стешенко (т. СХІХ—СХХ ЗНТШ. Л. 1917, «Дитячий і «хлопячий» вік Шевченка»). — Т му - м ну, т лю - т ля — приклади складових комбінацій, що їх учні вивчали на пам'ять, коли в школах панувала не звукова, а складова метода. — Нестихарний дяк — дяк, що підчас богослужби не має права носити стихаря (риза з широкими ру-

кавами, що її носять дякони, а в православної церкві й дяки, що їх «постригли в стихар»). За старим українським звичаєм дяків вибирала сама сільська громада по «пробі» — себто по тому, як кандидат показав, що вміє добре читати й співати. Коли священник згоджувався на даного дяка, то парафіяне складали з ним умову й урочисто вводили до школи, повчаючи його, щоб шанував громаду. В 1819 р. російська синодальна влада зреформувала Київську Академію, поділивши курс наук між трьома школами: нижчою («духовное училище», по-народньому «бурса»), середньою (семінарія) й вищою (академія). Хто скінчив «бурсу» й не мав дальших аспірацій, тих посилали на парафії, вже як стихарних дяків. Вже й раніше синодальна російська влада розпочала боротьбу з старими церковно-громадськими звичаями на Україні (виборність клиру), а після реформи духовної школи боротьба ця загострилася. Згадка Шевченка про зміну дяків ілюструє цей момент і цілком згоджується з оповіданнями різних мемуаристів: громадам не подобалися призначені дяки. — **СТОП. 10.** «У титаря на меду» бували парафіяни на другий день храмового свята, а в день свята церковні «братчики» пили мед на церковному цвинтарі. Мед варили ще напередодні свята. Це дуже старовинний звичай. Він, очевидно, подобався Шевченкові (пор. його згадку про те, як він був «на меду» на селі 1859 р. в т. X, стор. 238). — **СТОП. 11.** «Березовою кашею» (цебто різками) за старих часів годували школярів по суботах, незалежно від якихось провин, а «для страху Божого». Цей звичай мав назву «субітки» й існував не лише в сільських школах. — Новий корелівський стихарний дяк називався Богорський. — «Мал біх» («маль бѣхъ») — це останній псалом Давида, що був кінцем «псалтирної науки», про яку в гумористичній українській пісні співали:

Пятнадцять літ псалтир ливрив
Та все по-латині мимрив,
А на шіснадцятім всю оперечитом
Псалтирку знав.

(«Був Грицько мудрий родом з Коломиї...»)

— **СТОП. 12.** Про Гр. Сковороду й відношення до нього Шевченка див. у т. VIII (пов. «Близнята» й примітки до неї). Шевченко ще малим сам списував сковородинські псалми (пор. в т. III Посланіє до А. О. Козачковського). — «Каламар з крейдою» — в школах тоді для ощадности писали розпущеною в воді крейдою пером на таблиці. — Мачуха поета — Оксана Терещенчиха

(мала троє своїх дітей); з нею оженився батько поета, коли йому минав 9-ий рік. — Дядьком, що взяв був до себе сироту Тараса, був Павло Шевченко. Тарас від нього втік. — **СТОР. 13.** Цитата віршам и з рос. поета Кольцова — неточна (бо з пам'яті); в оригіналі так:

Соловьѣмъ залетнымъ
Юность пролетѣла.

Бѣзъ любви, бѣзъ счастья
По мѣру скитаюсь.

(«Горькая доля».)

Про відношення Шевченка до Кольцова див. у т. IX. — **СТОР. 14.** «Двадцятилітній іспит» — це перебільшення; Шевченко не був на Україні 14 років (1829—1843). — Мало не всю Чернігівщину переїхав Шевченко з півн. сходу на півд. захід в 1845 р.р., коли їхав з Петербургу на Полтавщину (маршрут: Ясмась - Глухів - Кролевець - Батурин - Борзна - Ніжен - Козелець, а звідти на Переяславщину). Підчас першої подорожі (1843 р.) Шевченко звернув з цього шляху в борзенському повіті (поїхав до Качанівки, до Гр. Тарновського. — Козелець — повітове місто на Чернігівщині. За часів Б. Хмельницького — сотенне місто київського полку; пять церков, серед них — собор, збудований італійським архітектором Растреллі; в ньому чудові образи в італійському стилі. Італієць Бартоломео Растреллі (1700—1771) збудував ще на Україні Андріївський собор у Києві. — «Чорна Рада» — рада, скликана нелегально, бунтарська. На козельській чорній раді 1663 р. українська чернь, збунтована московськими боярами, скинула гетьмана Якіма Сомка, українського патріота (політика його не подобалася Москві) й вибрала гетьманом московського кандидата Івана Брюховецького (гетьманував до 1668 р.). Ці події П. Куліш описав у своїй історичній повісті «Чорна Рада». — Тихонович — власник ресторану в Козельці. — Наталя Розумиха (ум. 1762 р.) — жінка реєстрового козака з Лемешів козелецьк. пов., рідна мати Олексія Розумовського (1709—1771), за якого вийшла заміж цариця Єлисавета (дочка Петра I), та Кирила, українського гетьмана (1728—1803). Після своєї коронації цариця її викликала до Петербургу, але стара козачка нудьгувала в царських палатах і невдовзі повернулася додому. Подорожуючи по Україні, цариця Єлисавета мешкала в домі Розумовських. Титул графа спочатку Римської Імперії, а потім і Російської дістав Олексій в 1744 р., а за ним і Кирило. Мати їх теж дістала графський титул у 1744 р. — **СТОР. 15.** Річка Трубеж, тепер Трубайло, поча-

ток бере в Козелецькому повіті, тече через усю Переяславщину і впадає за Переяславом до Дніпра. — Село погоріле над Трубайлом — це або Мостище, або Бобровиця. — Велике козацьке село — це, мабуть, Марковці, але вони лежать трохи далі за Трубайлом. — **СТОП. 17.** Жерар (Герард) Доу (1613—1675) — голандський маляр, портретист і жанрист, учень улюбленого Шевченком Рембрандта. 13 образів його, а серед них і портрет якоїсь бабусі, — в Петербурзькій Ермітажі. — **СТОП. 18.** Чабак — *abramis bruma*, особлива порода ляща. Солених і вялених чабаків на Україну привозили тоді чумаки з Дону. — **СТОП. 19.** У 1812 р. росіяни забирали до військових таборів багато українських селян, як «погонців» (візників-погоничів). — **СТОП. 20.** Протиріччя в словах Микитівни, що пан повернувся «з-під француза» ще «до француза», — нема: «до француза» — себто ще перед війною 1812 р., а що був він «під французом», — це значить, що брав участь у попередніх французьких кампаніях (1807—1809 рр.). — Солонини — старий старшинський козацький рід на Україні. Були посвоячені з приятелями Шевченка Закревськими. — Остер — повітове місто на Чернігівщині. — Один з Катериничів — Василь Семенович дійсно був київським губернатором (ум. 1847 р.). Небожів губернатора, поміщиків Катериничів на Чернігівщині Шевченко добре знав, бував у їх маєтках Марковцях та Бобровиці саме над Трубайлом і змалював там кілька портретів, що належать Київському Історичному Музеєві (репродуковані О. Новицьким у книзі «Шевченко, як маляр», 1914). — **СТОП. 21.** Запросити «на Отчеша» — значить запросити на обід або на сніданок: благословляючи страви, священник читає цю молитву. — **СТОП. 22.** Контракти — великий ярмарок у Києві, що відбувався 5—25. ІІ. — **СТОП. 25.** Оглав — стара назва колишнього «сотенного містечка» Гоголів в остерському повіті, на Чернігівщині; Шевченко описує його на початку поеми «Сотник» (див. у т. ІІІ). В російськ. оригіналі: «...въ Оглавъ да въ Гоголевъ», — це якоесь непорозуміння, бо Оглав і Гоголів дві назви того самого містечка. Тому ми це місце й виправили в перекладі («чи то Гоголеві»). Гоголів верстов з 10 од Трубайла й приблизно стільки ж від границь переяславського та козелецького повітів. — **СТОП. 26.** «Книжка про якогось запорожця Киршу чи про Юрія» (далі «про Юрія Запорожця») — це дуже популярний роман рос. письменника М. Загоскіна «Юрій Милославській» (перше видання 1829 р.). Герой повісти Юрій Милославський зустрічається з запорожцем Киршею, і ав-

тор описує низку їх спільних пригод. Стара Микитівна поплутала в своєму оповіданні обох героїв. — «Морда-ти й» — це так вимовляє прізвище князя Микитівна (народня етимологізація): автор дав своєму героєві неісторичне прізвище Мордатов (пор. на стор. 34 — «княжна Жюлі Мордатова»). Прізвище князя Кейкуатова, теж чернігівського знайомого Шевченка, місцеві селяни вимовляли Кепкуватий (автор цих приміток сам чув таку вимову в 1914 р.). Шевченко, мабуть, зя подібною анальогією вкладає в уста Микитівни перекручене прізвище. — **СТОР. 27.** Деньщик (рос.) — джура. — **СТОР. 29.** Оповідання про «непрощенного грішника», що здобув прощення гріхів, убивши блудного сина, який зневажив память матері, — дуже характеристичне для народніх поглядів на святість материнства. Іншу знану Шевченкові «легенду» про прощення грішника див. у т. X, стор. 133. Шевченко знав добре не лише народню поезію, а й народню філософію, якою теж цікавився (пор. стор. 89 в повісті «Музика»). — **СТОР. 30.** Голод, що його описує тут Микитівна, був на Лівобережжі в 1843 р. Знайомий Шевченка поміщик Гр. Галаган був делегований тоді, як черніг. губерн. урядовець, для розподілу допомог між голодними селянами, між іншим і козелецького повіту, в якому відбуваються описувані події. — **СТОР. 42.** До Кирилівського монастиря — себто до дому божевільних у Києві, збудованого на початку XIX ст. недалеко згаданого монастиря, на Курінівці (т. зв. «Кирилівська больниця»). — «От тобі й село, от тобі й ідилія!» — пор. поезію «Якби ви знали, паничі...» (т. III).

2. До повісті «Музика».

СТОР. 45. В м. Прилуці та в її околицях Шевченко побував уперше, мабуть, ще весною 1843 р., коли перебував у Гр. Тарновського в Качанівці на Чернігівщині, в борзенському повіті, що межує з прилуцьким. Пізніше проїздив нераз через цей повіт у 1845—47 р.р. В 1845 р. восени бував там нераз, вивчаючи місцеву старовину. Про спільне подорожування з Шевченком по Прилуччині оповідає й Афанасев-Чужбинський у своїх споминах про Шевченка. — Ілля Бодянський, протопоп прилуцький, — особа історична. Син його редагував «Полтавскія Губернскія Вѣдомости» (див. у т. X) — Густинський монастир (не три, а вісім верстов од міста Прилуки) заснований ще 1600 р. Збереглася й «Фундушная грамота» кн. Раїни Вишневецької, видана цьому мана-

стиреві. Пізніша територія прилуцького полку належала тоді до т. зв. Лубенського князівства, величезної волости князів Вишневецьких на Лівобережжі. — Можливо, що під Сенклерським абатством Шевченко розуміє невеличкий французький монастир в місцевості Saint Clair в департаменті Seine et Oise; є там чудодійне цілюще джерело, що притягає багато прочан; є й руїни старого королівського замку. Висловлюємо теж припущення, що Шевченко міг тут і помилитися щодо назви. Якщо так, то можна припустити, що він мав на увазі інше французьке абатство — великий монастир у Клерво, що повстав у XII в. й де абатом був св. Бернард. Шевченкові, коли він писав про Густинь, власне міг пригадатися монастир у Клерво, оточений дуже високим і довгим муром і валом, як справжня могутня фортеця (Шевченко напевне бачив розповсюджені гравюри й літографії з видами Клерво). — Надгробків у Густині багато. Там поховано багато представників «значних» старшинських родів. — Під ктитором монастиря Шевченко розуміє гетьмана Івана Самойловича (1672—1687), але він будував монастирські церкви геть пізніше, як видно й із дальшого тексту. Першою ктиторкою-фундаторкою була згадана кн. Раїна. — Про те, як багато творів Вальтер-Скотта читав Шевченко, видно з його повісті «Художник» (т. VI). Шевченко вважав цього письменника за взір для себе (пор. стор. 131 та 345 в т. X) і знав добре його біографію. Пор. цікаву згадку про Скотта в передмові до другого «Кобзаря» (стор. 151 в т. II), а також у цьому томі стор. 143 та згадки в пов. «Мандрівка» (за покажчиком у т. VIII). — Нещасним називає Шевченко Самойловича тому, що доля цього гетьмана справді була трагічна. Прогетьманувавши 15 років, він опинився на засланні в Тобольському (Сибір), обвинувачений у тому, що хоче утворити з України незалежну від Москви державу; вся його попередня московська орієнтація нічого йому не помогла. Одного його сина, Якова, заслали на Сибір, другого, Григорія, скарали на смерть у Севському. — Про Шевченка, як співробітника Київської Археографічної Комісії, див. у т. V в статті проф. М. Кордуби. —

СТОП. 46. Шевченкові рисунки, зроблені в Густині (свята брама та трапезна церква), репродуковані у нас на стор. 158 та 264 в т. V. Інші досі ще не були ніде репродуковані. — Про відношення Шевченка до кн. Мик. Репніна див. у т. X за покажчиком імен. — Монастир під Лубнями — це був Лубенський Мгарський монастир.

Фундаторкою його, як і Густинського, була княгиня Раїна Вишневецька, дочка молдавського господаря Яреми Могили (умерла молодю 1619 р.), жінка князя Михайла Вишневецького. Див. у т. V Шевченкову нотатку про цей монастир (стор. 160). — «Славний прилуцький полковник» (в поемі «Іржавець» — «поганий») — це Гнат Галаган (помер у 1748 р.), що зрадив гетьм. Мазепу й допоміг цареві Петрові I здобути й зруйнувати Запорізьку Січ, за що й дістав пізніше, в 1714 р., прилуцький полк (пор. у цій самій повісті далі ст. 85). — Нащадок прилуцького полковника — це напевне український магнат Петро Григорович Галаган (1792—1855), дядько Григорія Павловича Галагана, теж знайомого Шевченка. — **СТОР. 47.** Удайсська гребля — на р. Удаї, під Прилукою. — Це Петрові Галаганові належало село Дегтярі (розкриваємо в тексті його назву). Він мав коло 8.000 «душ» (кріпаків) і був одним із найбагатіших людей на Полтавщині та Чернігівщині. — Сокиринці (в сусідстві) належали тоді Григ. Павл. Галаганові, рідному небожеві Петра. — Іванківці — розкриваємо так цю назву; інше село, що його назва починається на цю саму літеру (Ічня), лежить задалеко від Дегтярів, а при транспортівій дорозі (пор. вище) саме й лежать Іванківці. — **СТОР. 48.** Старих дерев'яних одnobаньових церков багато було в тому районі (північна Прилуччина й південна Чернігівщина). В якому саме селі (чи в Іванківцях) В. І. Штернберг змалював таку церкву на своїй картині «Посвячення пасок», — не можемо ствердити. Про цю картину див. на стор. 282 VI т. Додамо тут, що ескіз під назвою «Паски святять», що його приписують Шевченкові (ч. 506 в книзі О. Новицького «Шевченко, як маляр»), нарисував, здається, Штернберг. Про відносини Шевченка та Штернберга («при імені Штернберга багато-багато згадую») див. у пов. «Художник» в т. VI, а також у т. VIII в пов. «Мандрівка» за покажчиком. — Криту білою бляхою церкву збудував у Сокиринцях на замовлення Гр. Галагана архітектор росіянин Д. Є. Ефімов. Про нього див. далі в примітках до стор. 82. — Одягнений по-бальовому Шевченко в 1843 р. приїхав на баль до Вільхівської (с. Мосівка пирятинського пов.). — Товаришами подорожів Шевченка бували Є. Гребінка в 1843 р., а в 1845—46 р.р. Афанасев-Чужбинський. — **СТОР. 49.** «Обірвані стрічні селяни» — образ цілком документальний. Щоденник Григорія Галагана з 1845 р. підтверджує, що серед тамошніх селян панували великі злидні (Шевченко їде тут саме

з його Сокиринців). — Переживання, що їх описує тут Шевченко в зв'язку з балем («нелюдська забава»), він міг мати і в згаданій Мосівці (теж, доречі, на Петра й Павла), а пізніше в Петра Галагана та в Олександра Олексієвича Лукіяновича (в Марїнському-Шимкові переяславськ. пов., де довго пробував у 1845 р.). — «Село, заставлене повозами, кінями, льокаями» тощо — це пригадує опис зїзду гостей до Мосівки на 29 червня, докладно зроблений Афанасєвим-Чужбинським: «До Мосівки зїздилося до 200 осіб, з-поміж яких деякі пани приїздили кількома повозами в супроводі численних слуг». Так само з записаних В. Беренштамом споминів Татарчука знаємо, що й до Лукіяновича зїздилися сусідні поміщики в числі до 200 осіб. Лукіянович тримав багато коней (пор. «амазони й амазонки»), отже мусів мати й грумів та джокеїв. — «Де ночувать» — серед хаосу, що панував у такій Мосівці підчас великого зїзду, «гості мусіли розміщатися, як траплялося» (Чужбинський). — «Джентельмени» в «шотландському вбранні» (себто в самих сорочках, без штанів) — це п'яницьке товариство «мочемордів», що їх уперше пізнав Шевченко в Мосівці (В. Закревський з приятелями). Про них див. у т. X стор. 26—27 та 292—93, а також у т. VI стор. 179 та прим. на стор. 292. — **СТОП. 50.** Свого солутника — проводиря автор називає Вергілієм, щоб підкреслити дантовський образ «нелюдської забави» («пани бенкетують, а селяни голодують» на стор. 70). Вергілій був проводирем Данта по пеклі («Божеств. Комедія»). — «Вмивши в коридорі обличчя» — Чужбинський оповідає, що в Мосівці він забрав для цього Шевченка й Гребінку до своєї кімнати. — Подібний до тут описаного сад (старі дуби) був у Кзчанівці у Тарновських (описує його М. І. Глінка в своїх «Записках»). — Образ Іржавецької Божої Матері — в Іржавці, дуже близько від Дегтярів, але не так, щоб можна було до іржавецького саду відразу перейти. Шевченко довільно комбінує тут факти. Версія про перенесення тої ікони до Іржавця тут інша, ніж у поемі «Іржавець» (пор. її кінець у т. III). — **СТОП. 51.** Зарянка С. К. (1818-1879) — маляр, що вславився власне «убийчою докладністю» своїх портретів та різних аксесуарів на них. Шевченко не визнавав у мистецтві «фотографізму». Про Зарянка див. ще в т. IX в «Журналі» під 12. VII 57 р. — «Господар, що подає гостеві вказівний палець» — це зовсім правдивий життєвий образ тих часів. Шевченко підкреслює теж і в «Художнику» «протекційний

тон« іншого «українського аристократа» (там Гр. Тарновський). Господинію, про яку тут мова, була жінка Петра Гр. Галагана — Софія Олександрівна, уроджена Казадаєва. — Чи мав власну оркестру П. Галаган, невідомо, але всі магнати на Україні, наслідуючи свого земляка Д. Трощинського, почали й собі заводити оркестри. Мав її й Гр. Тарновський, про що буде далі. — «Вільгельм Телль» — опера славного італ. композитора Дж. Россіні (1872—1868). — Персеполис — одна з давніх столиць Персії, що розквітла за часів Дарія I та Ксеркса; руїни її збереглися під назвою Таку-і-Джемшид або Чиль-Маняр в долині Мардамі. — Барон Боде, що над описом його подорожі Шевченко іронізує, — це барон Климентій Михайлович Боде, що в 50-х р.р. був секретарем рос. посольства в Персії. Його «Путевыя замѣтки» видруковані були в «Бібліотекѣ для читенія» 1854 р. (т. 123). Отже, Шевченко читав їх незадовго перед тим, як це писав. Шевченко, мабуть, знав і його працю про туркменів «Туркменскія поколѣнія», видруковану спочатку в «Запискахъ Русск. Географич. Об-ва», т. I (ширше опрацьована в «Отечеств. Запискахъ» 1856 р.), бо сам цікавився їх побутом. — **СТОП. 52.** Опис балю на фрегаті «Надежда» — в романі Бестужева-Марлінського «Фрегатъ Надежда». Про цього автора буде далі. — «Усть-сисольськѣ» — з міста Устьсисольське вятської губ. (нині столиця Автоном. Республіки Комі з назвою Сиктивкар). — Офіцери «з науковим кантом» — себто ті, що мали на мундурі спеціальний кант, як відзнаку своєї фахової освіти. В тексті, видрукованому редакцією «Кіевской Старинки», було по-російськи «съ ученымъ Кантомъ» — так, ніби мова йде про філософа Канта. — **СТОП. 53.** Амфітріон — мітична постать (грецька) — син Алкея, короля Тиринту; синонім гостинного господаря. — «Баль залито шампанським» — це річ нормальна у тодішніх магнатів: напр., згаданий уже Лукіянович для своїх бенкетів спеціально випишував вино з Франції цілими бочками. — Танець гросс-фатер був тоді в моді. Напр., Глінка в своїх споминах про Качанівку згадує, як Гр. Тарновський в танцях «заохочував гостей своїм власним прикладом, особливо в гросс-фатерік». Може й Шевченко свої качанівські вражіння переносить тут на дегтярівського пана. — **СТОП. 54.** «Друзі-питухи» (в рос. тексті «собутыльники») — це вже згадані «мочеморди». — **СТОП. 55.** Про видатного мистця — маляра й гравера Ганса Гольбейна з Аврбургу (1497—1543) Шевченко згадує нераз. Серію його сатиричних гравюр

„*Imagines mortis*“, знану також і під назвою «Танець смерти» („*Totentanz*“), дуже часто видавали різними мовами. В широко розповсюдженому в середньовіччі мотиві всемогутности й неминучости смерти Гольбейн знайшов широке поле для сатири на сучасні йому соціяльні, церковні та політичні відносини. Між сатиричними мотивами гравюр Гольбейна та соціяльно-політичними творами Шевченка (як напр. «Сон») існує глибоке ідейне споріднення. Тут «Танець смерти» ввижається Шевченкові через контрастову асоціацію з безжурною панською забавою. — **Актеон-пастух** — грецька мітологічна постать; Актеон застав Діяну, коли вона купалася з німфами. В тексті «Кіевск. Ст.» помилк. **Антіон**. — **Просперо** — дієва особа Шекспірової «Бурі». Це був медіоланський герцог, вигнаний з свого краю ворогами. Свого супутника Шевченко називає так за певною аналогією: Шекспірів Просперо, ставши чарівником, уладив щасливе подружжя своєї дочки, після чого закинув свої магичні знаряддя — жезл і книгу. Очевидно, тут Шевченко починає тісніше звязувати свого провідиря з конкретним образом свого Просперо — Івана Максимовича Сошенка, що щасливо уладив справу визволення Шевченка з кріпацької неволі. Він далі навіть називає свого супутника «Іван Максимович» і один раз ставить першу літеру його прізвища «С». — **СТОР. 56.** «Опасистий з колишніх кріпаків капельмейстер» — може, це портрет Михайла Калининича, капельмейстера кріпацької оркестри у Гр. Тарновського в Качанівці (згаданого в споминах Глінки). — **Людвіг Шпор (1784—1859)** — нім. скрипак і композитор, автор кількох опер. — **Мендельсон-Бартольдї (1809—1847)** — видатний німецький композитор, жид з походження, автор численних симфоній, концертів та ораторій, один з улюблених композиторів Шевченка. — **Блідий і худорлявий віолончеліст** — це безперечно портрет віолончеліста, кріпака Гр. Тарновського, що його Шевченко міг пізнати у Качанівці. Про нього згадує Глінка, постать його бачимо й на рисунку Штернберга (див. стор. 99). — **Серве (Adrien François Servais) (1807—1866)** — видатний віртуоз-віолончеліст і композитор (спец. пієси для віолончелі). В 1839, 1841, 1843 р.р. він концертував у Петербурзі, і Шевченко, очевидно, бував на його концертах; дальший опис концерту Серве (див. стор. 102) виразно це підтверджує. — «**Преціозак**» — опера славного нім. композитора Карла Вебера (1786—1826); це одна з найбільш улюблених Шевченкових опер. — **СТОР. 58.** **Міннезінгери** (від нім. *Minne* — любов та *Sänger*

— співець) — середньовічні нім. поети-лицарі. — Лицарі в XIV—XV ст. (доби т. зв. «права п'ястука» — *Faustrecht*) часто займалися розбишацтвом, нападаючи на людей та їх грабуючи: звідти й назва лицарі-розбійники (*Raubritter*). Українські поміщики своїм лихим відношенням до підданих нагадували Шевченкові середньовічних лицарів. — «Норма» — опера Белліні (див. у т. VI, стор. 71 та 283). — Шопена Шевченко теж надзвичайно цінив (пор. запис у «Журналі» під 27. VIII 57 р.). — **СТОП. 59.** Михайло Іванович Глінка (1804—1857) — рос. композитор; див. про нього в т. VI в пов. «Художник», а також у т. X прим. до листа ч. 8; в 1838 р. був гостем Гр. Тарновського в Качанівці, в борзенськ. повіті, недалеко від Дегтярів П. Галагана, коли набирав на Україні співаків для «Двірської Капелі». Про це своє перебування на Україні він згадує в своїх «Записках», і ми вже вище не раз ними користувалися. З Глінкою Шевченко особисто був добре знайомий: Глінка був приятелем К. Брюлова. **СТОП. 61.** Маряна Якимівна — в рос. т. один раз, власне на цьому місці, Варвара Яковлівна, а далі переважно Маряна, в кінці ж кілька разів Марія. Виправляємо цей недогляд автора (рукопис повісти — брульйон, про це треба пам'ятати) і уніфікуємо це ім'я — скрізь буде Маряна. — «Почав і скінчив службу, як лікар у флоті», Шевченків приятель Андрій Осипович Козачковський (див. у т. X Шевченкові листи й прим. до нього); він «подорожував навколо світу» (пор. ще далі на стор. 68 опис кабінету ученого мандрівника); він був власником хутора Гирського на Переяславщині, під Андрушами, і Шевченко гостював там у нього в 1845 р. Деякі риси для портрету Антона Карловича Шевченко бере з життя Козачковського, але можна з певністю припускати, що Антона Карловича Шевченко списав з Йосифа Івановича Дрекслера, баварця-лікаря, що був домовим лікарем поміщика А. Родзянка. Шевченко гостював у Веселому Подолі в Родзянків і познайомився тоді з Дрекслером (пор. стор. 36 в т. X й примітку на стор. 302). Дрекслери жили в Зайченцях, недалеко від Веселого Подолу. Нагадують Дрекслерів і Прехтелі з повісти «Мандрівка» (т. VII), до яких подібні й хуторяни повісти «Музика». — Про качучу й «жачучоманію» див. у повісті «Художник» (т. VI). — Наївність (нібито морально-філософської) виховної ідеї дегтярівської пані Шевченко тут навмисне підкреслює; пор. його власні погляди на виховання, як на школу життя, в статті І. Брика в т. V. — Софія Олександрівна Гала-

ганова дітей не мала. З фактом виховування якихсь магнатських дітей у чужій родині Шевченко, очевидно, зустрівся деінде. — **СТОР. 62.** «Уні хушавке мес» — в ашкеназійській вимові, що її вживають жиди на Україні, ця старо-жид. приповідка має форму: «Оні хошув камейс» (в сефард.: «Ані хашув камет»). Досл.: «Вбогий — наче труп». — **СТОР. 66.** «Говорити по-французькому або по-московському» — це в 40-х р.р. на Україні було звичаєм усіх «дам вищого льоту». Чужбинський в споминах своїх про Шевченка пише: «діти людей заможного стану, особливо дівчата, від мамки переходили до рук няньок-чужоземок, або таких, що говорили по-московському, і кожний український вираз уважався за злочин і тягнув за собою кару». Отже зрозуміле, чому Шевченко каже, що, якби Маряна Якимівна звертлась до служниці по-московському, то він подумав би, що це якась велика пані, бо рідною мовою пані ніколи не говорили, а Маряна Якимівна говорила. — **СТОР. 69.** Полковник Іван Золотаренко, як наказний гетьман, ходив з військом проти Польщі і здобув кілька міст на Білорусі, але було це в 1654 році (Шевченко не мав під рукою істор. матеріялів, коли це писав). В 1656 р. Золотаренка вбито при облозі Бихова. — **СТОР. 72.** 17 вересня (день св. Віри, Надії, Любови й Софії) в Дегтярях зіздилися гості, бо пані Галагановій на імя було Софія (як і в повісті). — **СТОР. 73.** Смольний Інститут у Петербурзі для дівчат упривілейованих станів уважали серед аристократії за найкращу жіночу школу. — Полтавський інститут заснувала кн. В. О. Репніна, внучка гетьмана Кирила Розумовського. Там дійсно досить довго тримався український дух, хоча навчання велось по-російському. — Що гувернантка-чужоземка знала на память вірші Шевченка (з «Катерини»), — це не дивно, бо той самий Чужбинський оповідає, як «гарненькі пані» читали Шевченкові «з пам'яті уривки його творів». Помимо моди на чужі мови, особливо серед жіноцтва, зацікавлення Шевченковою поезією було в 40-х р.р. велике і між жінками. — **СТОР. 75.** Про музику Бетховена та Моцарта згадує Шевченко й у повістях «Художник» та «Варнак» (див. у т. VI). — „Requiem” — твір Моцарта. — **СТОР. 77.** Зацитовані тут вірші — із укр. істор. думи про Олексія Поповича (пор. довшу згадку про цю думу в т. VII, в «Мандрівці»). — Портрет молодого бандуриста, про якого тут мова, Шевченко змалював (репродукція в II вип. петерб. альбому «Малюнки Тараса Шевченка»: видання того не маємо; подаємо в тексті інший рисунок

Шевченка, недавно опублікований у збірнику «Литературное наслідство», Москва 1935. — **СТОР. 78.** Михайло Іванович — це композитор Глінка (див. вище). Глінка виїхав з Петербургу в 1844 р., і то надовго; жив кілька років в Парижі, а потім в Іспанії (пор. стор. 91); очевидно, що Шевченко згадує тут якусь свою цілком реальну розмову, може й з віолончелістом Гр. Тарновського, якому, мабуть, і справді хотів зробити протекцію через Глінку. Так і було, що, повернувшись до Петербургу з України весною 1844 р., Шевченко довідався, що Глінка виїхав, а будши на Україні, міг думати, що той «нікуди не виїхав», бо «це було б відомо». — **СТОР. 81.** Краєвидів різних хуторів з 1845—47 р.р., мальованих Шевченком на Україні, збереглося багато, але рисунку («майже тільки контурами») описаної тут «компанії» досі не знайдено. — **СТОР. 82.** «Відновлено» Густинський монастир у 1845 р. Цю варварську реставрацію робив архимандрит Паїсій, нижнегородський москаль, і її так і називають «паїсівська реставрація». Про цю реставрацію О. Кониський оповідає так: «Першим ділом оновителів було знівечити в монастирі і по церквах його все, що нагадує українську окремішність, усе, що не підходить під мірку й смак московсько-візантійського чернечого деспотизму й аскетизму. Так діяв Паїсій в Густині. Стародавні фрески на стінах в церквах монастирських він звелів малярям позамазувати; велів знівечити портрет М. Вишневецького, а потім добрався і до кісток небіжчиків... Дорогоцінні шати з гербами гетьмана Самойловича і полковників Горленків поздіймали з образів і попелеривали». — Дальший діалог між автором та його супутником — дуже цікавий. Шевченко мав дуже тонкий мистецький смак і добре знався на архітектурі (див. його записи в «Журналі», т. IX). Його вразила варварська реставрація Густині, а супутник боронить «нашого мистця», архітектора, що перебував у церкві. Був ним, здається, архітектор Д. Є. Єфімов, москаль-зайда, що збудував у 40-х р.р. чимало домів та палаців чернігівським та полтавським панам і багато церков. Одну таку церкву («в селі поміщиці К.») супутник автора хвалить, а сам Шевченко з іронією говорить: «Честь і слава вашому мистцеві». Про яку саме церкву тут мова, — трудно сказати. — «Освічений знавець і протидей мистецтв Н.» — це цар Микола I, що проїздив через Ніжен і Прилуку в 1845 року. Для Шевченка Микола I був символом культурного занепаду. Зокрема за його панування в Росії почали плекати в архітектурі псевдо-«русскій» стиль (впід-

роблялись під візантійський», як каже тут Шевченко). Цар Микола I не мав жадного смаку, але втручався й до справ мистецтва. Шевченко в «Журналі» під 20. IX. 1857 відбудований у такому стилі собор у Нижньому-Новгороді називає твором «неудобозабываемаго Тормаза» (як звав він Миколу I). Одною з таких будівель, очевидно, була й та церква, про яку йде мова («справжній храм царя»). Д. Є. Єфімов між іншим збудував Гр. Галаганові в Сокиринцях церкву «під білою бляхою» (пор. стор. 48) і взагалі своїми «казьонними» будівлями засмітив Лівобережжя. — «Костромські мужики» — мулярі з Костромськ. губ., людність якої, між іншим, займалася будівельним «отхожимъ промысломъ». Кожного літа костромські мулярі наповнювали всю Україну, роблячи всякі ремонти й будуючи доми та церкви. Припущення Шевченка, що церква, про яку мова, збудував «костромський мужичок», підкреслює думку автора, що архітектура церкви була далеко від якихось мистецьких вимог. — **СТОП. 84.** Архітектор N. — певно й є згаданий Д. Є. Єфімов, бо одну з церков у Густині відновляв він (ту, де був похований кн. Микола Репнін). — У Івана Максимовича Сошенка Шевченко перед своїм арештом міг бути в останній раз у Ніжені (не в Прилуці) в 1846 р., бо літом 1846 р. Сошенка з Ніжена перевела до немирівської гімназії, але й у Немирові восени 1846 р. Шевченко теж міг відвідати приятеля, коли їздив на Поділля й Волинь. Пізніше вони зустрівся вже в 1859 р. в Києві, де тоді оселився Сошенко. Як співробітник Київськ. Археогр. Комісії, Шевченко напевне мав не одного кореспондента-педагога в повітових містах. — **Автомедон** — мітологічна постать, візник Ахіллеса; синонім візника, проводиря взагалі. — **СТОП. 85.** Згаданий тут полковник Ніс впустив в 1709 р. військо Меншикова до Батурина. — Шевченкового рисунку Прилуцької церкви, збудованої Гн. Галаганом, досі не знайдено. — «Антикварієм» Шевченко називає себе й у «Мандрівці» (т. VII). — **СТОП. 86.** Сошенко справді жив отів, а не жив. Про те, як над ним знущався у Немирові директор гімназії Зимовський, оповів М. К. Чалий у своїх споминах. Учительська кар'єра Сошенка, людини податливої, плохой, проходила дуже тяжко. В 1855 р. Шевченко, пишучи повість «Музика», міг собі лише уявляти, як може в майбутньому скластися життя Сошенка, а тому в фактах, що їх подає далі Шевченко, історичної правди шукати не можна, зате вдачу й наївні погляди приятеля на мистецтво він характеризує дуже влучно, в згоді з правдою. — **СТОП. 91.** Про Мікеля Анджве-

льо Буонаротті див. у т. VI. — Петровський шпиталь — один із найбільших у Петербурзі. Др. Кох дійсно був лікарем того шпиталю. — **СТОП. 93.** Кленівка — це тут Качанівка Гр. Тарновського в борзенському повіті, на самій грانیці прилуцького, близько від згаданих вище Дегтярів, Іванківців та Сокиринців. — 23 квітня на Юрія Тарновський святкував свої іменини (хоча звався Григорій). — Якогось Тарасевича Шевченко знав на Переяславщині (пор. лист ч. 164 в т. XI). — **СТОП. 94.** Про жінку Гр. Тарновського знаємо лише те, що була вона «жизенька, дуже груба й мовчазна» та «любила, щоб їй дівчата розтирали ноги» (спомини Глінки). V-й том «Малоросійського Родословника» В. Модзалевського, до якого мала ввійти генеалогія Тарновських, не вийшов у світ. Архів Тарновських зберігся, але не опублікований. Тому далі тяжко скрізь відділити авторське вимислення від правди, але, очевидно, Шевченко бачив у Качанівці «гідкі справи», коли пише про них так, що кожному легко вгадати, що тут мова про Качанівку та Гр. Тарновського (його небіж Василь Тарновський-старший та син останнього Василь Тарновський-молодший були дуже порядними людьми й великими приятелями Шевченка). — Оркестру Гр. Тарновський мав, і то досить добру («Записки» Глінки). — Щодо гарему, то пок. Ів. Рашевський, директор Музея Тарновських у Чернігові, в 1912 р. підтвердив мені це: Василь Тарновський-молодший оповідав йому, що Шевченко в «Музиці» писав тут правду про діда (себто Гр. Тарновського). — З вихованиць Гр. Тарновського знаємо дві: Марію Задорожню, що вийшла потім за Кржисевича (про неї див. у «Журналі» поета під 1 і 12. IV. та 6. V. 58), та другу, що вийшла потім за лікаря Бурцева (з ній був закоханий приятель Шевченка В. Штернберг — див. у т. VI, в пов. «Художник»). Чи була серед них яка з прізвищем Тарасевич, — невідомо. — Виховував Гр. Тарновський сирітпанночок ще за життя жінки. Згадує про них, як і про їх «гувернантку», і Глінка в своїх споминах (див. на ст. 95 та прим. до неї). — **СТОП. 96.** Пані, що «праскою затопила по голові» служницю, — була баронеса Зальца, коханка гр. Перовського. Цей випадок трапився в Оренбурзі. Див. згадку Шевченка про це в «Журналі» під 7. I. 1858 р. (т. IX). — **СТОП. 97.** Франц Ліст (1811—1886) — славнозвісний віртуоз-піаніст, композитор і капельмейстер (родом з Угорщини). В Росії концертував у 1842 та 1848 роках. Для своїх композицій охоче використовував українські мелодії. Шевченко напевне сам слухав його гру в 1842 році в Петербурзі. — Сумароков Олександр

Петрович (1718—1777) — російський драматург; наслідував французьких псевдокласиків. Його пієсу «Сина в ъ и Труворъ» (не «Синеусъ», як у Шевченка) вперше виставлено на сцені 1750 року. — Вісковатов Степан Іванович (1786—1831) — російський драматург. Його «Гамлета» видруковано двічі в Петербурзі в 1811 і 1829 роках. — «Лев Гурычъ Синичкинъ» — один з найпопулярніших водевілів дуже талановитого російського водевіліста Д. Т. Ленського (1805—1860); справжнє його прізвище Воробйов. Водевіль цей донедавна ще виставляли на сцені. — Набираючи співаків для двірської царської капелі в 1838 році, Глінка перебував найбільше в Качанівці. Тоді він привіз з собою до Петербургу й славного російського співака Петра Артемовського-Гулака, приятеля Шевченка. — У споминах своїх Глінка нічого не оповідає про якусь вихованицю Гр. Тарновського, яку він уважав «за велику акторку»; кинулася йому в очі лише одна з них, найгарніша, що його навіть кокетувала; в ній не тяжко вгадати Марію Задорожню. — Портрет маляра Штернберга подаємо тут для порівняння.

В. І. Штернберг.
(Ескіа маляра Степанова.)

Беремо його з альбому званого рос. маляра-карикуриста Степанова. В тому самому альбомі є карикатури на Шевченка (так звані гріфонзжі), але голова Штернберга змальована без якоїбудь карикатурности. — **СТОП. 98.** Про оперу Глінки «Руслан і Людмила» див. у томі X (стор. 23 та 288). Сам Глінка оповідає, що написав у Качанівці для «Руслана й Людмили» лише одну арію (баладу Фінна). Зате качанівська кріпацька оркестра виконала вперше з цієї, тоді ще дійсно нескінченої, опери кілька інших, раніше вже написаних уступів. Про роман Штернберга

з одною з вихованиць Гр. Тарновського Шевченко оповідає теж і в «Художнику», але інакше (див. у томі VI), і те оповідання відповідає правді: небога Тарновського, що в ній закохався Штернберг, вийшла заміж за Бурцева. Можливо, що початок їх роману був такий, як описано

тут. Сумний кінець панни, що її Шевченко називає в по-вісті Тарасевичівною — правдивий. Це мені підтвердив Є. К. Трегубов, що зацікавився повістями Шевченка, коли вони друкувалися в «Кіевской Старинѣ», і перевіряв деякі факти, розпитуючи старих людей з Качанівки. Про такий випадок оповідали йому старі слуги Василя Тарновського-молодшого. Отже, можливе й те, що Шевченко міг навіть сам одвідувати в Петербурзі, в шпиталі, таку нещасливу панну з Качаніяки. — **СТОП. 100.** Смоленський цвинтар — найбільший у Петербурзі. Шевченко ходив туди змальовувати рослини (див. у поєісті «Художник»). — «Плакатні білетки» — так називалися пашпорти для кріпаків, яких відпускали на заробітки. — **СТОП. 101.** Крестовський острів творять два рукави Невы (т. зв. Невки), а західній берег його виходить на Фінську затоку. — Пєски — частина міста в Петербурзі. — Микола Морський — собор св. Миколи, головна церква Балтійської флоти. — Ромберг Бернгардт (1770—1841) — славний німецький віолончеліст і композитор багатьох творів, писаних спеціально для віолончелі (в 1822—27 р. р. жив у Росії). — **СТОП. 102.** Енгельгардт — прізвище пана, що його кріпаком був Шевченко. — Вєтан (Henri Vieuxtemps, 1820—1871) — славний бельгійський скрипак і композитор; концертував і в Росії. — Александринський та Михайлівський театри — імператорські драматичні театри в Петербурзі. — «Ліст перед Серве — фанфарон...» — це звичайна у Шевченка гіпербола при порівняннях (напр. у «Мандрівці» — Гомер «пішов у міхонші до нашого убогого лірника», або в «Княгині» порівняння керелівського саду з парками — стор. 7 в цьому томі). Одначе, гіперболи ці свідчать про те, як пристрасно-неподільно Шевченко вмів захоплюватися певними явищами. — **СТОП. 103.** З частих згадок про віолончелю і з того, як Шевченко характеризує цей інструмент (див. стор. 117), видно, що це був найулюбленіший інструмент поета. — Гайдн Йосип (1732—1809) — славний німецький композитор, родом з Австрії. — Михайлівський манеж — найкращий військовий манеж у Петербурзі; у ньому іноді відбувалися різні видовища. — Патріотичний Інститут — жіноча школа, що її відкрило Петербурзьке Жіноче Патріотичне Товариство для сиріт офіцерів, що згинули в війні 1812 р.; цю назву присвоєно школі в 1822 р. — Гр. М. Ю. Вєльгорський, приятель В. Жуковського, брав участь у визволенні Шевченка з кріпацтва (див. в автобіографії поета стор. 11 в т. V); граф був меценатом мистецтв і музикою-аматором, дуже добре грав на віолончелі. — «Севастополь-

ська партія» — партія колодників, себто закутих у кайдани тяжких злочинців, що мали вирушити до Севастополя (десь, очевидно, в 1853—54 р.р.) для будови фортифікацій. Кріпаків, коли їх на бажання поміщика спроводжували на місце замешкання, звичайно приділяли до якоїсь «партії» арештованих або злочинців, щоб над ними був догляд у дорозі. Таку подорож відбув і Шевченко в 1831 р. з Варшави до Петербургу («по етапу» — себто від етапу до етапу). Отже, Шевченко з власного досвіду знав, як такі «етапнік» подорожі відбуваються. — Литовський замок — в'язниця в Петербурзі. Через Московську рогатку веде дорога на Москву. — **СТОП. 104.** Чи Дегтярі кулив хто з прилюдного торгу, не маємо даних. П. Галаган ум. 1853 р., і Шевченко на засланні не міг про це нічого докладно знати. Тут довільне комбінювання фактів. — **СТОП. 109.** Марлінський — псевдонім дуже популярного в Росії в 30—40 р.р. декабриста, письменника Олександра Бестужева (1797—1837). Він був автором численних романів і повістей, написаних патетично-реторичним стилем, а постаті його несамовитих героїв позбавлені всякої життєвої правди. Коли з'явилися герої твору Пушкіна та Гоголя, твори Марлінського втратили свою популярність. Шевченка захопив новий реалістичний напрямок, а особливо глибокий психологізм Гоголя; з західньо-європейських авторів він теж особливо цінив письменників, що їх твори відзначилися життєвою правдою (як напр. Діккенса). Але для покоління, що виховалося на іншій літературі 20—30-х років, Марлінський і далі був богом («божественний письменник» в устах Сошенка). На наступній сторінці Ів. Макс. ясно формулує своє відношення до нового натуралістичного напрямку: «твори суто-мистецькі не повинні описувати картин брудних». Уже своїми поезіями 43—47 р.р. Шевченко руйнував слухність такого погляду, але старше покоління відповідало: «та де ж нам, старим, себе переробляти»; сам Шевченко пензлем змалював кару шпіцрутами, тюрму-казарму, описував у поезіях («Сон», «Марина», «Княжна» тощо) і в повістях жахливі картини сучасної йому історичної дійсності, і тут з іронією наводить думки прихильників «стилю класичного», що уникають «брудних» сюжетів. — **СТОП. 110.** Місто Луга на річці Лузі — в петербурзькій губернії. — **СТОП. 111.** М. Порхов на річці Шелоні в псковській губ. — дуже багате, промислово-торговельне місто (сьому там бідних музиків «дадцяťтєми закидали»). — Тютюн фабрикант Жуков

в 30—40-их р.р. був найкращим у Росії. — Великі Луки — повітове місто новгородської губ. — Через Білорусь («країну смутку») Шевченко їхав з своїм паном у 1829 р. до Вільна, отже сам її бачив. Тут його власні спостереження. — Усвяти — містечко вітебської губ. на річці Веліж. — **СТОР. 112.** «Антикварій» — це сам Шевченко (пор. його працю в Археографічній Комісії). Це слово було розповсюджене в 1-ій половині XIX в., їм означали аматорів старовини (були й «товариства антикваріїв»). Пор. повість «Близнята». — 23 квітня — св. Юрія. — **СТОР. 113.** «Дитинство їх було зовсім однакове, а тепер така різниця» — ця психологічна проблема дуже цікавить Шевченка. Він її ставить і у «Близнятах» (пор. теж і мою статтю про цю повість у VIII томі). — **СТОР. 114.** Шуберт Франц (1797—1828) — славнозвісний німецький композитор (родом із Відня); він написав музику до більше, ніж 600 пісень. Знані теж його чудові концерти й симфонії. Цей композитор-романтик напевне дуже цікавив Шевченка, як дуже талановитий інтерпретатор літературних творів (напр. «Вільшаного Короля» Гете) і як знавець народньої поезії — Про Прометея, як літературний образ, див. у т. IV в інтерпретації «Кавказа». — **СТОР. 118.** Семіраміда — легендарна асирійська цариця, якій приписують будову багатьох великих пам'ятників асиро-вавилонської культури й заснування висячих садів у Ніневії. — Клеопатра (I вік перед Р. Хр.) — цариця єгипетська, що зуміла захопити собою Юл. Цезаря та тріумвіра Антонія. — І. П. Єрмолін — особа історична; його листи є в архіві роду Тарновських. — **СТОР. 120.** Про Моцарта див. у т. VI. — **СТОР. 121.** «Сон купальської ночі» — це «Сон літньої ночі» Мендельсона-Бартольдї, про якого вже була мова вище. Це музична ілюстрація драматичного твору Шекспіра під тою самою назвою. — **СТОР. 122.** «Відпустити на оброк» — це значить відпустити кріпаків на вільні заробітки, з яких вони мали сплачувати дідичеві певну визначену частину. — **СТОР. 128.** 2500 карб. (асигнаціями) — це була сума, за яку викуплено з неволі самого Шевченка.

3. До повісти «Нещасний».

СТОР. 131. Свідомо залишаємо в перекладі повісти назву «Нещасний» (Ол. Кониський перекладав «Безщасний») з огляду на те, що це слово вжите тут Шевченком у специфічному значенні: «нещасним» називали в Росії засуджених на ув'язнення, на каторгу, засланих до вій-

ська. — **СТОП. 133.** Яман-Кала — погане, гниле місто; по-російському — «дрянь-городь», як називає його приятель Шевченка Ф. Лазаревський. — Фортцю Орську, що називалася так від річки Орь, над якою її збудовано, Шевченко описує ще в пов. «Близнята» (в листі Ваті) та в своїх листах до княжни В. Репніної (ч. ч. 26 та 30 в т. XI). Прожив він там коло 11 місяців у 1847—48 р.р. та півроку сидів там у тюрмі в 1850 р. — Яшмова гора — гора з каменю, що по-рос. називається «яшма» (по-укр. лисковець, яспис); в необробленому вигляді камінь цей (різних кольорів) не дуже дорогий, але сироби з нього ціняться дуже високо, бо його дуже важко шліфувати; з яшми роблять вази, урни і навіть оздобляють нею перстені. Орська яшма належить до найкращих і найдорожчих. — «Каземати для каторжників» — в Орській фортеці була каторжна тюрма; вязні працювали в каменярнях. — Екзерцісгауз (нім.) — шопа, в якій відбувалися військові вправи підчас непогоди й зимою. — «Мъновые дворы» («каравансараї») — спеціальні великі будинки для заміної торгівлі, що їх росіяни будували скрізь на Сході; будували їх навмисне в східньому стилі (пор. згадку у «Близнятах» про такий двір, що його збудував архітектор Олександр Брюлов). — **СТОП. 134.** Слобода — оселя коло фортеці, де жила цивільна людність. — Про іншого «нещасного» юнака порівн. згадку в «Журналі» під 24—25. VI 1857 р. (т. IX). — **СТОП. 135.** В Орській стояв 5-й лінійний батальйон 23-ої пішої дивізії Окремого Оренбурзького корпусу. Шевченко був у 5-й роті. — Яке велике зацікавлення викликали «Мертві душі» Гоголя (вийшли в світ 1842 р.), Шевченко яскраво оповідає в «Близнятах» в т. X (шукай за покажчиком під прізвиськом «Гоголь»). Не знати, хто був автором цього твору, це значить, на думку Шевченка, виявити повну некультурність, що він тут і підкреслює. — Порівняння Шевченком творчости Гоголя з творчістю Е. Сю див. у т. X на стор. 67 (про Е. Сю — прим. до тої стор.). — **СТОП. 136.** Село, описане тут, — московське (сірі курні хати). — Ван-Остаде А. (1610—1685) — видатний голяндський маляр (пор. також стор. 9 в т. VI). Шевченко сам наслідував Остаде, оживляючи свої краєвиди людськими постатями або постатями звірят, як робили й інші «многонадійні жанристи» (пор. на стор. 137: «ані одної людини, що додавала б життя цій картині»). — Бельведер — тут високий мезонін для оглядання околиці. — **СТОП. 137.** Обеліск Клеопатри (aiguille de Cléopatre) — назву цю носять два обеліски в Александрії

(в рос. тексті — «игла (голка) Клеопатры»). — **СТОР. 138.** Літєйний проспект (частіше просто Літєйна), що перетинає головну артерію центру, Невський проспект — одна з найліпших улиць у Петербурзі. — Таврійський («Таврической») сад насадив ще Потьомкін, фаворит Катерини II; розкішний палац, що збудував він у тому саду, в 1906 р. рос. уряд призначив для парламенту (Державної Думи). — **СТОР. 139.** Вознесенське (Івановь-Вознесенськ) — пов. місто Владімірськ. губ. — Віддатися за офіцера — жертва: Шевченко знав добре військовий рос. побут і бачив, які наслідки для родин офіцерів тягнуть за собою постійні пересування війська та недостатнє матеріальне забезпечення. — **СТОР. 140.** Кантоністами в Росії називалися сироти-хлопці, що їх забирали до спеціальних військових шкіл нижчого типу, звідки потім виходили професійні підстаршини. — **СТОР. 141.** Пески — дільниця в Петербурзі, де в 40-х р.р. XIX ст. гніздилися дома розпусти (пор. «опинилася на Песках»). — **СТОР. 143.** Про Вальтера Скотта та відношення до нього Шевченка див. у прим. до «Музики» на стор. 280. — «Мачуху ненависну» Шевченко сам мав (пор. стор. 12 пов. «Княгиня»). — **СТОР. 147.** Квазімодо — потворна з вигляду людина (один з героїв повісти В. Гюго „Notre Dame de Paris“). — **СТОР. 151.** «Фрейшюц» — опера німецького композитора К. Вебера (1786—1826), батька романтичної школи в музиці. Про нього див. ще в «Журналі» в т. IX під 5. II 1858 р. — **СТОР. 156.** При Смольному монастирі в Петербурзі був т. зв. Смольний інститут, жіноча школа, що в ній училися дочки аристократів. — Віпорх (так вимовляють це слово в Петербурзі фіни й німці, що зле говорять по-російському) — це Выборг (по-фінському Viipuri), місто в Фінляндії. — Ранга 14 класу — найнижча ранга урядовця в дореволюційній Росії. — **СТОР. 158.** Лонгінов Микола — статс-секретар, що завідував усіма школами й інституціями цариці Марії Федорівни, жінки Олександра I. — **СТОР. 163.** Не 25-й псалом, а 33-й («Благословлю Господа на всякое время») читають у кінці служби Божої. — Згадка про вплив Давидових псалмів на душу тут безперечно автобіографічна. Шевченкові переклади псалмів див. у т. II. — **СТОР. 168.** День св. Косми і Дамяна 1 листопада, коли худобу перестають виганяти в поле. — Ямська слобода — пізніше Ямська вулиця. На Ямській слободі мешкали візники. — **СТОР. 169.** Ліговка — вулиця в Петербурзі (від назви місцевости Лігово). — Знаменська церква на Ліговці — близько колишнього

Миколаївського двірця. — **СТОР. 171.** Кронштадт — цитаделя на острові Котліні, коло Петербургу, база військової флоти. — Лаштовий (від нім. Last — вантаж) — той, що служить у торговельній флоті, на вантажних судах. — **СТОР. 182.** Греч Микола Іванович (1787—1867) — рос. письменник, автор російської граматики, яку в XIX в. дуже часто перевидавали. — **СТОР. 184.** Сирени (гр.) — мітичні морські істоти, що вабили моряків своїми співами. — Авдитор — в Росії, за Миколи I, урядовець при військовому суді з військових писарів або підстаршин, що здавали спеціальний іспит на авдитора. — **СТОР. 185.** «Високоблагородієм» титулували в Росії урядовців та офіцерів, починаючи від VI ранги («надворный советник», а в війську — підполковник). — **СТОР. 196.** Литовський замок — тюрма в Петербурзі. — **СТОР. 197.** Управа благочинія — колегіальний поліцейний уряд (в XIX в. ці управи існували лише в Петербурзі та Москві; скасовані 1877 р.). — Автор «Подорожі Гуллівера» — славний англійський сатирик Йонатан Свіфт (1667—1745). — Колезький регістратор — це була перша ранга на рос. державній службі (пор. прим. до стор. 156). —

4. До повісти «Капітанша».

СТОР. 199. Залишаємо в назві повісти рос. слово «Капітанша» (жінка капітана, капітаніха) без перекладу, бо ясно, що герой повісти, салдат Туман вживав власне цього слова, прийнятого в його рос. військовому оточенні. — **СТОР. 201.** Весною 1845 р. десь після 25 березня Шевченко дійсно виїхав на Україну. — Крюків — передмістя Кременчука, повітового міста на Полтавщині. — Братський монастир, де до недавніх часів містилася Київська Духовна Академія, спадкоємиця колишньої Київсько-Могилянської, стоїть на Подолі, але підчас звичайних весінніх повенів вода туди не доходить. — «Підставними кіньми» (по рос. «на перекладных») їхати: коней на поштових станціях змінювали на нових, незмучених. — Подольське (Подольськ) — повітове місто московської губ. — Через Москву, Тулу та Орел їхав Шевченко на Україну тричі: 1843, 1845 й 1859 р. р. й тричі тою самою дорогою назад до Петербургу. — Орлик — доплив р. Оки; впадає до неї саме там, де стоїть м. Орел. — **СТОР. 202.** Дмитровський повіт Орловської губернії (м. Дмитровськ) по-місцевому — «Митровській». — **СТОР. 203.** Через Глухів, далі через Борзну чернігівської губ. веде дорога на Полтавщину, куди

1845 р. їхав Шевченко. З глухівським повітом межує Севський повіт орловської губ. — **СТОП. 204.** Приятель, на якого Шевченко «надію покладав» — це, як легко догадатись з дальшого оповідання, український поет Віктор Забіла (1808—1869), але він жив не в Глухові, а під Борзною. — «Ще один приятель у Глухові» — це напевно Андрій Михайлович Миклашевський (1801—1895), бо це він у своєму маєтку Волокитині (глухівського повіту) мав порцелянову глину й фабрику порцелянових виробів. Слова «приятель» Шевченко вживає, очевидно, іронічно. З А. Миклашевським, потомком стародубського полковника Михайла, фундатора Видубецького монастиря (ум. 1706 р.), Шевченко напевно познайомився ще 1843 р., коли гостював на Чернігівщині у Тарновських. Українську порцеляну Волокитинської фабрики колекціонери дуже високо цінять (цінна збірка в Київському Історичному Музеї). Від Миклашевських Волокитино перейшло до Скоропадських за дочкою А. Миклашевського Марією, що вийшла заміж за Петра Івановича Скоропадського. — **СТОП. 205.** Кромь — повітове місто орловської губ. з дуже поганою славою: «Орель да Кромь — первые воры» (рос. прислів'я). — **СТОП. 206.** Ясмань (за рос. вимовою й на російських мапах — Есмань) — колишня поштова станція, перша на українській території, як їхати з Московщини; від кордону орловської губ. — яких 20 верстов. — **СТОП. 208.** Біронівщина — доба панування герцога Ернеста Бірона (1730—1741 роки), що за часів безвольної цариці Анни Іванівни з надзвичайною жорстокістю фактично правив Росією. За його часів і на Україні панував страшний політичний терор посіпак петербурзької «Тайної Канцелярії». Чому Шевченко, згадавши про білу кахляну грубу, дописав у дужках слово «Біронівщина»? Звичай ставити кахляні печі й груби існував на Україні з давніх-давен. Отже, тут нема й мови про якісь московські чи німецькі впливи часів Біронівщини. Натомість мимоволі насувається думка, що Шевченко білі кахлі (без орнаментів) зв'язує тут із знаним історичним епізодом, що його описав автор «Історії Руссовъ»: за часів Бірона одного чернігівського дідича обвинувачено в тому, що він зневажав російський державний герб (двухголового орла) — палив піч, де на кахлях був зображений герб. Шевченко знав цей епізод, а може й мав якісь дані про те, що після цього випадку на Україні якийсь час (себто за Біронівщини) перестали виробляти мальовані кахлі. Епізод з гербовими кахлями з «Історії Руссовъ» послужив Б. Лепкому, як сюжет для історичного оповідання «Орлики». — **СТОП. 209.** Блакитна стрічечка

— це стрічка російської медалі за участь у кампанії 1812 р.; на медалі був напис: «Не намъ, не намъ, а имени Твоему.» — **СТОР. 210.** «Через день нас перевели через Париж» — це було 19 березня 1814 р. (в червні російські війська вже вступили з Франції, передавши охорону міста французькій національній гвардії). Можна усталити, що полк, у складі якого трапив до Парижу оповідач (Туман), — це 30-й Єгерський полк (бо стояв потім у Муромі, де опинився далі й Туман). — **СТОР. 211.** «Дейфель» замість «тейфель» (нім. чорт). — «Малность різниці» (мала різниця) — перекручене російське «малость різниця» (Туман говорить мішаним жаргоном). — **СТОР. 212.** Лейб-гвардія — прибічна царська гвардія. Найстарші лейб-гвардійські російські полки — Семенівський та Преображенський. — Про Нестора Кукольника (розкриваємо це ім'я в тексті) — див. у т. VI за покажчиком імен. Був він досить слабкий драматург, але його патріотичні драми та драматичні фантазії мали в свій час успіх серед міщанства. Драматична фантазія Кукольника, «збудована на звичайнісінькому слові» — це, певно, його «Денщикъ» (1852 р.). — **СТОР. 214.** Не корчму (під Ясманню), а поштову станцію в Борзні тримав Віктор Забіла. Був він не «пенсіонованим ротмістром», а поручником; в цій ранзі покинув він у 1834 р. військову службу, до якої вступив у 1825 р.; жив він справді «трохи не коло самого міста»: хутір його Кукуріківщина був у двох верстах від Борзни. В оригіналі не «Віктор Олександрович», а літери „N. N.“, але ми розкриваємо ім'я, бо вже в сьомому рядку далі сам автор його так називає (і так буде до кінця повісті). Поета Забілу звали Віктор Миколаєвич. Шевченко навмисне змінив ім'я його батька. — **СТОР. 216.** Тульські рушніці знані були в усій Росії, як рушніці доброго виробу: в Тулі була добра фабрика зброї й жили добрі майстри-збройовники. — **СТОР. 218.** Описаний тут хутір — це й є Забіліна Кукуріківщина (верстви дві від міста). Костюм Забіли (кожух, смушева шапка) описаний Шевченком точно: він звичайно ходив у національному вбранні. — **СТОР. 219.** «Я вже гадав, що ти неодмінно одуриш» — ці слова недурно вкладає Шевченко в уста свого героя: в 1844 році, повертаючись до Петербургу з України й проїжджаючи через Борзну, Шевченко не заїхав попрощатися з Забілою, хоча, мабуть, обіцяв це зробити (в 1843 р. вони заприятелювали, коли Шевченко перебував у Качанівці, у Тарновських). Забіла мав навіть з того приводу жаль до Шевченка і написав йому жартівливе «посланіє», де так нарікав на приятеля:

»Який же ти земляк? Який же ти писака?
 Неначе гнав тебе собака!
 Боявся день подарувать,
 Щоб побувать у мене в хаті...«

— **СТОП 220.** «Фрак витягав» Забіла, коли їздив у гостину до Гр. Тарновського до Качанівки (до «церемонливого сусіди»). — Забіла справді виховувався в ніженському лицейі разом із Гоголем, але взагалі був у тій школі недовго: вступив у 1822 р. і, не скінчивши лицю, в 1825 р. пішов до війська. — Забіла дійсно служив у гусарах — в Київському Гусарському полку. — Він справді добре грав на бандурі; в цитованому вище «посланні» Забіла між іншим писав: «Ми б на бандурці побренчали». П. Куліш, що добре знав Забілу та у своїх споминах (у «Хуторній поезії») подав про нього й його приятель із Шевченком чимало цікавих фактів, теж стверджує, що Забіла мав «дар поезії і музики». — З жалісних українських романсів композитор М. І. Глінка в 1838 р. поклав на музику не одного, як каже Шевченко, а два: «Гуде вітер вельми в полі...» та «Не щибечи, соловейку...». Ще за життя Забіли вони зробилися популярними народніми піснями. — Шевченко зовсім слушно стверджує тенденцію Забіли «унікати якогось будь наслідування на літературному полі», бо Забіла наслідував лише народню поезію, але що він не читав нічого і нікого, крім байок Федра та Хераскового «Новгороду», це, мабуть, так думав Шевченко, коли ще добре не знав Забіли, а в хаті його не бачив багато книжок. Пізніше Шевченко переконався, що це не так було. Порівн. на ст. 203 здивування Шевченка, коли він побачив, що приятель його слідкує досить уважно за сучасною літературою. — Федр — римський байкар і в. по Р. Х. Шевченко має тут на увазі одне з двох видань, або 1764 р., або 1787 р., під заголовком: «Нравоучительная басни Федра, Августа отпущенника, съ Эзоповых образца сочинения» в перекладі І. С. Баркова, російського поета (1732—1768), що придбав специфічну славу своїми порнографічними віршами. — М. С. Херасков (1733—1807) — російський драматург і поет, походив з Полтавщини. Предки його Херескули переселилися на Україну з Волощини. Згаданий тут Шевченком твір Хераскова — це велика рос. патріотична поема. — Портрет приятеля («манери... приваблива постава... смугляве вісповате обличчя» і т. і.) — це зовсім точний портрет Віктора Забіли. Наталка Полтавка (Надія Кибальчич) так описує

його («Зоря» 1894): «Зросту середнього, обличчя смагляве, рябувате від віспи, очі карі, великі, чуб чорний густий, трохи кучерявий.» — Талант оповідача Забіла мав надзвичайний («оповідання українських анекдотів з найприроднішою мімікою»). Н. Кибальчич називає його «незрівняним гумористом». Куліш у «Хуторній поезії» пише про Забілу: «... дивував він мене більш усього своїм комізмом, своїм юмором і вмінням поставити на сцену кожну людину, про яку оповідував, так мов її бачиш своїми очима і чуєш власними ушима: чи то був москаль, чи то лях, чи то піп, купець, мужик, жид, циган, чи то дівча, чи стара баба, чи мала дитина...» Куліш каже, що в оповіданих «сценах» Забіла «виявляв розум проникливий, чувство глибоке, всеодолювачий комізм і могутню сатиру». Куліш так високо ставив цей його талант, що писав: «се в нас був би другий Гоголь, ще, може, до того Гоголь український, коли б у нього була така дорога, як у Гоголя, і такі приятелі.» М. І. Глінка в своїх «Записках» теж оповідає, як Забіла всіх захоплював своїми імітаціями (геніяльно представляв сліпців). — «Це був чоловік не першої молодости» — Шевченко востаннє бачився з Забілою в 1847 р., коли він мав 39 років. — **СТОП. 222.** Чому Забіла «дивився косим оком» на виховання панночок взагалі, а сусідок особливо, — це нам пояснює історія його нещасливого кохання: Забіла був закоханий у Любці Білозерській (старшій сестрі Кулішевої жінки та Василя Білозерського) з сусідньої Мотронівки. Старий Білозерський не дозволив дочці вийти заміж за вбогого поета, а видав її за старого, але заможного пана. Кохана поетова не виявила належної мужності й не пішла за голосом серця. Забіла тяжко пережив цю драму, навіть хотів був позбавити себе життя. Любовна драма ця була головним мотивом його ліричних поезій — жалісних романсів про безталанне кохання. Розчарувавшись, він дійсно «про шлюб і гадки не мав.» Що він потім «несподівано одружився», — це вже фантазія автора. Підставою для неї було Забілине розчарування в панночках: Шевченко в кінці повісті оженив Забілу з Тумановою виховницею, дочкою Варочки, сільською дівчиною. — Відношення Забіли до підданих-кріпаків було таке, як описує Шевченко («як батько в родині»): Надія Кибальчич оповідає, як по смерті В. Забіли жалували за ним «навіть його власні кріпаки, бо він був для них не паном, а рідним батьком.» — Видатки Забіли були надзвичайно обмежені: в згаданому вже «посланні» до Шевченка він скаржився, що не має за що поїхати хоч раз до Петербургу:

»І ще скажу словце, Тарасе!
Біда жить в світі без запасу,
Грошима люди що зовуть.»

— **СТОР. 223.** Блюхер — пруський фельдмаршал (1742—1819). — **СТОР. 224.** Батько Забіли не служив у війську й не міг оповісти синові того, що далі подається в «оповіданні самовидця» (стор. 156—194), — це вже фантазія автора, але Шевченко міг чути подібне оповідання з уст самого В. Забіли. Забіла сам служив у війську, міг від старих ветеранів чути багато подібних оповідань, міг навіть якесь із них записати. З ветеранів 1812 р. Шевченко не одного особисто знав. Згадаймо хоча б Іллю Лизогуба (див. у т. X за покажчиком). Треба ствердити, що оповідання це має всі ознаки історичної документальності і, по-за окремими мотивами й фактами, що їх міг ввести туди автор, є безсумнівний переказ історії, яку Шевченко або справді читав з чийогось рукопису, або від когось чув. — Барон Брамбеус — це псевдонім російського письменника і критика, поляка з походження, Юзефа Сенковського (1800—1858). «Язык гострив» Брамбеус на Шевченкові у своїй блазенсько-глузливій критиці на «Кобзаря» в час. «Синь Отечества» Треба думати, що Шевченко намовляв Забілу дати до друку свої поезії, а той мотивував свою відмову так, як тут у повісті. Взагалі Забіла не квапився свої твори друкувати. Кілька його пісень видрукував Шевченко в «Ластівці» 1841 р., мабуть, без згоди автора, діставши їх від В. Штернберга, що пізнав Забілу в 1838 р., гостюючи в Тарновських. — **СТОР. 225.** Клавикорд — італійський інструмент, прототип сучасного фортепіяна, що його за традицією довго називали клавикордом. Ліхтенталь — фабрикант фортепіянів. — **СТОР. 227.** Барабанний староста — старший барабанщик в полку. — **СТОР. 232.** Басарабію прилучено до Росії згідно з Букарештським трактатом 1812 р. — Про російського письменника Владіславлева, особистого знайомого Шевченка, див. у т. V наш. вид. за покажчиком. Памятна книжка для штаб і обер-офіцерів — це видана Владіславєвим у 1851 р. «Памятная книжка военныхъ узаконеній для штабъ и оберъ-офицеровъ.» Дуже цікава тут згадка Шевченка про (**СТОР. 223**) «путню науку лікаря N., як поводитися з рекрутами», а особливо з українцями («моїми земляками»). В книжці цій читаємо: «Рекрут має повне право на дбайливу увагу до себе своїх нових начальників і розважне до себе ставлення.» Спеціально про рекрутів-українців автор (не знаємо, чи якийсь лікар, чи хто інший — прізвища

нема) писав: «Самі дуже добрі, вони не терплять грубости й жорстокости від інших. Ласкавістю з українцем можна всього досягти». Коли читач порівняє з цим місцем практики російськ. військового побуту (хоча б за щоденником Шевченка), то зрозуміє, чому Шевченко згадав тут цю, повну справді гуманних думок, книжку. Пораду ласкаво обходитися з рекрутами-українцями попереджає досить довга характеристика українців, як національно-психічного типу. Написано її перестарілою мовою кінця XVIII в., і стилем своїм нагадує вона подібну характеристику в «Записках о Малороссіи» Я. М. Марковича (1798 р.). — Т у м а н і в к а п р а л р о з у м і в р о с . л і т е р а т у р н е с л о в о «к а ч е с т в о» (якість), очевидно, як «гандж, брак.» — З о р я — р а н і ш н і й і в е ч і р н і й в і с ь к о в і с и г н а л и . — **С Т О Р . 234.** К р а г и — ш к у р я н і г е т р и . — **С Т О Р . 237.** Н а я р м а р к у в Р о м н і Ш е в ч е н к о б у в у 1845 р. З г а д у є п р о ц е п і д 20 л и п н я 1857 р. в с в о є м у «Журналі» (т. IX). „Сóрка Regimentu“ — п о л ь с ь к а н а з в а о п е р и к о м п о з и т о р а Д о н і ц е т т і (1797—1848). — **С Т О Р . 238.** Б о р и с і в , К р а с н е , С м о л е н ь с ь к е — в с і ц і м і с т а б у л и з р у й н о в а н і п і д ч а с в і й н и 1812 р. О п и с ц и х м і с ц е в о с т е й ц і л к о м в і д п о в і д а є і с т о р и ч н і й п р а в д і . З «З а п и с о к» с у ч а с н и к а М . М у р з а к е в и ч а (у 20-их р.р. м и н . с т о р .) з н а є м о , щ о в с п а л е н о м у Н а п о л е о н о м С м о л е н ь с ь к у д о м и п е р е в а ж н о б у л и з р у й н о в а н і , н е б у л о п а р к а н і в , д о м і в н e з р у й н о в а н и х б у л а л и ш е п ь я т а ч а с т и н а , і з а ц і л і в т і л ь к и с о б о р . Ц е в с e п і д т в е р д ж у є , щ о Ш е в ч е н к о в и к о р и с т а в т у т с п о м и н и я к о г о с ь с а м о в и д ц я , б о д р у к о в а н и х м а т е р і а л і в п р о т і ч а с и н e б у л о щ е н і я к и х . — «Д о ч о к н а в и д а н н і» м і с ц е в і п а н и п о в и д а в а л и т о д і б а г а т о з а о ф і ц е р і в . М у р з а к е в и ч о п о в і д а є в с п о м и н а х п р о б а л і в С м о л е н ь с ь к о м у й п р о т е , я к м і с ц е в і п а н и в и д а в а л и с в о ї х д о н ь о к з а м і ж . — «Н а к л а с т и п у т а Г і м е н е я» — о д р у ж и т и с я (Г і м е н е й — б о г п о д р у ж ж я) . — **С Т О Р . 239.** Е н г е л ь г а р д т и — п р і з в и щ е д і д и ч і в , щ о ї х к р і п а к о м б у в Ш е в ч е н k o . — **С Т О Р . 240.** Ф а б і я н В і л ь г е л ь м о в и ч ф о н - д е р - О с т е н - С а к е н — р о с . г е н е р а л (в і д 1826 р. ф е л ь д м а р ш а л) ; б р а в д і я л ь н у у ч а с т ь у в і с ь к о в и х п о д і я х 1813—1814 р.р. Б у в г е н . - г у б е р н а т о р о м П а р и ж а (1814). В і д 1818 р. к о м а н д у в а в І - ю р о с . а р м і є ю . В 1831 р. п а ц и ф і к у в а в П о л ь щ у . Ш т а б њ о г о а р м і ї в і д 1831 р. б у в у К и є в і , д е в і н і в м е р 1837 р. — **С Т О Р . 241.** А н г л і й с ь к и й п е д а г о г Д ж . Л а н к а с т е р (1778—1838), а в т о р м е т о д и в з а є м н о г о н а в ч а н н я . — М у р о м — п о в . м і с т о В л а д і м і р с ь к о ї г у б . С а к е н у 1818—1819 р. з с в о ї м и в і с ь к а м и (22 т и с .) р о б и в п і д М у р о м о м м а н е в р и . В с а м о м у М у р о м і с т о я в 30-й Є г е р с ь к и й п о л к . О т ж е , д ж е р е л о м в і д о м о с т е й Ш e v ч e n k o б у л и с п o м и н и о ф і ц е р а ц ь o г o п o л к у («н а ш о м у п o л к у в и з н а ч е н о м і

сце постою в Муромі»). — **СТОП. 241.** «Ундер» — народня вимова слова «унтер» (унтер-офіцер), укр. підстаршина. — **Арбат** — дільниця в Москві. — **СТОП. 244.** Байка І. А. Крилова «Червінець» ілюструє консервативну тенденцію її автора: мужик, що найшов в землі забрудженого червінця, так ретельно його чистив, що монета стратила свою вагу, і вартість її зменшилася. Крилов цією байкою перестерігав уряд і громадянство перед занадто ретельним і поспішним ширенням освіти серед народу (за часів Олександра І почали були закладати в Росії народні школи приспішеним темпом). Крилов у вступі до цієї байки писав:

»Какъ станешъ грубости кору съ людей сдирать,
Чтобъ съ ней и добрыхъ свойствъ у ней не потерять.«

Читач повинен мати на увазі, що не Шевченко готовий солідаризуватися думкою Крилова, а що відповідну сентенцію виголошує майор рос. війська, автор «оповідання самовидця», людина Олександрівських часів. — Як відносився Шевченко до творчости Крилова, про це див. у т. ІХ в його «Журналі» (за покажчиком імен) та в примітках. Про відношення Шевченка до освіти див. статтю Ів. Брика в т. V. — Бригадирів, як ранги, вже тоді в рос. війську не було. Очевидно, тут бригадир — комендант бригади. — **СТОП. 245.** «Благонамѣренный» — журнал, що його видавав (в 1818—1826 р.) рос. письменник А. Ізмайлов. Журнал виходив дуже неакуратно, траплялися в ньому часом дуже неповажні статті. Сам редактор цинічно признавався, що часом запивався, і писав таке:

»Какъ русскій человекъ, на праздникъ гуляль,
Забывъ жену, дѣтей, не только что журналъ.«

Згадка про цей журнал ще раз підтверджує документальність оповідання — саме в 1818—1826 р.р. війська генерала Сакена перебували в владимірській губ. — Денис Давидов (1781—1839) — рос. генерал-партизан, герой війни 1812 р. і видатний поет. Служив у гусарах. У своїх поезіях (переважно вакхичні та еротичні мотиви) оспівував і гульвіс-гусарів. Під прізвищем Денісова яскраву постать Давидова описав Лев Толстой у романі «Война и мирь». Про відношення Шевченка до творчости француз. поета Пера Беранже (1780—1857) див. у т. ІХ. — **СТОП. 247.** Російський історик М. Кэрамзін (1766—1826) почав видавати свою кількотомову «Історію Російскаго Государства» в 1816 р.; в 1824 р. вийшли X-й та XI-й томи. — Коронація Миколи І відбулася 22. VIII 1826 року. — **СТОП. 248.** Вологда — рос. губерн. місто на півночі, над річкою Вологдою. — **СТОП. 253.** Муром-

ська церква св. Бориса й Гліба не в Благовіщенському монастирі, а в Троїцькому, що стоїть поруч першого. Точно переказуючи чиесь оповідання, Шевченко, як бачимо, робить лише дуже незначні помилки. — Петро й Февронія — місцеві святі муромської землі. Житіє їх дуже поетичне. Св. Петро (в чернецтві) — князь Муромський Давид. Оженився він з селянською дівчиною, дочкою »бортника« Евфросинією (в черн. Февронією), яка його двічі виликувала з смертельної хвороби. Умерли обоє в р. 1228. Легенди про Петра й Февронію послужили одним з головних мотивів для опери рос. композ. Римського-Корсакова »Сказаніє о градѣ Китежѣ«, що її називають російським »Парсифалем«. — Про рос. маляра Ор. Кіпренського (1783—1836) див. у т. VI за покажч. імен. — Сибіла Куманська — один з найкращих його образів (ефектовне освітлення). — Рембрандт (1606—1669) — один з найбільш улюблених Шевченком мистців; великий майстер світло-тіней. В своїй малярській творчості Шевченко ішов часто його слідами і часто про нього згадує. Див. в інш. томах з прозою за покажч. імен, а також у т. XI. — **СТОР. 253.** Діоскор — батько св. великомучениці Варвари, що сам її тортурував, а потім власноручно стяв їй голову. — **СТОР. 254.** Про маляра Рафаеля Санті див. у т. VI. — **Ф ор н ар і н а** — по-італ. »дочка пекаря«; це була молода римлянка Маргарита, коханка Рафаеля, що часто служила йому, як модель. — **Гвідо Рені (1575—1642)** — славний італійський маляр — **Беатриче Ченчі** — дочка римлянина Франческо Ченчі. Урод. 1577 р., а в 1599 році її скарали смертю за вбивство батька. Вбила його вона, боронячи своєї дівочої чистоти перед розпусним батьком. От чому Шевченко й називає її непорочною. В поезії »Княжна« Шевченко використав частинно такий самий мотив і навіть згадує Беатриче (у нього помилково Ченчіо). — **СТОР. 255.** **Ар х а л у к** (татарське слово) — коротка верхня домашня одежа. — **Т у л ь ч и н с ь к і м а н е в р и** — себто під м. Тульчином, на Брацлавщині. — **»М о в ч и т ь , н е ч у т ь і ї «** — у тексті »Кіевской Старини« по-укр: »Мовчить, не реве...« — **СТОР. 256.** **Г о р о д н и ч и й** — за тих часів начальник міської поліції. — **СТОР. 260.** **П о ш е х о н с ь к и й** — від назви міста Пошехонє у ярославській губ. — **»М о с к о в с ь к і я В ѣ д о м о с т и «** — одна з найстарших рос. газет (виходила від 1756 р.) — **»Г у б е р н с ь к і я В ѣ д о м о с т и «**, краєві офіційні органи, почали виходити в 38 губерніяльних містах лише в 1838 р. **СТОР. 261.** **М о л о г а** — пов. місто ярослав. губ. — **Г е н . С а к е н** з своїми військами, серед яких був і Єгерський полк, дійсно вирушив у 1831 р.

на Литву. — **СТОР. 267.** Малоросійська Колегія існувала на Україні від 1722 до 1728 р. Завдання її було обмежити владу укр. гетьманів та козацької генеральної старшини. В 1764 р. Катерина II знову її відновила, і інституція ця існувала аж до 1786 року. — Гетьман Іван Скоропадський, хоч як улягав московським впливам, але теж протестував проти Малоросійської Колегії, що була фактично експозитурою московської влади на Україні. — Данилич (Данилович) — це ім'я по батькові Олексія Меншикова (ум. 1729 р.), фаворита царя Петра, що, зробивши в своєму житті фантастичну кар'єру (був фельдмаршалом і дістав титул князя, а будиши хлопцем, продавав на вулицях пироги), не соромився грабувати всіх, кого міг. Над ним часто провадили слідства за різні надужиття, але все йому вкінці сходило з рук. Історія про загарбання Меншиковим різних волостей на Чернігівщині, про яку тут оповідає Шевченко, — факт історичний. Укр. старшина скаржилася на грабійника цареві, не «бувши в Москві» при нагоді, як це у Шевченка, а вислала спеціальну делегацію до Петербургу. Деякі представники заможних чернігівських родів сиділи там кілька років, домагаючись сенатського присуду, що мав їм повернути їх землі. — Таємна канцелярія (за часів Катерини II — «Таємна експедиція») лютувала на Україні особливо за Біронівщини, але вона була в Петербурзі, а автор «Історії Руссовъ» подає, що й у Глухові була окрема місцева «Таємна експедиція». Шевченко все це повторює за автором «Історії Руссовъ», який дуже широко оповідає про московські жорстокості за тих часів на Україні.

СТОР. 260. Кадм — мітичний грецький герой, син сидонського короля Агенора. — Хіоський співець — Гомер. — **СТОР. 271.** Скопас — грец. різьбар IV в. перед Р. Х. — Фідій — найславніший з грец. різьбарів IV в. перед Р. Х. — Озеров Владислав Олександрович (1769—1816) — російський драматург, автор трагедії «Едипъ въ Афинахъ», звідки Шевченко й бере свою цитату. Пор. згадку про нього в VI т. — **СТОР. 273.** Найнатуральніша філософія Забіли — це напевне відгук теорії франц. філософа Ж. Ж. Руссо про життя в згоді з природою; погляди Руссо поділяв і сам Шевченко. — **СТОР. 274.** Меттерніх Клімент Венцель (1773—1859) — славний австрійський дипломат, одна з головних фігур на Віденському Конгресі 1814 р.

ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ

ОПОВІДАННЯ «КНЯГИНЯ».

Шевченко написав «Княгиню» в 1853 р. в Новопетровському форті. В квітні 1855 р. він вислав це оповідання Бр. Залеському (невідомо, чи автограф, чи копію) з проською переслати його до Петербургу маляреві М. Осіпову. Залеський мав спочатку зробити копію з одержаного рукопису, навіть поправити текст з уповноваження Шевченка, а потім уже переслати оповідання М. Осіпову. Тимчасом Шевченко написав ще лист і до Осіпова, прохаючи його допомогти в справі вміщення «Княгині» в «Отечественныхъ Запискахъ» А. Краєвського. А. Краєвський знав Шевченка ще з р. 1838. Поет післав і до нього листа (мабуть, через Осіпова) і, хоча передбачав, що Краєвський може оповідання й не вмістити (Шевченко боявся, що повість не відповідає «духові журналу»), проте надії, що його видрукують, не тратив. Осіпов був саме тоді на війні й прибув до Петербургу десь за рік. Справа затяглася. З «Отечественныхъ Записокъ», де «Княгині» не прийняли, рукопис помандрував до «Современника». Листи до М. Осіпова, Бр. Залеського, гр. Н. І. Толстої, М. Лазаревського та П. Куліша повні згадок про цей твір, просьб допомогти в справі його видрукування, нервового доживання тощо — і це протягом трьох років (1855—1857)! Стараючись про видрукування «Княгині», Шевченко притягнув до справи і своїх знайомих, видатних письменників Плещеева й Пісемського. Все це свідчить, що автор цинив свій твір, а зміст «Княгині» пояснює й те, чому саме: з прозових творів Шевченка тут у найгострішій формі висловлений протест проти кріпацького ладу, що його ліквідації з таким напруженням чекав

сам автор і всі кращі люди того часу. Проте, оповідання зосталося не видруковане. Причини могли бути різні. Редакції могли слушно боятися цензури, бо в оповіданні дикі прояви кріпацького ладу представлені в надзвичайно драстичних барвах; могли в ньому вбачати й певну націоналістичну тенденцію (дикун-поміщик князь Мордатов — росіянин, хоча діється все на Україні); могла не подобатися перестаріла літературна форма твору, а також і те, що в оповіданні забагато української мови. Треба зазначити, що наш текст — переклад тексту, опублікованого в «Кіевской Старинѣ» 1884 р. з копії Бр. Залеського. Від Залеського перейшла вона до польського письменника Ігнатія Крашевського, а той передав її Драгоманову, який і видрукував її в «Кіевской Старинѣ». Крім цього тексту, існує ще й автограф, досі ще не видрукований (належить Українській Академії Наук). Можливо, що й Залеський одержав лише копію і переписав уже її, а не сам автограф («Варнака» він одержав напевне в копії). На автографі присвяти Бр. Залеському нема, а в копії, що її мав Драгоманів, була. Чи поправляв Залеський текст «Княгині», невідомо. Можливо, що автограф дасть цінні відміни в тексті.

Коли Шевченко згадував на чужині свою батьківщину, то в його уяві повному принади зовнішньому образу українського села завжди протиставлявся образ тяжкого злиденного життя його мешканців — позбавлених людських прав кріпаків. На цьому яскравому контрасті збудував він уже раніше три поезії: поему «Княжна» (1847), «І виріс я на чужині...» (1848) та «Якби ви знали, паничі...» (1850), і коли пізніше взявся за оповідання на тему з кріпацької дійсності, то пішов за тою самою схемою в викладі думок, що її вживав у названих вище творах. Згаданий контраст мучив його душу після того, як він уперше повернувся на Україну (1843), що її покинув ще хлопцем. Отже між рамою оповідання (довгий вступ) і ядром сюжету (трагедія Катерини Демянівни й трагедія села) існує глибокий психологічний зв'язок, що цілком виправдує

автора: хоча реального зв'язку між вступом (автобіографічними споминами й авторськими міркуваннями) та самим оповіданням — нема, але напруженість поетових переживань, зв'язаних з темою, була така велика, що він не міг приступити до оповідання, не висловивши спочатку всього, що його хвилювало і що він згадував, коли думав про українське село.

Так повстав передусім зайвий з композиційного погляду автобіографічний уступ — опис поетового дитинства. Але взятий окремо, цей початок оповідання — дорогоцінний автобіографічний документ, а мистецька форма його бездоганна.

Знаючи вже, що композиційно-стилістичні хиби Шевченкових повістей впливають здебільшого з того, що йому, як лірикові, епічний жанр був зовсім чужий, що повісті його опубліковані були геть пізніше, як історичний матеріал, що їх вартість тепер суто історична, не маємо потреби заглиблюватися в їх критику з погляду композиційно-стилістичного. Але справедливість наказує нам спростувати критичні завваги совітського дослідника Б. Навроцького. Навроцький закидає Шевченкові, що він переобтяжив оповідання Микитівни «неважливими деталями», що розмови Степановича з Микитівною «невідповідно ускладнено» і т. інше. На думку критика Шевченко взагалі не розрізняє осіб «службових» од «реальних» героїв твору. Закиди ці неслухні. Оповідання збудовано на подвійній антитезі: 1. між розпусним і злочинним панством та пригнобленим селом, 2. між огидним батьком і невинною дочкою (антитезу цю підкреслює й сам Навроцький). Коли так, то Шевченкові і Степанович, і Микитівна потрібні, як особи реальні: йому треба було змалювати високі моральні прикмети цих двох селянських типів — рзби-кріпачки й вільного заможного селянина, щоб дати повний образ високої духової культури українського селянства, протиставленої моральній гнилизні злочинного панства. Розмови Степановича дають авторові змогу схарактеризувати його, як людину: цей заможний селянин, власник чумацьких валок, оповідає, як він розу-

мом і чесною працею здобув багатство. Авторіві це потрібне, щоб показати, що добробут можна собі здобути, нікого не визискуючи й не гноблячи, як то роблять панірабовласники. Щодо «переобтяжень» оповідання подробицями, то треба підкреслити, що вони всі на місці: селяни власне так оповідають, починаючи здалека, переказуючи всякі подробиці, тощо. Це лише підкреслює мистецьку спостережливість автора.

Цікаво, що, коли в «Музиці» Шевченко змалював поміщиків-українців з походження (дегтярівський та кленівський пани), то в «Княгині» тип несамовитого поміщика-дикуна репрезентує москаль (може, зросійщений грузин-ренегат). Одначе, не можна в цьому добачати якоїсь тенденційности, — навпаки: Шевченко якраз хоче підкреслити, до яких дикунських вибриків міг дійти власне рабовласник-чужинець, нічим не звязаний з краєм; все ж таки українські пани до такого здичавіння не доходили, і хоч як не любив Шевченко українських кріпосників, але об'єктивність наказала йому в «Княгині», хоч і мимохідь, підкреслити, що й серед поміщиків є добрі люди (Демян Федорович, майор Ячний), а Катерина Демянівна, що, вагітна, носить тяжкі мішки із збіжжям голодним селянам — це вже цілком ідеальний тип і теж, мабуть, живцем взятий з дійсности: штучна ідеалізація, взагалі чужа Шевченкові, тут була вже для нього психологічно неможлива. Шевченко просто опишував дійсність: аджеж він сам знав і таких поміщиків, як Лизогуби, Репніни, Капністи, Закревські й інші, що ніякої кривди селянам не чинили, а навпаки, були противниками кріпацтва.

Борячись проти кріпацтва й пророкуючи, що надійде час, коли «процвітуть веселі села», і «ми помолимося Богу, і небагаті, й неабогі», Шевченко мріяв про те, як «небагаті», «незрячі гречкосії» здобудуть собі добробут «небогих» Степановичів та Якимів Гирлів (повість «Наймичка»). Типи заможних українських селян, людей з найкращими моральними прикметами, це не лише правдиві мистецькі образи, взяті з побуту, а для Шевченка ще й образи про-

грамові: власне такими він хотів бачити всіх вільних українських селян.

Чи все те, що Шевченко описує в «Княгині» — бувальщина? Треба думати, що так, що він чув подібне оповідання на Україні. Демич і Беренштам оповідають, як Шевченко в Марінському у Лукіяновичів та в Бігачі у князів Кейкуатових любив перебувати серед слуг-кріпаків, любив провадити з ними розмови. Зокрема у князів Кейкуатових він, уникаючи товариства панів, горнувся до слуг. В оповіданні Микитівни яскраво виступає психологія старої панської слуги, дуже влучно схоплена автором. Що ж до описаних тут подій, то хроніка тих часів знає й гірші випадки, ніж ті, про які читаємо в «Княгині». Додати треба, що в 1843 р. Шевченко приїхав на Чернігівщину, яку в р. 1842 спіткав неврожай. Глибокий натуралізм, з яким описано страшну картину голоду на селі, муки голодних, дикі знущання князя Мордатова над селянами, тощо, надає цьому оповіданню особливого значення, як літературному фактові: ніхто перед Шевченком не описав з такою сміливістю та експресією найбрутальніших проявів панської сваволі. Описуючи сумну кріпацьку дійсність, Тургенев не відважився торкатись таких тем. Лише американка Бічер-Стоу в своїй «Хатці дядька Тома» (1852) зважилася на неменший натуралізм, описуючи насильства американських рабовласників, але її твору Шевченко тоді ще не читав.

Література: В. Навроцький: Шевченкова творчість, Х.-К. 1931 (див. там статтю: „Шевченкові повісті“). — В Беренштамъ: Шевченко и простолюдины, его знакомцы. „Киевская Старина“, т. LXVII, 1900 р., кн. 2. — В. Демичъ: Т. Шевченко. Къ его биографіи. „Русская Старина“, кн. 5 — Листи Шевченка до згаданих у статті осіб з р.р. 1855–1857 в т. X наш. вид., а їх листи до Шевченка в т. IV Творів видання Укр. Акад. Наук, К. 1929. — Див. також примітки до „Княгині“ в кн. 3 „Кіевск. Ст.“ 1884 р.

Павло Зайцев.

ПОВІСТЬ «МУЗИКА.»

Повість «Музика» була першою спробою Шевченка (1855 р.) змалювати життєву драму мистця-кріпака. «Художник» був уже другою такою спробою (1856 р.). Композиція обох повістей однаково складна: в обох використане листування дієвих осіб, як засіб у розгортанні акції.

Змальовуючи кріпацькі часи, Шевченко збудував повість «Музика» на ширшій антитезі, ніж оповідання «Княгиня»: в «Музиці» він протиставляє розпусному, егоїстичному поміщицькому світові не лише героя з селянського середовища (освічений, з високою духовою культурою, талановитий кріпак-музика Тарас), а й позитивні, соціально корисні типи з менш заможної, але звязаної з землею й з селянством інтелігентської сфери — лікаря-фермера Антона Карловича з його дружиною та інтелігента, провінційального вчителя Івана Максимовича. Одружений з українкою, німець-лікар живе заможно, але свого добробуту не будує на визиску селян: він поводить з ними, як з людьми рівними, і має на них моральний і культурний вплив. Він веде культурне хutorське господарство, що його Шевченко протиставляє великопанській руїницькій господарській системі (убогість дегтярівських селян і заможність селян лікаревого хutora). Це не ідеалізований, штучно створений тип, як оті неживі, вимучені, «позитивні» герої другої частини Гоголевих «Мертвих Душ», — це постать повна життя, змальована з натури. Симпатичне подружжя власників культурного хutora-ферми Шевченко ще раз змалює в повісті «Мандрівка» в особах Степана Йосиповича та Софії Самійлівни Прехтелів. І хutorяни в «Музиці», і Прехтелі в «Мандрівці» — люди, що не визнають системи рабства, що мають тісний звязок з українським селом, не гордують українською мовою, як їх сусіди — великі пани. Можна навіть указати, з кого саме моделював Шевченко їх портрети: в 1845 р. він, гостюючи в хорольському повіті у поміщика А. Родзянка, пізнав його домового лікаря Йосипа

Івановича Дрекслера й його жінку Фанні Івановну, німців-баварців, що жили в с. Зайченцях, близько Родзянкового Веселого Подолу. Річ ясна, що не можна в портретах хуторянських подружжів обох повістей шукати повної документальності: деякі риси характеру та побутово-біографічні подробиці Шевченко взяв із життя інших знамих йому осіб. Можна навіть конкретно вказати, що музейна збірка Антона Карловича — це збірка Шевченкового приятеля Андрія Осиповича Козачковського (це він зібрав різні колекції, коли подорожував навколо світу, як лікар російської флоти); що опис самого хутора-ферми дещо пригадує хутір Козачковського під Андрушами на Переяславщині і т. інш. В портреті педагога, людяного, м'яккої вдачі й одночасно пригнобленого життям та консервативного в своїх поглядах на мистецтво (нехить до натуралізму) Івана Максимовича — Шевченко змалював типові риси свого історичного «Просперо» — Івана Максимовича Сошенка¹⁾. Тільки що Сошенко учителював не в Прилуці, а в Ніжені, а потім у Немирові, був учителем рисунків, а не історії, тощо.

Українських панів-рабовласників Шевченкові не тяжко було описати: він місяцями проживав у маєтках таких українських магнатів, як Григ. Тарновський, А. Лукіянович, знав добре Галаганів, працював і гостював у інших заможних поміщиків, як от у Катериничів, Родзянків, Лукашевичів, і бачив не раз, як зневажали, а то й били кріпаків, у яких злиднях ті кріпаки живуть. Недурно він місцем, де відбувається дія, зробив добре знану йому північну Прилуччину (Дегтярі, Сокиринці, Іржавець), де були маєтки Галаганів²⁾. Із щоденника Гр. Галагана з 1845 р. знаємо, які страшні злидні панували в деяких його селах. Коли на підставі певних даних ми в особі дегтярівського пана маємо право дошукватися деяких правдивих рис власника Дегтярів Петра

---

¹⁾ В одному місці Шевченко навіть подає першу літеру його правдивого прізвища.

²⁾ Треба тут зазначити, що Шевченко підкреслює походження несимпатичного йому дегтярівського пана від «поганого прилуцького полковника», себто національного зрадника Гната Галагана.

Григоровича Галагана, одного з найбільших тодішніх магнатів на Лівобережжі, то в постаті кленівського пана автор навіть не законспірував Григорія Тарновського: це до нього приїздили М. Глінка та В. Штернберг, це він мав оркестру з музиків-кріпаків, він тримав «гарем» з «вихованиць-небог», тощо. В його Качанівці Шевченко бував у 1843 р. й пізніше. Але Шевченко, доволно комбінуючи спостережені в побуті українських поміщиків факти, вніс і до біографії кленівського пана не одну подробицю, не один момент, взятий з життя інших знаних йому панів. Опис балю в Дегтярях (нібито у Галаганів) — це або опис балю в «українському Версалі» — в Мосівці у Вільхівської, або одного з не менше пишних балів у Лукіяновича в Шимкові-Марїнському — балів, на яких бував Шевченко. Спомини Афанасєва-Чужбинського, Л. Жемчужнікова, М. Глінки та записані В. Беренштамом спомини слуг Лукіяновича й інш. дають багато документального матеріалу, що цілком підтверджує точність окремих фактів, описаних Шевченком у «Музиці». Герой повісти, кріпак-музика, віртуоз Тарас, у переживаннях якого Шевченко об'єктивізував свої власні переживання, — постать, моделлю для якої послужив, здається, віолончеліст, незнаний нам з прізвища кріпак Гр. Тарновського.

Усе це свідчить про те, яким багатим фактичним історично-побутовим матеріалом розпоряджав Шевченко. Змальований у «Музиці» образ українського життя 40-х років XIX ст. — образ удокументований, історично точний. Роля авторської фантазії обмежена тут мало не виключно до ролі чинника композиційного.

Література: Статті А. Багрія, Б. Навроцького, А. Пипіна та Ф. Якубовського (див. докладні вказівки на стор. 310 т. VI). — О. Кониський, Хроніка, т. I. — Є. І. Хоменко, Шевченко на Прилуччині. Прилука 1928.

Павло Зайцев.

ПОВІСТЬ «НЕЩАСНИЙ»

До реформ, що наступили в 60-тих роках ХІХ в., в Росії існувало право, за яким дідичам вільно було віддавати до війська своїх неслухняних підданих-кріпаків, а батькам — своїх неслухняних синів. Серед такого елемента було чимало справжніх моральних виродків, особливо з купецького та шляхетського середовища. Таким чином військова казарма була тоді не лише місцем вишколу прийдешніх оборонців держави, а й своєюрідною в'язницею для злочинних елементів. Шевченко мав змогу придивитися ближче до наслідків такої «системи» та до тих здеморалізованих шляхетських і купецьких синків, що замість тюрми трапляли до армії. Коли він прибув на місце заслання до Орської фортеці, то зустріч з цими людьми була одним з його перших вражінь. Придивляючись ближче до т. зв. «нещасних» цього типу, Шевченко побачив серед них зовсім молодих людей, що в своєму моральному упадку дійшли вже до краю, що їх здичавіння перевищувало навіть фантазію авторів модних у 20—30-тих роках романів з їх несамовитими героями, «чорними лиходіями». Пильно обсервуючи таких типів та довідуючись про їх минуле, Шевченко побачив, які страшні наслідки тягне за собою брак усякого виховання або лихе виховання та які соціально-моральні умови створюють цих «несвідомих негідників». Властиве поетові моралізаційно-дидактичне наставлення зродило в ньому бажання в яскравих образах показати в усій голій правді цю болячку на соціальному організмі Росії. Так повстала повість «Нещасний» — єдина побутова повість Шевченка, де вся акція розгортається на Московщині. Щоб глибше увійти в круг думок автора, в ту психічну атмосферу, що зродила цей твір, треба уважно прочитати в «Журналі» поета записи під 24, 25 та 26 червня 1857 р. (т. Х наш вид.), а також його листи до Бр. Залеського (10 травня та 8 листопада 1857 р. — т. ХІ), що яскраво освітлюють цілком аналогічну генезу сатири-поєми «Блуд-

ний син», присвяченої розкриттю тої самої соціальної проблеми (вже через три роки після написання «Нещасного»).

Щоб яскравіше підкреслити свою ідею, Шевченко не обмежився історією дитинства та хлопячих літ морального виродка, Іполіта Хлюпіна. Він розгорнув перед очима читача широку картину, освітлюючи свою проблему в історичній перспективі, встановлюючи глибокий генетичний зв'язок між моральним зіпсуттям Іполіта та моральною нікчемністю його матері та діда. Читач довідується докладно, які життєві умовини здеморалізували матір Іполіта. Маша, не маючи ніяких моральних засад, позбавлена від дитинства всяких добрих впливів, хоч завдяки щасливому випадковій уникла страшної професії, що їй загрожувала, не врятувалася від морального здичиння: природний сприт поміг їй лише прибрати до рук безідейного чоловіка-«собачника» та збагатитися, але завдання матері вона не могла виконати: скупа, недобра до людей, лиха й злочинна мачуха для своїх нещасних пасербів, вона своєму рідному синові нічого не вміла дати, крім сліпої, зоологічної любови; вона потурала його лихим нахилам, аж переконалася, що він уже непоправний злочинець. Рідна мати віддає тоді сина-виродка до війська, але тут викриваються й її власні злочини: вона хотіла позбавити сироту-пасербицю законної спадщини, віддала її до дому розпустити, тощо. Марія Федорівна йде під суд. Люди без моральних засад поширюють моральну заразу й самі гинуть.

Шевченко все це змальював з глибоким психологізмом, на широкому побутовому тлі. Другорядні й епізодичні постаті та яскраві побутові епізоди надають повісті ще більшої життєвої правди. Змальовуючи паралельно трагічну історію нещасливих сиріт Лізи-Акульки та Колі, Шевченко вложив до неї багато широкого ліризму. Ліризм той впливав з його власних сирітських переживань, з пережитого в дитинстві сирітського упослідження. Великий талант уважного спостерігача особливо виявився в яскраво змальованій постаті Марії Карлівни — петербурзької міщанки-зводниці, огидного типу людей-паразитів, що живляться болячками соціальних організмів.

З композиційного погляду повість «Нещасний» чи не найкраща з усіх. У ній менше ліричних дигресій з авторськими міркуваннями, а між рамою (вступом) та сюжетом — цілком реяльний звязок; ні епістолярна форма, ні вставні оповідання не ускладнюють тут композиції твору (як у «Художнику», «Капітанші» та «Музиці»). Коли б ця повість була видрукована за життя Шевченка в ліпшому стилістичному опрацюванні, вона залишила б чималий слід у літературі. Тематика її дуже смілива. Це одна з найстарших т. зв. міщанських повістей, де змальоване середовище, в якому немає вже нічого людського — справжня моральна трясовина на соціальному болоті. Розпад шляхетсько-кріпацького ладу підкреслюють тут постаті міщан, що стають «дідичами» (Хлюпін, Марія Федорівна). Виразно виявлений органічний звязок між кріпацьким устроєм та процесами морального здичавіння людей, що за тих часів використовували своє упривілейоване положення. Російське військо миколаївських часів з його морально-побутовою гнилизною (п'яничка-прапорщик, позбавлений волі та моральних засад ротмістр Хлюпін, сцени дикої гульні) зображене тут, як чинник морального отупіння в суспільстві. Ні один російський письменник не розробляв таких мотивів перед Шевченком. Треба підкреслити теж, що натуралістичний підхід Шевченка до теми не потягнув його занадто далеко: не побоявшись відслонити перед читачем картини найогидливіших соціальних явищ, Шевченко спинився на межі, що її виразно вказав йому естетичний смак.

Як сатирик-натураліст, Шевченко йде в цій повісті слідами Гоголя, але глибше усвідомлює собі й виразніше виявляє соціальну місію письменника-сатирика. Описуючи долю упосліджених і покривджених, своєю повною батьківської теплоти любов'ю до них він нагадує Діккенса.

Література: Праці А. Багрія, Б. Навроцького А. Пяніна та Ф. Якубовського, названі на стор. 310 т. VII.

Павло Зайцев.

ПОВІСТЬ «КАПІТАНША».

Повість «Капітанша» Шевченко почав писати 15 березня 1855 р., а скінчив не пізніше початку червня 1855 р. На рукописі бачимо лише початкову дату: «15 березня». Що це було в 1855 р., видно з того, що на одній із сторінок знаходимо зроблений олівцем начерк поетового листа до В. І. Григоровича, а лист той вислав Шевченко в квітні 1855 р. Коли прийняти цю дату, то «Капітанша» — шостий з черги прозовий твір Шевченка.

Композиція повісті досить складна. Ядро її — «оповідання самовидця», офіцера-ветерана наполеонівських воєн, про життєвий героїзм салдата-барабанщика, українця Тумана, що все життя безкорисно присвячує вихованню сироти-дівчини, а коли її зводить армійський дон-жуан, Туман одружується з нею, щоб покрити її «гріх» і розв'язати її життєву проблему. Але цьому «оповіданню самовидця» Шевченко дав дуже складне обрамування: довгий опис своєї подорожі з Московщини на Україну, історію свого випадкового знайомства власне з героєм згаданого оповідання Туманом, приїзд на хутір свого приятеля Віктора Олександровича, що від нього автор дістає рукопис «оповідання самовидця» — у вступі, а в кінцевій частині — оповідання про зустріч Великодніх свят із приятелем, патріархальні розговини, про дальше гостювання в нього та шлюб приятеля з Олесею, дочкою Туманової жінки, на якому був автор за свідка. Ця «рама» виросла до розмірів самого оповідання й вивела автора далеко за межі властивої теми. Але історично-літературна, історично-побутова та ідеологічна вартість повісті для нас має першорядне значення.

З історично-літературного погляду повість цікава, як ще одна з ширших спроб Шевченка опоетизувати тихий

героїзм нібито «сірих людей» — «возвеличити отих... рабів німих». Поезію тихого героїзму започаткувала натуральна школа, і Шевченкова «Капітанша» — один з яскравих прикладів такої нової тематики, що мала глибокий зв'язок з ідеологією Шевченка, як оборонця «рабів незрячих, гречкосіїв».

Неосвічений салдат-селянин Туман виявляє справді високий життєвий героїзм, а його духовна структура може бути взірцем моральної досконалості. На прикладі зарадного, чесного й працюючого «гречкосія» Шевченко показує, якими глибоко-християнськими етичними нормами вміють керуватися звичайні люди з найнижчої соціальної верстви в той час, коли люди упривілейовані, люди «благородного» походження виявляють повну моральну нікчемність, маючи одну життєву ціль — задовольнити свої розпусні забаганки (ротмістр, що зводить дівчину-французку; капітан, професійний дон-жуан, що зводить невинну Варочку). Ні один письменник не присвятив стільки творів проблемі «покритки» (дівчини-матері), долі нещасливих зведених дівчат, як Шевченко. Але коли в усіх тих творах у згоді з життєвою правдою змальовував він часто й вороже відношення цілого оточення до жертв нещасливого кохання, і те, як вони внаслідок того відношення гинуть або все життя тяжко мучаться, то в «Капітанші» показав (очевидно, на прикладі вийняткового), що й для них можливий порятунок, коли знайдеться той «великодушний», хто схоче нещасливу жертву врятувати.

Ядро повісти — оповідання старого майора-«самовидця» треба оцінити, як твір повний життєвої правди. Шевченко виявив тут вийнятково глибоку спостережливість. Жадної фальшивої нотки, жадної хиби в стилізації оповідання військової людини, жадної ідеалізації. Як живий, встає перед нами образ самого оповідача українця, офіцера російської служби, ветерана наполеонівських воєн. Національну свідомість він уже затратив, він звик служити Росії, він зжився з чужим військовим побутом¹⁾, але при тому він

¹⁾ Читаючи повість, треба пам'ятати, що різні патріотичні думки в російському дусі не належать авторові, а вложені в уста майора-оповідача.

наскрізь чесна людина; при всій своїй політичній лояльності до Росії він не мирився ні з чим, що противне його моральним засадам: середовище здеморалізованої російської воєнщини йому зовсім чуже; «неодукований сіряк», земляк Туман йому ближчий, ніж все інше оточення; по-людському реагує він на нещасливу долю Володька й Варочки, переймається душевною драмою Тумана і т. інш. (син його піде далі, ще ближче стане до селянського оточення, зрештою оженився з селянкою).

«Оповідання самовидця», коли вникнути глибше в усі його подробиці, викликає почуття подиву: щоб так оповісти все це, треба було або докладно вивчити ту епоху, або мати геніяльну пам'ять. Пишучи цю повість, Шевченко не мав жадного друкованого або писаного матеріалу під руками, а проте все тут, до дрібничок, — документально точно: назви місцевостей, пересування військових частин, прізвища історичних осіб, найдрібніші побутові риси²⁾. Він або справді колись дуже уважно читав чиїсь недруковані словини з подібною фабулою, або зберіг у своїй пам'яті чиїсь яскраві оповідання³⁾. Описаний у повісті Віктор Олександрович, син автора споминів, — це український поет Віктор Миколаєвич Забіла: Шевченко змалював його портрет з надзвичайною точністю: кожну рису, кожний факт підтверджує нам документальна біографія Забіли. Вимислу тут лише стільки, що свого ротмістра автор поселяє на Глухівщині (фактично ж Забіла мав хутір на Борзенщині), що він названий тут ротмістром (а був поручником), що автор вкінці оповідання женить його з Олесею (а Забіла прожив усе життя нежонатий), що в повісті він має корчму в Ясмані (а фактично держав поштову станцію в Борзні).

Треба думати, що між описаною Шевченком історією Тумана та історичним Віктором Забілою справді існував якийсь реальний зв'язок. Але коли б і не було цього, то

²⁾ Все це зазначене в примітках до повісті.

³⁾ Про часи наполеонівські чув напевно чимало від полковника Іллі Лизогуба, людини психічно й морально близької до оповідача-майора, а про військовий побут пізніших часів і від В. Забіли, що служив у рос. війську.

психологічний зв'язок, що виник в авторській уяві, тут дуже виразний. Якщо в чиемусь знаому Шевченкові оповіданні на подібну тему доля героя, що він описав його в постаті Тумана, зв'язувалася з долею якоїсь української панської родини, то зрозуміле, чому Шевченко списав майорового сина саме з Забіли: серед людей з поміщицької сфери він знав сотки, але з таких Шевченкових знайомих, що щиро, не стаючи в позу фальшивого народолюбства, справді вміли зблизитися з народом, ми знаємо мало, і один з тих небагатьох — то Забіла. Живий портрет Забіли викликав і несподіване закінчення, яке Шевченко надав своїй повісті — його одруження з селянкою: для людей типу Забіли був це зовсім логічний крок. Минуло кілька років після написання цієї повісті, і українські хлопомани пішли по слідах повістєвого Забіли.

Нобілітовані діди й прадіди таких Забіл «для лакомства нещасного» зраджували свою національність, робилися підпорою опертого на кріпацтві деспотичного російського режиму на Україні. Але той режим в 20—40-х роках XIX ст. аже вповні банкрутував, і могутній подув романтизму на тлі виразного розкладу тогочасного соціально-економічного ладу зродив уже нове покоління, переважно серед менш заможної верстви б. козацьких старшинських родів. З неї вийшли й кирило-методіївські братчики (Оп. Маркович, В. Білозерський, М. Гулак, В. Навроцький та інші), з неї вийшов і такий Забіла з Кукуріківщини з його бандурою, українськими піснями, з своєрідним «русоїзмом» — поворотом до ідеалізованої патріархальності, з негацією прийнятої дідами московської цивілізації, побудованої на аморальних засадах. Це ж Забіла писав:

Зовсім світ перевернувся, не так усе стало:
Кривда всюди на покуті, а правди чорт-мало, —
Край порогу нема місця, мерзне за дверима,
Бідна правда небагата, а кривда з грошима...

Це над його труною плакали його кріпаки, яким він не зробив нічого лихого: він належав до тих, що за словами Шевченкового «Посланія» «обняли найменшого брата».

Постать Забіли послужила Шевченкові, як яскравий тип тої переломової доби, для яскравішого її змалювання.

В серцях Туманів та Забілів Шевченко шукав джерел нової живої, здорової національної крові, що мала влятися в наш національний організм замість »сукроватої«, що вщерть наповнила була »гниле серце трудне« »цвіллю по-рослої« України.

Література: Д. які уваги з (поданої в кінці першої статті) праці Б. Навроцького про повісті Шевченка та особливо дуже цінна праця А. Ляценка: „Т. Г. Шевченко і В. М. Забіла“ в Науковому Збірнику Ленінградського Т-ва дослідників української історії, письменства та мови — вип. II. К. 1929. — Т. IV творів Шевченка вид. УАН, К. 1929 — примітки.

Павло Зайцев.

ПОКАЖЧИК ІМЕН.

1. ДО ОПОВІДАННЯ «КНЯГИНЯ».

Брюховецький Ів., гетьм. 14	Розумиха Н. 14, 15
Доу Жерард 17	Розумовська Н. 15
Залеський Брон. 6	Розумовські 14
Катерина, сестра поета 8, 9	Совгир 10, 11
Катерина, св. великом. 35	Солонина 20
Катеринич 20, 24	Сомко Яким 14
Кирша, запорожець 26	Степанко, син мачухи поета 12
Мамай 38	Тихонович 14
Микита, брат поета 8, 9	Жмара Ничипір 10
[Милославський] Юрій 26	
Рестреллі 14	

2. ДО ПОВІСТИ «МУЗИКА».

Автомедон 84	Енгельгардт 102
Амфітріон 53, 61	Єрмолін І. П. 118
Бельзак 53	Зарянка 51
Бетховен 75, 91	Золотаренко Ів. 69
Боде, барон 51	К., поміщиця 82, 84
Бодяньський Ілля, о. 45, 109	Клеопатра 118
Буонаротті 91	Кох 91
Вебер К. М. 56	Ліст 97, 102
Вергілій 50, 52, 53, 80, 81, 84, 85	Людмила 97
Вельгорський, гр. 103	Мазепа 48, 85
Ветан 102	Марлінський (Бестужев А.) 89, 109, 122
Вишневецька Раїна, княгиня 46	Мендельсон 56, 121
Вишневецький Ярема, кн. 46	[Микола I] (Н.) 82
Вісковатов 97	Моцарт 75, 120
Гайдн 103	Н., архітектор 84
Галаган Гнат, прилуцьк. полк. 46, 85	Н., (Микола I) 82
Галаган [Петро ?] 104	Ніс, полк. 85
Гамлет 97	Орфей 59
Гольбейн 55	Офелія 59
[Горленко В. ?], прилуцьк. полк. 50	Петро I 85
Глінка Михайло Іванович 59, 60, 78, 90, 91, 97	Прометей 117
	Просперо 55
	Репнін М. Гр., кн. 46
	Ромберг 101
	Руслан 98

Самойлович Ів., гетьм. 45
 Семіраміда 118
 Серве 56, 100, 101, 102, 107,
 117
 Синеус 97
 Сінічкін 97
 Скотт Вальтер 45
 Сумароков 97
 Телль Вільгельм 51

Трувор 97
 Феб 110
 Фетида 110
 Шопен 58
 Шпор 56, 59
 Штернберг В. 48, 97, 98
 Шуберт 114, 120
 Чорномор 98

3. ДО ПОВІСТИ «НЕЩАСНИЙ».

Авраам 154
 Греч 182
 Гуллівер 197
 Давид, пророк 163
 Ігор, князь 155
 Лонгінов 158
 Клеопатра 137

Наполеон 149
 Сльга, княгиня 155
 Остаде ван 136
 Павло, св. апостол 162
 Скотт Вальтер 143
 Сю Є. 135
 Юпітер 150

4. ДО ПОВІСТИ «КАПІТАНША».

Амфітріон 226
 Антоній, св. 201
 Барков 220
 Бахус 272
 Беранже 246
 Бетховен 237
 Бірон 208
 Блюхер 223, 233, 271
 Бонапарт (242), 271
 Брамбеус, барон (Сенков-
 ський) 224
 Вервара, св. великом. 253
 Владіславлев 232
 Гіменей 238
 Гоголь 220
 Гомер («хіоський співець»)
 269
 Глінка М. І. 220
 Давидов Д. 245
 Данилич — див. Меншиков
 Діоскор 253
 Едип 271
 Енгельгардт 239
 Кадм 269
 Керамзін 247
 Кіпренський 253

Крилов І. А. 244
 Кукольник Н. 212
 Ланкастер 241
 Ліхтенталь 225
 Меттерніх 274
 Меншиков 267
 Наполеон 242, (272)
 Озеров 271
 Основяненко 241
 Петро св., князь Муромський
 253
 Рафаель 254
 Рені Гвідо 254
 Сакен Ф., ген. 240, 241
 Сибіла Куманська 253
 Скопас 270
 Скоропадський Ів. 267
 Сократ 273
 Февронія с., княгиня Муром-
 ська 253
 Федір 220, 274
 Фідій 271
 Форнаріна 254
 Херасков 220
 Шельменко 241
 Ченчі Беатріче 254.

І Л Ю С Т Р А Ц І І :

1. Шевченко на засланні. Автопортрет 1848 р.
2. Загальний вид Керелівки, рідного села Т. Шевченка 7
3. Кобзар з поводитирем (ілюстрація Шевченка до поеми «Черниця-Маряна») 79
4. Іван Максимович Сошенко (фотографія) 83
5. Нічний концерт у Качанівці Г. С. Тарновського 99
6. Український поет Віктор Миколаєвич Забіла (портрет роботи В. Штернберга) 221
7. В. І. Штернберг (ескіз маляра Степанова) 290

З М І С Т :

ПЕРЕДМОВА	3
КНЯГИНЯ. Оповідання	5
МУЗИКА. Повість	43
НЕЩАСНИЙ. Повість	131
КАПІТАНША. Повість	199
Примітки до них П. Зайцева	275

ПОЯСНІЯЛЬНІ СТАТТІ:

Павло Зайцев: Оповідання «Княгиня»	309
Павло Зайцев: Повість «Музика»	314
Павло Зайцев: Повість «Нещасний»	317
Павло Зайцев: Повість «Капітанша»	320
Показчик імен	325

Повне видання творів ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

- T. I Поезії до року 1843 з передмовою до цілого видання Президента Головної Ради НТШ проф. Р. Смаль-Стоцького.
- T. II Поезії за ..... 1843—1847 рр.
- T. III " 1847—1857 рр.
- T. IV " 1857—1861 рр.
- T. V Назар Стодоля. Різні твори.
- T. VI Повісті: Художник. Наймичка. Варнак.
- T. VII " Княгиня. Музика. Нещасний. Капітанша.
- T. VIII " Близнята. Мандрівка.
- T. IX Журнал.
- T. X Листи.
Редактор тт. I—X — П. ЗАЙЦЕВ.
- T. XI Т. Шевченко, як маляр (160 репродукцій малюнків).
Автор розвідки — Д. АНТОНОВИЧ.
- T. XII Т. Шевченко в чужих мовах. Переклади Шевченка на інші мови.
Редагує — Р. СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ.
- T. XIII Збірник статей про Т. Шевченка та його творчість.
В тому ще ніде недрукована праця Ю. КЛЕНА.
- T. XIV Бібліографія творів Т. Шевченка та праць про нього.
В. ДОРОШЕНКО.

Автори поясняльних статей і дослідчих праць, друківаних у цьому Повному Виданні Творів Т. Шевченка: Антонович Д., Білецький Л., Брик І., Дорошенко В., Дорошенко Д., Дубицький І., Зайцев П., Кордуба Ю., Лепний Б., Лотоцький О., Луців Л., Маланюк Є., Сірополко С., Сичинський В., Смаль-Стоцький Р., Смаль-Стоцький С. і Чижевський Д.

ВИДАВНИЦТВО МИКОЛИ ДЕНИСЮКА

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
2228 W. Chicago Ave., Chicago 22, Illinois

Перше Повне Видання Творів Тараса Шевченка
видав
Український Науковий Інститут у Варшаві 1937 р.
з друкарні
Наукового Товариства ім Т. Шевченка у Львові.
Появилось воно під редакцією окремої
Редакційної Комісії в складі:
Голова Комісії О. Лотоцький
Секретар Р. Смаль-Стоцький
Редактор П. Зайцев

Друге Повне Видання Творів Тараса Шевченка
появляється накладом
Видавництва Миколи Денисюка
в Чикаго 1959-1960 рр. при співучасті:
Р. Смаль-Стоцького, П. Зайцева, В. Дорошенка
і інших.

ВІІ Т. ШЕВЧЕНКО ❖